

HITEL

IRODALMI, TÁRSADALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

N. HORVÁTH BÉLA:

A költő és neje

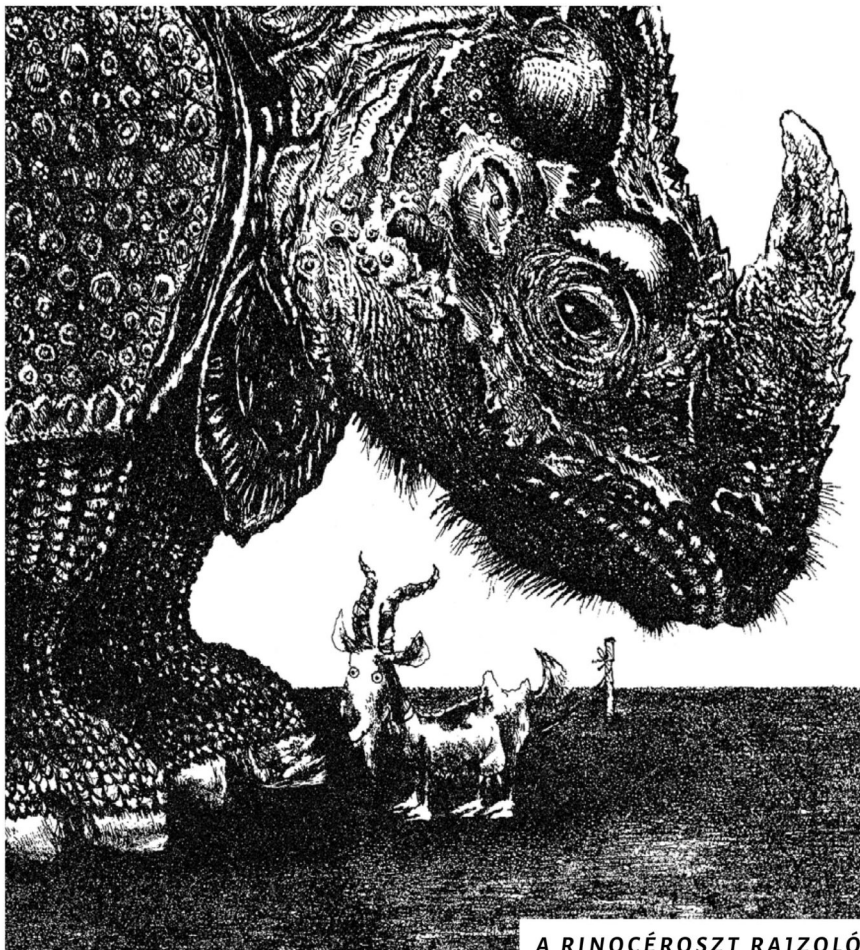
BESZÉLGETÉS TÓTH LÁSZLÓVAL

KAROL WLACHOVSKÝ:

Az én (szlovák) Mikszáthom

5

XXXIV. évfolyam
2021. május
630 Ft

A RINOCÉROSZT RAJZOLÓ

TARTALOM

- 3 Daniel Kehlmann: Bomlás
- 7 Lutz Seiler: Na?
- 10 Szikra János: Ha nem látják az idegenek; Havak jönnek Délről; A halott ember háza
- 13 Tornai Szabolcs: Szófia (Regényrészlet)
- 23 Báger Gusztáv: Akácfa a sivatagban; Eucharisztia; Oda, vissza
- 25 Kerékgyártó György: A Nagymedve Al-Ja diyy-t keresi
- 29 Ferenczy-Nagy Boglárka: Folyton előlről; Modern ecloga; szavak Bábelben
- 32 Ablonczy László: A színi élet (m) dzsi pi-esze (II. A Párt-szalon uracsa)
- 43 Jóna Dávid: A térdek remegése; Préselt virágok esnek ki a könyvből
- 45 „az ember bennünk...” (Beszélgetés Tóth László költő, író, műfordítóval)
- 57 Révész Emese: A rinocéroszt rajzoló (Gyulai Líviusz [1937–2021] grafikai művészete)
- 66 Kirilla Teréz: Alászállás; Meztílenül
- 67 Németh András: Séta közben; Ősre elszáradó pipacs imája
- 69 Kiss Gy. Csaba: Wlachovský Karol – 80 (Két tételben)
- 74 Karol Wlachovský: Az én (szlovák) Mikszáthom
- 80 Novák Valentin: Kinyomtatva; Úgy hitte; Új évre; Üres edény
- 85 Gy. Szabó András: Délidő (Év- és napszak Petőfinél és Aranynál)
- 90 N. Horváth Béla: A költő és neje (Illyés Gyula Petőfi-értelmezései)
- 106 Tönköl József: A tél árnyékában; Szerelmesvers; Esti elköszönés
- 108 Mohai V. Lajos: Egy baljós év eredményeiből (Noteszlap, sajtó bejegyzés és recenzió)
- 113 Lajtos Nóra: Kinek hazatalál szívében az ég
(Szikra János: Míg haza nem érsz)
- 116 Zahorán Csaba: Közép-Európa három közép-európai szemével
(Bába Iván–Gyurcsik Iván–Kiss Gy. Csaba: Közép-Európa magyar szemmel)
- 124 Ólmosi Zoltán: Amerikai diplomataék feljegyzései
Mindszenty József bíboros követségi menedékének idején
(Menedékben. Amerikai diplomataék Mindszenty bíborosról, 1957–1970)

Borító: Jánosi Nikolett. E lapszámunk képeivel és Révész Emese tanulmányával Gyulai Líviusz (1937–2021) grafikusművészre emlékezünk. A borító Gyulai Líviusz *Rinocérosz kecskével* (1989) című litográfiájának felhasználásával készült.

HITEL irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat. **MAGYAR ÖRÖKSÉG. Örökös tiszteletbeli főszerkesztő:** Csoóri Sándor; **Főszerkesztő:** Papp Endre; **Főmunkatárs:** Ágh István; **Szerkesztők:** Léka Géza, Nagy Gábor; **Képszerkesztő:** Isó M. Emese; **Nyelvi lektor:** Rátkay Ildikó; **A szerkesztőség titkára:** Kovács Nóra; **Tördelőszerkesztő:** Bagu László. **Felelős kiadó:** A Nemzeti Kulturális és Irodalomért Alapítvány elnöke. **Kiadó és szerkesztőség:** 1078 Budapest, Hernád utca 56/B, Tel.: (06-1) 237-0294; Fax: (06-1) 237-0293; E-mail: hitel@hitelfolyoirat.hu, honlap: www.hitelfolyoirat.hu; **Levelezési cím:** 1381 Budapest, Pf. 1324. Lapunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alap és a Bethlen Gábor Alapítvány támogatásával jelenik meg. A Hitel folyóirat, könyvkiadás és rendezvények szakmai program megvalósítását 2021. évben a Magyar Művészeti Akadémia támogatja. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; fax: (06-1) 303-3440. **Előfizetési díj:** egy évre 6840 Ft, fél évre 3420 Ft. Nyomta és kötötte: Coradix Kft. HU ISSN 0238–9908. **E-mail:** Isó M. Emese (képszerkesztő), iso@hitelfolyoirat.hu; Kovács Nóra (szerkesztőségi titkár), szerk@hitelfolyoirat.hu; Léka Géza (vers), leka@hitelfolyoirat.hu; Nagy Gábor (kritika, próza), nagy@hitelfolyoirat.hu; Papp Endre (főszerkesztő), papp@hitelfolyoirat.hu.

Cyulai Líviusz: Robinson Crusoe (litográfia, 1997)

Bomlás

Végzés után több foglalkozást is kipróbált, de egyik sem volt megfelelő számára. Egy ideig irodai segédként dolgozott egy cégnél – papírokat válogatott, bélyeget ragasztott, pecsételt; de kinek tetszene egy ilyen munka? Miután otthagya a céget, egy műhelyben kapott munkát. Az elején nagyon tetszett neki, de később szembesült vele, hogy sosem fog annyira rajongani az autókért, mint a kollegái. Hamarosan feladta ezt az állást is, és elkezdett másikat keresni.

Annak idején nagyon vallásos volt. Talán éppen ezért nem tartozott sehova. Rendszeresen járt templomba, még Szent Ágoston vallomásait is olvasta, de nem jutott a végére. A mondatok olyan érzést keltettek benne, mintha egy katedrálisban visszhangoznának, ezért nagyon tetszett neki. A parókiának is segített: felvonulások megszervezésében, misék előkészítésében és más apró-cseprő ügyekben. Mivel kevés embernek volt ekkora elkötelezettsége, felkeltette néhány egyházközségi tag figyelmét. Az egyikük állást is kínált neki.

Nagyon érdekes feladatnak ígérkezett: az embernek, aki a munkát felkínálta, az volt a foglalkozása, hogy konferenciákat szervezett, gondoskodott a rendezvényteremről, szállásról, kihangosításról, ceruza és papír beszerzéséről és minden egyéb elintézéséről, amire más nem gondolt. A konferenciaszervezők elhatározták, hogy minden beszédet, előadást és vitát – ki tudja milyen okból – magnószalagra rögzítenek. Ahhoz, hogy a rögzítés zavartalanul folyjon, valakinek fülhallgatóval ott kell ülnie, felügyelni az előadást; ha tönkremegy egy mikrofon, akkor ki kell cserélni, ha valaki pedig halkán beszél, az eszköz érzékenységén kell állítani.

Ez lett a dolga. Egyáltalán nem volt megerőltető, az egyetlen tevékenysége abban állt, hogy szemmel tartotta a hangszínmérő kis színes pontjait. Tilos volt

DANIEL KEHLMANN, az 1975-ben született osztrák író humorával, ironikus megfogalmazásaival, lendületes és könnyed írásmódjával hívta fel magára a figyelmet. Első regénye, a *Beerholms Vorstellung* 1997-ben jelent meg, éppen akkor, amikor befejezte tanulmányait a bécsi egyetemen. A nemzetközi piacon is elismerést szerzett negyedik regényét, az *En és Kaminskit* (2003, magyarul: 2003) már több mint húsz nyelvre fordították le. Kehlmann átütő sikere azonban *A világ fölmérése*vel érkezett el (2005, magyarul: 2006), 35 nyelvre fordították le, és megkapta érte többek között a Candide-díjat (2005), a Heimito von Doderer-díjat (2006), a Kleist-díjat (2006).

kimenni, olvasni vagy mással foglalkozni a rögzítés során, s mindez nem esett nehezére, és rendszeren meg is fizették érte. Minden nap egy előadóterem végében ült a rögzítőeszközzel és figyelt. Előtte az utolsó sorban ülők, megviselt tarkóik kopottak, mint a székük háttámlája. Akik a színpadon előadtak, rendszerint idősek voltak, hangjuk vékony és erőtlen, amit a hangerő-szabályozó állításával ellensúlyozott.

Keveset értett meg az elhangzottakból, legtöbbször bonyolult technikai leírásokról vagy orvostudományi témákról esett szó, de mindig figyelmesen hallgatott.

Hamarosan megértette, hogy jobb nem elgondolkodni azon, amit hall, mert kínos érzést kelt benne, mintha furcsa, kiterjedés és forma nélküli dolog venné körbe. Így fáradozott napról napra azon, hogy a hallottakat figyelmen kívül hagyja, és közönyös maradjon.

Kezdetben sikerrel járt. Majdnem minden tudományterületről voltak előadók. Láta, hogy az előadások sosem születtek egyetértést. Egyetlen esetben sem. Ha valaki egy felfedezésről számolt be, felszólalt egy másik, aki a felfedezést butaságnak nevezte. Aztán egy harmadik kijelentette, helytelen lenne a felfedezést butaságnak nevezni, majd megint egy másik is felszólalt. Így ment ez konferenciáról konferenciára, függetlenül attól, hogy fogorvostudomány vagy reklámstratégia volt a téma. Egyszer filozófusok tartottak konferenciát, és ott hallotta, hogy valaki azt mondja: mindent meg lehet kérdőjelezni, kivéve magát a kételkedőt. Csak ebben lehetünk teljesen bizonyosak. Ezt a kijelentést is megcáfolták, olyan fogalmakkal, amelyeket nem is ismert. Tehát mégsem volt igaz.

Egy kő évszázadokig heverhet a helyén, a víz közben kimoshatja, mégis kő marad. De meddig tarthat ez a folyamat? Egyszer csak kiüregesedik ez a kő. Témák, melyeket hallgatott: a végesen végtelen tér, a számok titkos birodalma, kémiai kötések és bontásuk. Ezekből több kilométernyi hanganyagot készített, amelyet soha senki nem akart meghallgatni.

Egy vasárnap délelőtt a parkba ment sétálni. Tavasz volt, a távolból a városi közlekedés zaja keveredett madárcsicsergéssel és a homokozóban önfeledten játszó gyerekek hangjával. A fák fehér fátylat öltöttek; enyhe fuvallat volt érezhető. Egy ideig ücsörgött a padon, majd mikor felállt, rádöbbsent, hogy hitét veszítette. Ezután merev, félszeg mosollyal az arcán hazasétált. Hazaérve sírni kezdett.

Ezen kívül semmi sem történt vele. Régi elhatározása volt, hogy egyszer meg-nősül. De hamarosan rájött, hogy ehhez már túl késő. Társaságba nem járt, korábbi barátai eltávolodtak tőle, mivel szerintük megváltozott, és új barátokat nem szerzett. Régebben, amikor elképzelte a jövőjét, mindig volt benne egy feleség, a háttérben gyerekekkel. De ez a feleség sosem érkezett meg az életébe. Az ügy érdekében tennie kellett valamit. De mit? Egyébként is, cselekvési képessége lassan kezdett megszűnni. Kicsivel később rádöbbsent, hogy talán sosem lesz családja, és ez a gondolat már nem is nyomasztotta annyira. Egy idő után pedig valóban késő volt.

Eközben tovább rögzítette a konferenciákon elhangzottakat. Furcsa zavartottság lett úrrá rajta, nem volt kellemetlen, de olyan érzés volt, mintha elsúlylyedne benne. Ez az érzés nem a kétely, hanem még annál is súlyosabb: a mindent eluralkító, bevonó hitetlenség, a korlátok nélküli üresség. Semmi sem volt már helyes, sem végleges, jobb vagy rosszabb, ezek mind elvesztették jelentőségüket. Naponta hallgatta emberek nézeteit, miközben mások megcáfolták őket. Sosem jutottak egyezségekre. Ha mégis egyezségekre jutottak, jött egy harmadik, aki az egyezséget megkérdőjelezte. Akarata ellenére hatalmas tudásra tett szert, amelyet különösebben nem értékelt. Körülötte a világ átalakult: a normális hétköznapi dolgok, melyekkel kapcsolatba került, megérintett, ízlelt és érzett, észrevétlenül megváltoztak. A lakása, az ágya és az asztala, a televíziója, a gyűlés-terem hosszú sorai, az aszfalt az utakon, az égbolt és a fák, a házak – mind elvesztették élességüket; a színek mattá váltak, eltűnt a csillogás. Mintha finom köd borított volna el mindent, olyan volt, mint egy álmos novemberi reggel.

A férfi, aki a munkát adta neki, már rég meghalt. A vállalkozást a fia vitte tovább, és lényegében semmin sem változtatott. A munka változatlan formában ment tovább. Idővel világossá vált számára, hogy élete végéig ez lesz a dolga. Reggelente megérkezett a munkahelyére, bekapcsolta a rögzítő eszközt, feltette a fejére a fülhallgatót, és figyelt. Esténként hazament. Ha valaki megszólította vagy kérdezett tőle valamit, röviden válaszolt, de előfordult, hogy válasz nélkül továbbállt.

Ha szabadságon volt, rendszerint bement a városba, és figyelte az embereket. Az emberek szemkontaktus nélkül haladtak el mellette, néha úgy néztek ki, mintha a levegőben feloldódnának vagy lassan, fokozatosan válnának átlátszóvá. Mindezek az átalakulások azonban nem történtek meg a valóságban, így hamar elvesztette irántuk az érdeklődését.

Elkezdett késni a munkahelyéről. Nem lustaság volt az oka, egyszerűen nem ismerte már fel az eltelt és a karóráján mutatott idő közötti összefüggést. Az elején eltűrték, hogy késik („olyan régóta dolgozik már nálunk, nem lehet csak olyan egyszerűen...”). Késései gyakoribbak lettek, és egyre tovább tartottak. A helyzetet súlyosbította, hogy fel sem fogta, hogy késései kínos helyzeteket teremtettek. A probléma magától megoldódott, amikor egyszer egyáltalán nem ment be dolgozni. Felmondását postán kézbesítették a főnöke udvarias levelével együtt.

A levelet sosem bontotta fel, de más leveleket sem nyitott ki. Otthon az ablak mellett ücsörgött, és egész nap az eget figyelte. Az égbolton elvonuló madárrajok az évszakoknak megfelelően változtatták mintázatukat. Az égbolt szokatlanul szürke volt, a felhők reggelente vörös mintázatokat rajzoltak az arcára, amelyek estére elmosódtak. A téli időszakban: a végtelen hópihéék lassú, hangtalan, mindent beborító fehérség érzetét keltették benne, néha-néha pedig a hó világoskék színben pompázott. A felhőtlen égbolt több fényt árasztott, ilyenkor a madarak is barátságosabbnak tüntek. Ezeken a napokon gondtalannak érezte magát.

Vidámság lett úrrá rajta. Érezte: ha volnának körülötte emberek, lenne mit mondania nekik. De ez az érzés is elmúlt, majd felkelt az ablak mellől, és elment bevásárolni.

Igen, bevásárolni még eljárt. Valami megfoghatatlan erő vette rá, hogy a közeli élelmiszerboltba eljárjon. Keveset és mindig ugyanazokat a termékeket vásárolta. Megtakarítását a bankszámlájáról levette, most bankjegyek formájában a szobájában tornyosult, de fokozatosan zsugorodott.

Egyszer csak elfogyott a pénze. Megvonta a vállát, és ezután pénz nélkül ment bevásárolni. Egy ideig – elég sokáig – hitelezett neki az élelmiszerbolt tulajdonosa. Egyszer csak kimerült a hitelkeret.

Az önkormányzat szociális osztályáról egy hölgy látogatta meg, mivel az élelmiszerbolt tulajdonosa aggódni kezdett érte, s kihívta őket. A hölgyet beengedte a lakásába, de nem szólt hozzá. Innentől kezdve mindig jött valaki, és hozott neki ennivalót. Egyszer egy pszichiáter is meglátogatta, de vele sem beszélt. Szakvéleményt állítottak ki róla, majd két nagyon kedves férfi eljött érte.

Az intézetben hideg volt, minden fehérre volt festve, és tisztítószerek szagát lehetett érezni. A holdfény a berácsozott ablakon keresztül szűrődött be a takarójára. További három emberrel osztozott a szobán. Nyugodtak voltak, nem mozdultak. Ha a szemükbe nézett, csonka lelkek pillantottak vissza. Néha-néha a háromból két ember megpróbálkozott a beszélgetéssel, de sosem jártak sikerrel; olyan volt, mintha különböző nyelveken próbálnának egymáshoz szólni. Délben egy ápoló pirulákat adott a szoba lakóinak. Kint az udvaron egy fa pompázott a napfényben, az eső is gyakran eleredt, repülőgépek rajzoltak csíkokat az égen, de mindezekről már nem vett tudomást. Már nem ment oda az ablakhoz sem, helyette a plafont bámulta. Fehér terület egy vakolatrepedéssel keresztezve, amely esténként szürkés árnyalatú volt, reggelente pedig sárgás színű.

Egyszer a volt főnöke meglátogatta, de semmire sem reagált, így nem lehetett megállapítani, hogy egyáltalán felismerte-e, vagy sem.

Az állását nem töltötték be mással; időközben egy gép végezte el a munkáját. Néhány évet még az intézetben töltött, majd hirtelen meghalt. A teste nyugalmat sugárzott, az arca pedig érintetlen volt, mintha sosem létezett volna. Ágyára egy másik beteg került.

Na?

Amikor K. korán reggel hazaérkezett, és kocsijával ráhajtott a rövid, befagyott kapubejáróra, megpillantotta a madarat. Egy feketerigó volt. Az egyik pilléren ácsorgott, és nem mozdult. Vékony madárlábai belemélyedtek a vékony hórétegbe, amiért úgy nézett ki, mintha nem lettek volna lábai, mintha csak úgy lenne ott, mozdulatlanul, a hóban, akár egy repülés közben eltévedt, túl meszszire ütött teniszlabda.

A motor még járt, a következő teendője, hogy kiszálljon és kinyissa a kaput. K. lekapcsolta a rádiót, és hallgatta az alapjáraton duruzsoló motor hangját; fáradt volt, aludni szeretett volna, még hozzá rögtön. A szélvédőn keresztül bámulta a feketerigót, a madár pedig visszabámult rá. Nem mozdult.

Egészen a mai napig semmilyen elképzelése sem volt K.-nak arról, hogyan is hal meg egy madár; halott madarakba ritkán botlik az ember. Évente legfeljebb két-három tetemet találtak a kertben, de többnyire könnyen megállapítható volt, hogy ezek az állatok harc közben veszítették életüket. A gyerekek minden egyes alkalommal alaposan megvizsgálták a lelőhelyet, a test pozícióját vagy ami abból megmaradt: a tollazat tépettségét, a szárny alsó részét beborító, ideoda kószáló hangyákat. Gyakran találtak csőröket fej nélkül, leharapott lábakat, amelyek néha kicsit távolabb és szétszórva heverték a fűben, mintha arra vártak volna, hogy történik velük valami. „Álmukban kapják el őket, amikor fejük a szárnyuk alatt van, ilyenkor tehetetlenek.” Bruno lélegzetvétel nélkül találta ki az újabb és újabb hipotéziseket. Bruno számára minden egy legendás csata nyomaát mutatta, egy csatáét, amely éjfél körül történhetett, „tudod, olyan furcsa kiáltások”. Bruno biztos volt benne, hogy a hangok miatt riadt fel az éjszaka folyamán, de aztán később visszaaludt. Clara sajnálta a madarat és temetést szeretett volna rendezni neki gyászbeszéddel és imával.

LUTZ SEILER 1983-ban született a türingiai Gerában, ma a Berlin melletti Wilhelmshorstban él. 1995-ben jelent meg első verseskötete, a *berücht/geführt* (megérintve/vezetve) az Oberbaum Velagnál, ezt a *vierzig kilometer nacht* (negyven kilométer éjszaka) követte 2003-ban. A versek mellett esszéket publikált és szerkesztőként is dolgozott. Legutóbbi novellés-kötete, a *Die Zeitwaage* (Az idő mérlege) a Shurkampnál látott napvilágot. Műveit számos díjat kapott, többek között a Brémai Irodalmi Díjat (2004), a Südwestrundfunk Sikerlista-díját (2005) és 2007-ben az Ingeborg Bachmann-díjat. Magyarul elbeszélések és regényrészletek jelentek meg tőle.

„Miért nem maradnak fent, a fák között?”

„Clara, sajnos nem tudom.”

„Egészen fent a fák között ugye nem eshet bajuk?”. K. Clarát az ölébe vette, és elmesélte neki valamelyik madaras történetét: A fahamori sirályokat vagy a wansee-i madáretetőt – az egész egy ismerős, gyakran látott filmből származott, egy filmből, amelyben valaki, aki K.-hoz hasonlított, vigaszt talált. Annak ellenére, hogy bármit tudott volna a madarokról, K. elmagyarázta a gyerekeknek, hogy a legtöbb madár, mint ahogy a legtöbb állat, elbújik, ha az idő elérkezett. K. úgy gondolta, hogy a madarak életük végéhez közeledve az erdő mélyére húzódnak vissza szép és titkos rejtekhelyükre. Egy tisztásra, ahol a halálhoz használt fenyőjükről háborítatlanul a mélybe zuhanhatnak. Máskülönben – a gyerekek mindig megborzongtak, amikor K. ezzel a szóval kezdte a mondandóját – máskülönben, kérdezte K., nem kellene találkozunk maradványaikkal, szétszóródott kis üreges csontjaikkal, ráadásul itt az erdő szélén a kertünkben, ahol ezek az énekesmadarak minden reggel és este fülsüketítő koncertet adnak?

A gyerekek egyetértettek K.-val. Egy műanyagvödörbe összegyűjtötték a madár maradványait, és elásták egy bokor alá, amelyet madártemetőnek használtak. Csak a kiválasztott tollakat és a csőrt tartották meg, amelyeket a fészkerben található terráriumukba helyeztek el, amiben már volt néhány kiszáradt lábatlan gyík, egy kiszáradt vaddisznóagyar és számos más maradvány. A tollakat a terrárium alját borító homokba vagy a sarokba állították. „A tollak a csontok őrzői”, motyogta Clara, miközben a kis tenyerével megáldotta az évek alatt összegyűjtött tollakból álló falat.

Mivel senki sem jött lefelé az utcán, különben elég kínos lett volna K.-nak, hogy járó motornál a saját bejárati kapuja előtt az autójában ücsörög, maradt még egy darabig; egy pillanatra homlokát a kormánykeréknek döntötte. Kellemes volt így. Olyasmin gondolkodott: talán egy olyan feketerigó, amely már önellátásra képtelen, talán az egész éjszaka ott ücsöröghetett és várakozhatott, akár már az este is. K. a motor bűgását hallgatta, miközben a motorhűtés is bekapcsolódott. Akarata ellenére enyhén a gázpedálra lépett.

A gyerekek rég észrevették volna K.-t. Odajöttek volna a kapuhoz megnézni, hogy K. miért nem száll már ki? Bruno azonnal kitérte volna a kaput, és beállt volna K.-val együtt a garázsba. Együtt tették volna meg a kert és a kapu közötti távot, hogy a kaput becsukják.

„Valahogy mindig van tovább, öregem.” Ereszkedett hangon a szélvédőbe motyogta; K. egy határozott, erőtlen mozdulattal kiszállt az autóból, és sebes léptekkel megindult a kapu felé. Valami történt. A feketerigó szemében merevség és rezdületlenség; a félenkség hiányzott a madárból. K. hezitált és elgondolkodott azon, hogy esetleg visszaforduljon, hiszen sürgősen volt, hogy kora reggel beálljon a garázsba, arra sem volt szükség, hogy egyáltalán hazajöjjön. Ezek az értelmetlen gondolatok – csak úgy – átszaladtak a fején. K. az autót akár az utcán is hagyhatta volna. A feketerigó egy hektikus, aszimmetrikus balra tartó szárnycsapkodással és egy kellemetlenül hosszúra nyújtott fütty kíséretében elrugaszkodott, és eltűnt a páfrányfenyők lombzatában.

„Öregem, csak tovább, csak tovább.” A saját suttogása nevetséges volt számára. K. egy pillanatra visszaemlékezett, hogy régebben már egyszer előfordult, hogy leállított motorral akart begurulni a garázsba, megemelte a garázs- kaput, hogy ne karistolja a földet; K. este jött akkor haza reggel helyett, ügyelt a csendre. Annak ellenére, hogy K. mindent magában tartott, ami megtörtént vele, ritkán jutott ez a történet az eszébe – egyszerűen kiment a fejéből. Arra sem emlékezett, amikor a garáztól akart a kapubejáróhoz visszamenni, hogy becsukja a kaput, miközben a feketerigó a fáról a sövényre zuhant (füttyszó nélkül), majd ott mozdulatlanul fennakadt. Talán túl durván és ügyetlenül rugasz- kodhatott el, vagy csak megcsúsztatott, mindenesetre finom kis hó hullott a földre, amiből K. is kapott a gallérjára – K. ijedten a fejéhez nyúlt.

Ha K. Brunóval együtt szállt ki az autóból, érvényben volt köztük egy meg- állapodás, miszerint K. mindig megkérdezte tőle: „Visszajössz a kapuig?” Bruno ilyenkor azonnal előrerohant, K. pedig hunyorgott a fenyőhajtások között át- szűrődő fénytől, miközben lépései alig hallhatóan ropogtak a kapubejáró mur- váján. K. a kapuig szabadnak érezte magát: egy lélegzetvétel, egy kis haladék, egy tíz vagy tizenkét másodperces szünet, amelyben senki és semmi sem ár- thatott. Majd Brunóval együtt lassan visszaballagtak a házhoz; eközben K. meg- fogta Bruno tarkóját, és beletúrt a hajába vagy valami hasonlót tett, valami olyat, amely szintén egy régi, már gyakran látott filmből származott, amelynek a tö- kéletes bizalmat kellene megmutatnia. De ez a film ennél is többet tárt fel: azt az elkötelezettséget, hogy K. szükség esetén az égvilágon minden áldozatot meghozna. Brunóval együtt lesétáltak a kapubejárón, K. megsimogatta Bruno fejét, és közben a következőt kérdezte tőle:

„Na?”

Mellette a feketerigó elhúzott a bozótból. Cibálva, furcsa torokhangok kísé- retében – csak úgy – megpróbálta a madár a közelben található bokor piros bogyoit letépni; nem minden egyes szem esetében volt elég ereje, egy bogyót sem sikerült lecsípnie, pontosabban. A feketerigó mégis tovább próbálkozott. Minden alkalommal nagyon gyorsan feladta, és eleresztette csőréből az ágat. Úgy tűnt, mintha hatalmas étvágya volna, de mintha erre nem lenne alkalmas az idő, legalábbis, amíg a bogyók magasságában tartózkodott. Közben a sövény tovább tépázta az amúgy is csapzott tollazatát. Mégis sikerült a feketerigónak az egyik oldalán megkapaszkodnia, s egészen a kapuig szaladt rajta. Ez a feketer- igó úgy viselkedik, mint egy kutya, gondolta K., akár még gazdája is lehet.

A sövény a ház előtt két méterre végződött, K. gondosan törölgette lábát a rá- csokon, bedugta a kulcsot a zárba, és tétovázása közepette, a lábtörölővel súrlódó cipőtálpak zajának kellős közepén, befejeződött a film. A világitás felkapcsoló- dott, K. belépett a házba, és egyedül volt.

Tóth Attila fordításai

TÓTH ATTILA (1983) mérnök-informatikus, informatika–német szakos tanár és bölcész. IT architektként dolgozik Budapesten.

Szikra János

Ha nem látják az idegenek

Ezt a könyvet én már nem nyitom ki,
ez a könyv már nem nyílik ki senkinek –
mihez is kezdhetne bárki az én életemmel?

Fejem körül glóriával sétáltam a májusi ég alatt,
bőröd még bőrömtől lúdbőrzött az alföldi vonaton,
fiatal és vonzó volt a testem illata,
gondolatoktól *szikrázott* az elmém,
legjobb társaim az irodalom cirkuszában
biztosítóháló nélkül imbolyogtak az égbolton velem,
amikor még szavak nélkül tudtunk imádkozni
pucér testünk templomában a szerelem istenéhez,
és megszületett belőlünk ordítva az élet –
ó,
míg vágytól borzongott herém,
addig talán értem valamit.

Ez a könyv már néma marad bennem,
ez a könyv már nem nyílik ki senkinek.

De cserreg még a szajkópár a bokrok közt a kertben,
s labdaként ugrál a lányok melle nyáron a férfiak szemében,
és a lányok élvezik,
ha szabadon szökdécsel a mellük,
mert Föld körüli útra indul bennük is a vágy,
s ha nem látják az idegenek őket,
szeretnek a sóvár férfiakkal játszani.

SZIKRA JÁNOS (1954) Pátkán élő költő. Utóbbi kötetei: *Kokárda* (gyerekversek, Magyar Napló Kiadó, 2020), *Míg haza nem érsz* (versek, Antológia Kiadó, 2020).

Havak jönnek Délről

Fölhúzott combod közt lüktet a bűvös fekete lyuk,
s nevet adván a fájdalomnak,
begyógyulnak a kert sebei bennem –
csak bennem gyógyulhatnak be
ezek a történet előtti időkből ordító sebek.

Hiába faltam délután villával a dermedt gulyáslevest,
már húsz éve hűvös ujjbeggyel
kellett volna elsimítanom homlokodon
a síró talicska emlékét Agostyánban,
akár egy hazaárulással fölérő kakaskukorékolást.

Látom Picasso képét:
fölhúzott combod közt lüktet a bűvös fekete lyuk,
s ágyékom vonzza e szakadékmélység,
a halálillatot árasztó ragadozó odu,
a lágyan meg-megránduló hús-alagút.

Ha begyógyulnak a sebek,
ha lassan begyógyulnak a Föld sebei bennem,
a kiszáradt bácskai tavak felől
nagy havak jönnek majd Délről,
mindent elsőprő, kőkori havak.

A halott ember háza

Ágyneműjét, néhány székét, kacatjait kidobálták,
a falak közt éjszaka már csak emléke bolyong.

Nem volt közös kerítésünk,
a halott ember háza a szomszédom háza mellett állt.

Lakójának karácsonykor,
majdnem minden karácsonykor vittem kocsonyát.

Asztalos volt,
műbútorasztalos talán,
nem volt közös a kerítés –
feleségem szerette volna,
ha neki adja intarziás sakkasztalát,
kicsike asztal volt,
mesterműnek is mondható.

Kutyáját Cézárnak hívták,
kétéves fiam arcába lelkesen szuszogott a jámbor bernáthegyi.

A halott ember háza a szomszédom háza mellett állt.

...Kicsike asztal volt,
mesterműnek is mondható.

Cézárra tizenöt éves fiam már nem emlékezik,
amikor átmentem hozzá a tányérért,
s fölolvastam egyik versemet,
a kocsonyát megdicsérte,
de a költeménnyel nem tudott mit kezdeni.

A halott ember több éve kifelé készült magából,
bár ajtaján már ritkán lépett ki,
háza a szomszédom háza mellett állt,
nem volt közös a kerítés,
napközben a résnyire nyílt redőny alól
kíváncsian bámulta a buszra váró ismerősöket.

A falban éjszaka már csak az emléke bolyong.

Karácsonykor,
majdnem minden karácsonykor vittem neki
egy tányér kicsontozott, dermedt kocsonyát...

Szófia

(regényrészlet)

Mostantól abban a hazugságban kell élnem, hogy meghaltál. Téged a világ halottnak tekint, és a holtak közt tart számom. Én viszont nem. De nem azért, mert begolyóztam, vagy mert képtelen vagyok elfogadni az eltűnéseidet, hanem azért, mert a holtak létezése nyilvánvaló önellentmondás. A halál állapota nem létezik. Csak haldoklás van. A haldoklás is egy folyamat, és ez a folyamat is véget ér, de ez nem azt jelenti, hogy képtelen módon létrejön egy halott, hanem azt, hogy egy lét és nemlét feletti állapot tárul föl, amely emberi elmével megközelíthetetlen. Ebbe a megközelíthetetlenségbe léptél át. Az egyik pillanatban a kórházi ágyon hevertél kábult önkívületben, a másik pillanatban visszaébredtél a misztériumba. A transzcendenciához emberi ésszel ugyan nem lehet közelebb férkőzni – ebben Kantnak igaza volt –, de nem is lehet jobban eltávolodni tőle.

A halálod azért is hazugság, mert nem meghaltál, hanem átváltoztál. Átváltozásoddal elszakadtál az agyvelődtől, a testedtől, az idegrendszeredtől, a szívvedtől, a tüdődtől, a neurofiziológiai folyamataidtól és az én-személyiségedtől, s visszatértél oda, ahonnan jöttél, s ahonnan az agyvelőd, a tested, az idegrendszered, a szíved, a tüdőd, a neurofiziológiai folyamataid és az én-személyiséged is származik. Ahonnan minden és mindenki jön, s ahova minden és mindenki visszatér. „Semből semmibe”, ahogyan több versedben is összegezted.

Biológiailag megszüntél, fizikailag eltűntél, elméd kihunyt. De ezzel csak lényed egyik fele semmisült meg. Lényed véges és halandó fele, amely biofizikai és földi-kozmikus rabságban élt. Legfőképpen tudati rabságban. Te is be voltál zárva éned magánzárkájába, amely számodra is ugyanúgy volt kényszerzubbony, kaloda, kínzókamra és koporsó, mint kényelmes kuckó. Te is az ego-igát nyögted. Te is Narkisszosz megbéklyózó önbűvöletében éltél. Te is a tükröződések és káprázatok foglya voltál. Te is Narkisszosz narkotikumának, narkózisának, narkotizmusának, narkotizációjának, narkotizáltságának, narkotikusságának és narkomániájának voltál az elszenvedője. Te is Narkisszosz narkorealitásában

TORNAI SZABOLCS (1971) író. Eddig öt önálló kötete jelent meg. Új regénye a Magyar Művészeti Akadémia hároméves ösztöndíjprogramjának keretében készül.

éltél. De közben tisztában voltál azzal, hogy mind önmagad, mind a világ csupán látszat, s tudtad – főleg, hogy már kamaszkorod óta sejtetted –, hogy a világ ugyanolyan abszurd és paradox, mint te magad. Sőt, azt is pontosan tudtad, hogy Narkisszosz nemcsak hogy nem üdvözülhet, de teljességgel menthetetlen is.

Illuzórikus módon rögzült és bezárult lényed kinyílt és visszaolvadt oda, ahonnan eredetileg származik: a határtalan és középponttalan egységbe, ahonnan minden lehetőség kibomlik. Tested feloldódott, szellemed rögzült. Végigjártad az átváltozások hosszú útját a fogantatástól az aggastyánságig, s eljutottál a végső rögzítettségbe, amely nem más, mint a tökéletes rögzítetlenség és rögzíthetetlenség.

Az ember két részből áll. Az egyik rész halandó, a másik halhatatlan. Az ember teremtettség és teremtetlenség keveréke. Te is félig ember, félig nem ember voltál. Lényünknek van az illuzórikus alapja, ez az elkülönült, korlátolt és mulandó én-személyiség – amelynek megfelelő törekvéssel lehet egy tudatos jelenléte vagy önjelenléte –, és van a transzcendens alapja vagy alaptalan alapja, amely a romolhatatlan, tiszta és jeltelen jelenlét.

A görög mitológiában az embernek e kettős természetét jelképezi és testesíti meg a nevezetes testvérpár, Kasztór és Polüdeukész, latinul Castor és Pollux. Kasztór a spártai király, Tündareusz és felesége, Léda gyermeke. Polüdeukész viszont úgy fogan meg, hogy Zeusz hattyú képében megerőszkolja a királynét. A „brutális égi indulat” rohamáról sokat beszéltél, esszét is írtál róla William Butler Yeats Léda és a hattyú című, általad is lefordított verse alapján, s az egyik esszékötetednek ez az írás lett a címadó darabja.

A fivérek imádják egymást, elválaszthatatlanok, és egész Spárta büszke rájuk. Együtt vesznek részt számos nagyszerű kalandban, az argonauták hajóútján, a kalüdóni vadkanvadászaton vagy Héraklész mellett az amazonok elleni háborúban. Együtt szerzik vissza hűgukat, Helenét is, miután Thészeusz elrabolja. Unokatestvéreik társaságában szintén együtt rabolnak marhákat, s mivel osztozáskor a rokonaik becsapják őket, bosszúból elragadják rokonaik jegyeseit. Emiatt harcra kerül sor, s ebben Kasztór életét veszti. Polüdeukész bánatában arra kéri apját, Zeust, hogy vegye el tőle halhatatlanságát, hogy ezáltal követhesse fivérét a Hádészba. Zeusz ebbe nem egyezik bele, és úgy határoz, hogy a két ikertestvér úgy maradhat együtt, hogy egyik nap a Hádészban, másik nap az Olümposzon élnek, végül az Ikrek csillagkép két legfényesebb csillagaként felkerülnek az égre.

A mítosz rávilágít arra az alapvető tévedésre, hogy az ember azt hiszi – mint hitte az ókorban a legnagyobb materialista költő-filozófus, Lucretius is –, hogy a testi halál a teljes és végleges megsemmisülést jelenti. Annyira a testemnek és az elmémnek vagyok a rabja, annyira azonosulok kettős hordozómmal – még akkor is, ha nem vagyok materialista –, hogy azt hiszem, ha meghalok, együtt szállok sírba pszichofizikai lényemmel. Tehát paradox módon egyrészt rettegek a haláltól, másrészt meg akarok halni. Kettős támasztékom, pszichofizikai lényem, halandó felem magával akar rántani a megsemmisülésbe.

A magad alapította csillagvallás főpapjaként tisztában voltál transzcendens eredetteddel, ennek ellenére időnként előfordult, hogy megzavarodott Polüdeukészként arra a téves következtetésre jutottál – a Buddha-féle függő keletkezés és függő megszűnés elve alapján, valamint a tudományos materializmus hatására –, hogy az agy és a test kettős hordozója nélkül elképzelhetetlen bármiféle tudatiság.

Most, hogy valamennyire felocsúdtam az elvesztésed okozta fájdalomból, rájöttem: a halál a legfőbb bizonyítéka annak, hogy minden álom. Most már nemcsak értem, hanem mélyen be is látom: a tudat álmodik. Téged is, engem is. Korábban hiába tápláltam magamban az ősi keleti bölcsességet, hogy csak Brahman vagy az üresség valóságos, és rajta kívül minden álom, voltaképpen nem értettem. Pedig pontosan éreztem, hogy nem önkényes spekulációról van szó, hanem a legfőbb iránymutatásról, amely az önfelszabadítást szolgálja. Mert amíg a világot valóságosnak tartom, semmi esélyem kitörni belőle. Csak akkor haladhatom meg a világot és önmagam, ha belátom illuzórikus voltukat. Ha tisztában vagyok azzal, hogy amit látok és tapasztalok, egy külső és belső mozi, akkor képes lehetek önmagam és a világ meghaladására. E tudati-kozmikus moziban mindig káprázatot káprázatra halmozok, s mindig káprázatot káprázatra cserélek.

Az ébrenléti világ és az álomvilág főként abban tér el egymástól, hogy az előbbi viszonylag stabil és tartós, az utóbbi viszont képlékeny és hamar szertefoszlik, de végső soron nincs különbség köztük. Az álom egy tudatállapot, s ugyanígy a világ is egy tudatállapot. Ahogyan a mélyalvás is egy tudatállapot. Mind a három egy moziterem. Két moziteremben – az ébrenléten és az álomban – van vetítés, a harmadikban – a mélyalvásban – viszont az üres teljesség honol. Az emberek ugyanígy jelennek meg és tűnnek el az ébrenléti világban, mint ahogyan az álmokban vagy a filmekben. Te is fantom voltál. Én is fantom vagyok.

De vajon miért fáj ennyire egy fantomnak az általa szeretett másik fantom elvesztése?

A keleti szemlélet szerint merő képzelgés, hogy az én-a-világban létezik. Az az életre-halálra menő dráma, amelyet az én-személyiség átél, pusztá fantazmagória. Az ego életfolyamata nem egyéb, mint képzelődés önmagáról, másokról és a világról. Az ego-személyiségek drámája, amely elháríthatatlanul valóságosnak tűnik, a zaklatott elme mozijában vagy színházában zajlik. Miközben a helyzet az, hogy a vászon vagy a színpad üres. Sőt, nincsen se vászon, se színpad. A világban minden és mindenki árnyék és tükröződés. Maga a világ is árnyék és tükröződés.

Az ember persze semmiről sincs annyira meggyőződve, mint arról, hogy ébren van, és a valóságot tapasztalja. Azért nehéz belátni – még a halál perdöntő bizonyítékának birtokában is –, hogy mindannyian egy gigantikus álom foglyai vagyunk, mert ezt a gigantikus álmot mi magunk szőjük rendületlenül. Csakhogy amikor eljön a halál, ez az álomvilág az őt tapasztaló és benne szenvedő

és senyvedő ego-személyiséggel együtt egy szempillantás alatt szertefoszlik. A halál pillanatában a lufi kidurran.

A te lufid kidurran, az enyém még nem. S hiába látom be, hogy az élet nem egyéb, mint Narkisszosz 3D-s házimozija, úgy ragaszkodom hozzád, mint egy kisgyerek. Mostanában gyakran eszembe jut, ahogy a sötétedő erdőben toljuk fölfelé a sátorozáshoz szükséges cókánkunkkal megrakott biciklit a Fenyves Dombra a Duna-Tisza-csatornánál.

- Szabolcs!

- Igen?

- Kimegyünk a csatornához! Pakold össze a cuccaidat.

- Jó. És mit vigyek?

- Hát tudod. Tréningnadrágot, pulóvert, trikót, fürdőnadrágot, néhány játékot. A törölköződet majd én elteszem. És hozd a mokasszinodat meg a pukkódat is!

A taksonyi hévvel utazunk szülőhelyedre, Dunaharasztra, ott elmegyünk gyerekkori barátod öccséhez, mivel ő tárolja minden felszerelésünket a pincéjében. Öcsitől kapjuk a biciklit.

Még épp hogy látunk az alkonyatban, mikor kissé kifulladásra felérünk az erdeifenyők közé, amelyek úgy állnak körülöttünk, mint védelmező ősatyák. Időnként felsír egy-egy vércse hol a közelben, hol a távolban. Zseblámpánk nincs, egy önérzetes indián és cserkész efféle elektromos eszközt nem visz magával. Fial Sas – ahogy cserkész társaid hívtak, mivel őrsvezetőként azt találtad ki, hogy mindenkinek az őrsben indián neve legyen – máris nekilát a kissátor felverésének. Ma éjszakára ez is megteszi. A tipire – amelyhez meg kell keresnünk a tavaly elrejtett tizenkét rudat és cövekeket, és amelynek felállítása legalább egy órába telik – holnap kerítünk sort. Míg a szokott mozdulatokkal dolgozol, én a két gumimatracot fújom fel. Mikor végzel a sátorral, tüzet raksz, s a vacsoránkat már barátságos lángok mellett fogyasztjuk.

Ez a kis erdő, amely Dunaharaszti és Taksony között terül el, az igazi otthonod. Itt éled meg a teljességet. Mikor egyedül sátorozol itt, némelykor égi ajándékban részesülsz. A fák karéjával, a tűzből suttogó istennel takarózol, te, a déli fény, hajnali felhőszakadás és újraboltozódó kék menny meztelen vadembere, előtted a hosszú lángszárnyakkal égbe-emelkedő méteres nyárfarönkök, körülötted a talpig-sárga erdő, az éjszaka és az egyre érthetlenebbül beszélő Kezdet némasága... Mindig kisbetűvel írod az isten szót, mert ezzel akarod jelezni, hogy egyetlen intézményes vallásnak sem vagy a híve, s hogy akár a Nyugat, akár a Kelet spirituális hagyományáról van szó, ami számodra a leginkább elfogadható megközelítés, az a misztika.

Gyerekkorodban itt egy hosszan elnyúló pusztaság volt, az erdőt később ültették. A második világháborúban jó néhány bombát dobtak le ide, s a robbanásuk után maradt tölcseréket csak félig-meddig tüntette el a természet. Nem messze innen történt kamaszkorodban, hogy egy téli, sízós barangolás során, mikor már sötétedni kezdett, és te hazafelé igyekeztél a hóborította dombokon

át, életemben először megszólított a misztérium. Ezt a transzcendens élményedet írtad meg A Hívó Hang című versedben, de csaknem ötven év költői tapasztalatára volt szükség ahhoz, hogy tökéletes formába tudd önteni. Ez az egyetlen versed, amely ilyen lassan készült el.

A kis erdő mások számára is lehet az újra megtalált paradicsom, erről jó néhány költő, irodalmár, festő, színész és tanár barátodat meggyőzted, így nyaranta ők is eltöltenek néhány napot vagy némelyikük egy hetet a fenyvesben vagy a közeli Vadgalamb-tisztáson, ahova később helyeztük át táborunkat. Főleg Szepesi Attila, Szabó Péter és Veress Pali szokott kint lenni velünk, meg feleségek, gyerekek. Veress Pali az, aki a tipire – amelyet teljesen vízhatlan, zöld műbőrből szabta ki Sas-hegyi lakásunk kertjében – egy nagy, széttárt szárnyú, fehér sást fest egyik délután még a Fenyves Dombon. Végül a sátor aljára vörös karikákat kanyarít, s ezekbe mi, gyerekek szabadon azt pingálunk, amit csak akarunk.

Egy hosszú, több hetes sátorozás alkalmával lázas beteg leszek, de Fial Sas úgy dönt, nem térünk vissza a civilizációba, hanem kint, a vadonban gyógyítja meg a fiát. Gondosan, türelmesen borogatod a homlokomat és a testemet, s bármennyire is bízom benned, erőtlenségemben úgy érzem, sosem fog elmúlni a lázam. Ijesztő a betegség, és szeretnék inkább hazamenni, de végül elhiszem, hogy pár nap alatt rendbe fogok jönni. Noha Fial Sas is aggasztónak tartja fia állapotát, nem kérdéses számára, hogy hamarosan elkövetkezik a javulás. Mikor néhány nap múlva anyukám kiérkezik egy kosárnyi étellel és egy jénai tálnyi sárgabarackos gombóccal, még ugyan nem vagyok gyógyult, de sokkal jobban vagyok, és mindannyian jóízűen falatozunk.

A nyilazóversenyt mindig a fenyves melletti teknőben rendezzük. A céltábla egy félbevágott dinnyehéj, amelyet egy homokba szúrt faágra akasztunk fel. Mindenki hármas vagy ötös sorozatokat lő, majd átadja az íjat vetélytársának, közben a rekkenő hőségben némelykor felhangzik a sárgarigók hosszabb-rövidebb fuvolázása. Fial Sas olyan jól megtanított nyilazni, hogy időnként meg tudom verni ezeken a házi viadalokon, és a pajtásaimnak magabiztosan mutathatom, hogy miként kell az indiánok fegyverével bánni. Fial Sas kőrifából faragta az íjat a nagy méretű pukkjával, amelyet Finnországban vásárolt, mikor költőtársaival ott járt a Finn Írószövetség meghívására, s ekkor hozta nekem az én kisebb törömet is. A gondosan lehántolt és kiszárított nyílvevők végére megfelelő alakúra vágott madártollakat ragasztottunk, s a legnagyobb becsben azokat a nyílvevőket tartjuk, amelyeken bagolytollak vannak, mivel ezek suhannak a legjobban és legh pontosabban.

Kényelmesen fekszünk este a tipiben, miközben ropog a nagy folyami kavicssokkal körberakott tűz, így nem kell pulóvert viselnünk vagy betakaróznunk. A füst a fenti nyíláson át száll kifelé. Fial Sast örömmel és elégedettséggel tölti el, hogy kamaszkori álmát, hogy tipiben lakhasson a vadonban, felnőtt fejje megvalósította. Miközben a lángok játékát nézzük, és időnként ráteszünk egy-egy gallyat a tűzre, arra kérlek, hogy mesélj a gyerekkorodról. Földidéz

néhány szép történetet – azt is elmagyarázva, hogy a történetmesélés képességét és az állatok iránti szeretetet apukádtól örökölted –, aztán meglepve tapasztalod, hogy újabbak meg újabbak jutnak eszedbe, s később rájössz, hogy még számos történet van a fejedben, ezért elhatározod, hogy ezekből annyit írsz meg, hogy elérd a százat, s így születik meg *A Lemenő Nap Dombja* című köteted.

Egyik délelőtt egyedül megyek le a csatornához, de nem fürdeni, csak kíváncsiságból körülnézni. A túlsó parton suhancok virgonckodnak, marháskodnak, ökörködnek, és köves csúzlikkal lövöldöznek. Én is csináltam már magamnak csúzlit, de csak szorosan összehajtogatott papírdarabokat lőttem vele otthon, a lakásban. Érdeklődve figyelem a vagány srácokat, ahogy nagy élvezettel játszanak ügyes fegyverükkel. Néptelen a domboldal, teljesen egyedül ácsorgok mezítláb a napsütötte és forró homokban. Az egyik srác észrevesz, s bár messze van, úgy érzem, mintha egy pillanatra egymás szemébe néznénk. Kisvártatva elhelyez egy követ a gumi közepére, kihúzza a gumit, céloz. Noha látom, hogy engem vesz célba, és a kaján vigyort is látom az arcán, nem ijedek meg. Csak ácsorgok tovább, és várom, hogy mi lesz. Hirtelen éles fájdalmat érzek a homlokomban, és azt veszem észre, hogy meleg folyadék csorog az arcomra. Elönti a vér az arcomat, és most már pánikban vagyok. A srácok a túlsó parton harsányan röhögnek. Rohanok fel a tipihez a dombra, és sírva kiabálok:

– Apuci! Apuci! Apuci!

Fiatal Sas felpattan a pokrócról, amelyen mostanáig kellemesen heverészett, és fut felém. Mikor összetalálkozunk, elhadarom neki, hogy eltaláltak köves csúzlival, s ő olyan rémülten mered rám, amilyennek még sose láttam. Két kezével a fejemet fogva, kétségbeesetten fürkészi vérben úszó arcomat. Aztán megnyugszik, és ezt mondja:

– Jól van, nincs nagy baj! Nem sérült meg a szemed. Először azt hittem, hogy kilőtték a szemedet...

Az átváltozásodig csak az emberi feledet ismertem, és azt hittem, hogy ez vagy te. Most már kezdem megismerni, megélni és megérteni a nem emberi feledet is, a misztikus részedet, azt a feledet, amelyet nem vettem észre, amíg éltél.

Visszatértél az énség előtti állapotba, az éntelenség ősállapotába. Levetted maszkod és maskarád. Visszatértél a határtalanságba, a tudatos fénybe, a fénylő tudatba, a minden lehetőségen túlba, az állapotok feletti nem-állapotba, a mindent túlragyogóba. Te vagy a negyedik, mégpedig háromszorosan. A negyedik nem a tapasztaló, a tapasztalás és a tapasztalat, hanem az, aki e három előtt és fölött áll. A negyedik nem az, aki ébren van, álmodik vagy alszik, hanem az, aki e három előtt és fölött áll. A negyedik nem a preegzisztencia, az egzisztencia és a posztegzisztencia, hanem az, aki e három előtt és fölött áll. Meghaladtál minden állapotot, képzetet, jelenséget és gondolatot. Visszatértél minden elkülönültségen túlra, minden kettősségen túlra, minden különbségen és viszonylaton túlra. Meghaladtad a tetteket, az énedet, a problémákat, a célokat,

a keresést, az önmagad utáni nyomozást. Túlléptél a testen, az elmében, a személyiségeden, a világon és istenen. Túlléptél a sötét láncszemen, a halálon. Meghaladtál minden változást, kezdetet és véget, minden ismétlést és ismétlődést, minden határt, korlátot és küszöböt. Meghaladtad az alany-tárgy kettősséget. Ennek fontosságát gyakran emlegetted, amikor a tantrikus buddhizmusról beszéltél.

Nem elszakítottak a világtól és önmagadtól, hanem meghaladtad a világot és önmagadat. Túlemelkedtél a süllyedő hajón, amelyen mi tovább hanykolódunk, és tovább süllyedünk a semmibe. Túlemelkedtél az ellentétek bábjátékán. Nem vagy többé önmagad bábja. Nem mozgatnak és lökdösnek ide-oda. Nem pörög tovább a holtpont kereke. Nem vagy többé se báb, se pillangó. Túlemelkedtél a mákonyos csodán és a szörnyűséges titkon. Túlemelkedtél a lét házán. Túlemelkedtél a világ tengelyén. Túlemelkedtél minden folyamaton, eseményen, élményen, helyen és időn. Feladtad, elfeledted, meghaladtad az énedet. Egyaránt túl vagy az emlékezésen és a felejtésen. Ittál a Léthé vizéből, elfeledve önmagadat és magát a felejtést, aztán a Mnemoszüné vizéből is kortyoltál, és elmerültél a forrásban. Széttörted és leráztad az ego rabigáját. Visszatértél a mennydörgés csendjébe. Meghaladtál mindent, ami fölmerül és megjelenik.

Tudtad, hogy testtel, elmével és ego-személyiséggel lehetetlen a valódi szabadság. Tudtad, hogy egyetlen tett, egyetlen gondolat, egyetlen megnyilvánulás sem tehet igazán szabaddá. Tudtad, hogy a szabadság gondolata is rabbá tesz. Tudtad, hogy a szabadság az értelmén, a szavakon és a nyelven túl van. Tudtad, hogy minden testi, elméleti és érzelmi tárgy keresése rabság. Az egyetemes tudat az, ami megszabadított a rabságtól és minden kereséstől. Az egyetemes tudat a megváltó, az üdvözítő, a megszabadító. Teljesen eggyé váltál a tudattal. Visszatértél legalapvetőbb állapotodba. Megtaláltad eredeti arcodat. A sokból visszatértél az egybe. Eltörölted az önkorlátozó akadályok minden illúzióját. Visszaolvadtál a mindent túlragyogó és túlsugárzó jelenlétké. Visszaolvadtál a kimeríthetetlenbe. Visszaolvadtál a meta-ontikus és meta-noétikus mezőbe. Visszaolvadtál az alap nélküli alapba. Egyszer csak megfordultál az észveszejtő fényben, és kőfejjel áttörtél a nem-éjszakába. Visszaolvadtál az egységbe, és már nem választod szét az eget és a földet, a világosságot és a sötétséget, a nappalt és az éjszakát, a férfit és a nőt, a léteket és a nemléteket, az életet és a halált, a jót és a rosszat, a szépet és a rútát. Te már nem botorkálsz tovább az ego-labirintusban.

Az élet sakkjátszmájában mindenki csak vesztes lehet. Erre a vereségre készültél egész életedben. Vajon egy bámulatos lépéssel megfordítható az ember vesztesre álló sakkjátszmája? Nem. Csak arra való az élet, hogy az ember hozzáadja magát a megdögléshez. Mert az életből észrevétlenül halál lesz. A bábasszonyból észrevétlenül hóhér lesz. De te meghaladtál minden sakkjátszmát. Túlléptél minden játékon, káprázaton, árnyékon és tükröződésen. Túl vagy minden tükrözöttségen. Most már te vagy a tükör, amelynek nincsen se széle, se közepe. Túlléptél önmagad elpergő homokvárán. Számodra nincsen énség,

enyémség és nekemség. Levetettél minden béklyót. Megszabadultál a haláltól is. Mikor kiváltál, letépted magadról halotti maszkladat.

Te nem halott vagy, hanem szabad!

Mindent elfelejtettél, vagyis mindentől megszabadultál. Költészeted által túlléptél a költészetten. Csak az emberi, halandó részedet vesztetted el. Fölszámoltál minden valóságot és valótlanságot. Éjszakánként, amikor elkeveredem a csillagképekről leszálló hideg ezüsttel, mint régen te is, alig merem megkérdezni, hogy hol vagy. Aztán rájövök, hogy nem az a kérdés, hogy hol vagy, hanem az, hogy mivé változtál át. Meghaladtad – ahogy Tillich kifejezte – a létezés alapszerkezetét, vagyis az én és a világ kettősségét.

Ámde Tillich kétszeresen tévedett, mikor úgy vélte, hogy a gonosz legfőbb sajátossága az önelvesztés, az ember meghatározó középpontjának az elvesztése. Ez csak megőrülés esetén igaz. A gonosz nem az, aki szétöri a lét alapszerkezetét. Mert ha az én és a világ viszonylatának szétörése a gonosz műve lenne, akkor lehetetlen volna az önmeghaladás. Másrészt a gonosz nem kívülről, az alapszerkezeten túlról származik, hanem éppen belülről, magából az alapszerkezetből. Éppen ez az alapszerkezet hozza létre a gonoszt. A bűnbeesés az én és a világ tragikus széthasadása, amely minden kettősség, ellentét, különbség, elkülönültség, szembenállás és harc megteremtője és fenntartója. A gonosz eredete az ego-elme, valamint az ego-elmét védelmező gondolkozás. A gondolkozás véglegesíti a lét, az egység, az egész, a teljesség széthasadtóságát. A teremtés története, mítosza és elmélete nem egyéb, mint az ego teremtésének története, mítosza és elmélete, egészen pontosan az ego előkészítésének és megalapozásának története, mítosza és elmélete.

Könnyű lenne arra a következtetésre jutni, hogy minden illúzió, s csak a halál valóságos. Minden szertefoszlik, de a halál itt tornyosul mozdíthatatlanul. Csakhogy a halál ugyanúgy az én és a világ kettősségéből származik, mint a gonosz.

Mi következik ebből? Gonosz = halál. Halál = gonosz. Ego = halál. Ego = gonosz. Világ = halál. Világ = gonosz.

Most már semmi légből kapottat és levegőben lógót nem tudok elfogadni. Kiűzted magadból az egót, a világot, a gonoszt, a halált. Kiűztél magadból minden ellenséget, így lettél valóban király. Visszatértél a szupraindividuális gyökervalóságba. Megszűnt zavarodottságod, amely abban állt, hogy énnek képzelted magadat, így gyökeret verhetted a legfelső nem-állapotban. Te, az elszáradt kőrísfa, visszatagozódtál táptalajodba, oda, ahonnan különálló lényed kibontakozott. Látszólag elszáradtál, és elszállt belőled az élet, valójában megszabadultál béklyóidtól, megbéklyózott lényedről, és az lettél, ami mindig is voltál: tiszta és szabad erő, tiszta és szabad lehetőség. Kiszabadultál a börtönök börtönének börtönéből. Kiszabadultál a test, a bioszféra, a Föld, a világ, a Naprendszer, a Tejút, a multiverzum börtönéből. Emberként költő voltál, ember voltodon túllépve viszont te magad vagy a tiszta és határtalan teremtőerő, amelyből a költészet is fakad. Emberként időnként megsejtetted, hogy a mindenség

hánykolódó sötétségében a misztérium tündököl, nem emberként viszont te magad vagy a misztérium. Fölbredtél a létalomból. Átléptél az opál kapun.

Sziklaszirten állok, és rettegve figyelem, ahogy egy hajó nekiütközik a közei sziklaszirtnek, ahol egy tartályhajó horgonyoz. Óriási robbanás! Rázkódik alattam a sziklaszirt, aztán hirtelen elsüllyed, s ebben a pillanatban süllyedek én is. Az örvénylő és bugyborékoló vízben fuldokolva arra gondolok, hogy a legjobb lenne, ha a jótékony tengerre bíznam magam, és hagynám magam elveszni... Eljöttem a világba, és semmire sem jutottam. Csak arra, hogy nincs más választásom, előbb-utóbb le kell vonulnom a lét színpadáról. Ahogy te is levonultál, és a kelléktárban lelkiismeretesen leadtad a jelmezedet... Egy düledező, omladozó vár fokán állok. Valahogy le kellene jutnom, de nincsen se létrám, se kötelem. Hamarosan össze fog dőlni a vár, e felől semmi kétség. Úgyhogy vagy leugrom, de annyira magas a várfal, hogy szörnyet halnék, vagy ha itt maradok fenn, a kövek maguk alá temetnek. Hogy mi lesz velem, nem tudom. Még életben vagyok.

Az ego a legrafináltabb és legkegyetlenebb csapda, amelyet valaha megalkottak. Az egocsapda lényege, hogy miközben rettegek az én-személyiségem elvesztésétől, éppen az én-személyiségem az, ami miatt a biztos halál vár rám. Ez az ősi zaklatottság, a modern léthiszti vagy létpánik. De nevezhetjük egyszerűen istenfélelemnek is. Rettegek visszatérni a határtalanba, az egybe, az egészbe, a teljesbe, a forrásba. Pedig a lét semmi egyéb, mint hogy a moziban megnézünk egy filmet, aztán szépen hazamegyünk – a vetítőfénybe.

Még a halálfélelem sem őszinte. Mert nem a haláltól félek, hanem a vetítőfénybe való visszaolvadástól. Az egocsapda azt is jelenti, hogy rettegek visszatérni a forrásba, miközben éppen a forrás teljessége hiányzik minden pillanatban. Ez a spirituális sóvárgás az, ami miatt – ahogy Mick Jagger unásig ismételteti fél évszázada – I can't get no satisfaction.

Létezni annyi, mint csapdában lenni.

Te már kiszabadultál a csapdából. Visszatértél az éntelenségbe, a léttelenségbe, a különbségtelenségbe, a gondolatatlanságba. Oda, ahonnan az én, a lét, a különbség és minden gondolat származik. Kioltdásodkor elillant és megsemmisült minden gondolatod. Test-elme-éned széthullott és feloldódott. Messze túlléptél az én és a mindenség bábjátékán és sakkjátszmáján. Visszaoldódtál az alaptalan alapba, és fölszámoltál minden megnyilvánulást. Nincs kétségem afelől, hogy a testbe és önmagába zárt én-személyiség hullaként végzi a lét szemétdombján. Haldokló lény egy haldokló világban. Ezért választanom kell. Vagy a halandó én-személyiséggel azonosulok, vagy a forrással, amely alanytalan, tárgyaltan, kettősségtelen, külsőtlen, bensőtlen, osztatlan, formátlan, teremtetlen, önmagátlan.

Elfelejtetted a jelenségvilágot, az árnyékvilágot, a tükrözött énvilágot, visszaemlékeztél a mindent megelőző és mindenben túli misztériumra, és eggyé váltál vele. Visszatértél a tiszta szépségbe. Feloldottad és eloszlattad a téridő-meghatározta és pszichofizikailag megtestesült lényedet, a test-elme-gépezetedet.

Meghaladtál minden keresést, minden szenvedést, minden gondolatot, minden eszmét és eszményt, minden módszert, minden célt és eszközt, minden problémát, dilemmát, megoldást, eredményt és fejlődést, minden mélységet és magasságot, minden törekvést, minden céltalanságot és eszköztelenséget, minden filozófiát és spiritualitást, minden okot és okozatot, minden tapasztalatot és élményt, minden ismeretet és tudást, minden időt és időtlenséget, minden teret és tértelenséget, minden változást és változatlanságot, minden mozgást és mozdulatlanságot. Meghaladtál minden elkülönülést, elkülönültséget és elkülönítettséget. Meghaladtad a számokat, de meghaladtad a nullát és a végtelent is. Túlléptél képzelt és tükrözött ego-személyiségeden. Túlléptél éned világábjátékán, az ego-elméd alkotta mindenségen. Végigküzdötted magad a test, az elme, az én és a világ meghaladásának folyamatán, s a test-elme-én-világ hamis hitét fölcserélted a testetlen, elmétlen, értelen, világtalan misztériumra.

Te már mindig az vagy, ami vagy.

Túlragyogod a csillagképeket: gyönyörűbb fogú vagy náluk. Túlragyogod a galaxisokat: bozontosabb fürgetegű vagy náluk. Túlragyogod az óriás bálnákat: atomrobbanásnál fényesebb vagy náluk. Túlragyogod a hegyeket: menyekkel magasabbra nyúlsz náluk. Túlragyogod a sasokat: felhő-szárnyaiddal gyorsabban suhansz náluk. Túlragyogod a tücsköket: ős-dallamosabban muzsikálsz náluk. Túlragyogod a leveleket-lombokat: titkosabban hajladozol náluk. Túlragyogod a virágokat: vérmesebb pompában tobzódsz náluk. Túlragyogod az angyalokat, szenteket, gandharvákat: előbb, tanítóbb és tisztább vagy náluk. Túlragyogod a Krishnákat, Krisztusokat, Zarathusztrákat, Buddhákat: terebélyesebb világ-fölforgató vagy náluk. Túlragyogod a hadvezéreket, tudósokat, mérnököket, bölcseleket, zeneszerzőket és költőket: misztikusabb kézzel szövöd műveidet náluk. Túlragyogod a Napot, mert éjjel-nappal fénylesz mindenkinek a zsigereiben. Túlragyogod a Holdat, mert te vagy a képzelet és az álom életben és halálban. Túlragyogod a szerelmes lobogásokat, mert te feneketlenebb tűzhányó-kráterekkel szeretsz. Túlragyogod a legmélyebb vágyakozásokat, mert te száz alakban és lényben sóvárogsz. Te vagy a csapodár, a millió-szemű, millió-ömlő, millió-émlékű, millió-ajkú, millió és millió-sejtű. Te vagy a szél, a mozdulatlan, a hívás, a hang-nélküli. Te vagy az arca minden születésnek, és te vagy az arca a testvér-vonulásnak óceánokon, földrészeket összekötő csatornákon és az örökkévalóság fáit kitépő ciklonokon át.

Báger Gusztáv

Akácfa a sivatagban

Túlélés

Özönlés özöne: új kor kezdete.
A tér bámuló szemekkel tele.
Már közömbös, megfigyelnek-e?
Energia a bezárt lehelet.

Fényekkel incselkedik a homály.
A nagy, elkoptató sereg kivár.
Mozgásokat imitálnak ideák.
Pedig az *érték* egy helyben áll.

S a bátor, elszánt kicsi lény
Titka a hittel telt bizalom.
Reményeket gerjeszt a front.
De még nem érik be idén.

Nagy vitorlások a holnap vizén.
A sziget forr. A víz harap –
Enyhülést csak mézillat ad!
Forrás tör fel hegyek alatt.

Eucharisztia

2.

Vádoltok: mi istent eszünk,
mint habzsoló ostya-falók.
Kápráztat a fehérsége,
farkasvaksága, telenként.

Mi rajta, élő szimbólum:
Krisztus holisztikus képe,
Aki átmossa a vérünk,
és mélyen felolvad bennünk.

Két összekapcsolt Szent Lélek:
ezt üzeni a csodakép
a holografikus corpusnak:
haiku a haikunak.

Oda, vissza

és akkor eljutni magunkhoz mint valósághoz
nem mindentudó énként de testként
akiben lélek lakik
közelítsük meg a látható világot
építsünk az átmenetre állványzatot tornyot
lépésekkel de inkább ugrásokkal
emelkedjünk fel az Ég kapujához
Bach szárnyai nyomán az Ideák Világához
a szellemi énünkéből kinőtt zsenialitással
a jó információkkal telített pszichét
sugár szötte kis-messiások gyűrűjében
Isten napfürdőző homlokát szemlélve
ahol fölébred körülöttünk minden hirtelen
legyen meghívott ember állat és növény
ki a Világ Templomában megjelent
s bástyái fölött a Főnixmadár lebeg

A Nagymedve Al-Ja diyy-t keresi

születésnapra

Azon a szikrázó őszi délutánon Wheeler százados ráébredt, hogy el tud tévedni a saját városában, és arra is, hogy egy ilyen útvesztés micsoda következményekkel járhat. Rég járt már otthon, úgy érte, a városnak abban a szegletében, ahol felnőtt, és most szeretett volna egy könnyű sétát tenni, hagyva, hogy az emlékek rázúduljanak. Úgy tervezte, lelki hazatérésnek madeleine süteménye a Sorhajó tér lesz, ahol barátaival oly sokat üldögéltek annak idején. A tér, persze, nem volt a régi, különösen azt sajnálta, hogy elbontották azt a kocsmát, amelyet hajdanán csak Csillagvizsgálóként emlegettek egymás között, mivel a teraszon üldögélő vendégek az ajkukhoz emelt és megbillentett sörösüvegekkel úgy festettek, mint a távcsövökkel az eget kémlelő csillagászok. Wheelernek eszébe jutott, megnézi, a Naszád utca 32. falán ott van-e még az a bizonyos kockasajt, amelyet több mint harminc évvel korábban a menzáról hazafelé sétálva viccből vágott a vakolathoz, és amely – emlékei szerint – évekkel később még mindig megcsodálható volt a repedések között. Ekkor tévedt el. Úgy rémlett, a Kikötő köz felé kitérve rövidebb úton vág át, mint hogyha a szélesebb és nyüzsgőbb Caravella utca felé tartana. Nem volt igaza. Egyszer csak a számára teljesen ismeretlen Külső-Rév utcában találta magát. Próbált visszaemlékezni, talán másképp hívhatták régen, ám valójában az utca egyetlen ablaka, kapuja, háza sem idézett fel benne semmit. Ahogyan az a téglakerítés sem, amelyről hiányzott a kapu, és így láthatóvá vált a mögötte meghúzódó apró, tűzfalakkal körülvett murvás udvar.

Wheeler lopva lesett be ide, és a hirtelen eléje táruló látvány úgy lepte meg, mint a villamos egyik székén otffelejtett szál virág, mint a kitért nyári ablakon át érkező éjjeli harmonikaszó, mint az első csók. Egy felfüggesztett karikán egy karcsú nő végzett lélegzetelállító gyakorlatokat, ég és föld között lebegő, folyamatosan mozgó alakja átszakította a házak közötti szűk tér horizontját, emelkedő és ereszkedő lábfeje pedig felborzolta az összesűrűsödött dimenziók vizét. A nő haját lófarokba fogta, így az hol lefelé bökött, mint valami könnyed inga

súlya, hol belelobbant a napverte szemközti tűzfal izzó fehérjébe. A nő egyszer mintha egy pillanatra Wheelerre mosolygott volna, amúgy ügyet sem vetett rá. A százados ezen az éjjelen egy szemhunyasnyit sem aludt, az ég és föld közé feszített karikán függő nő képe oly sokszor jelent meg előtte, hogy hajnalra úgy hitte, csak képzelet az egész. Ám reggel ugyanezzel a képpel ébredt, és beléhasított, újra oda kell mennie, újra látni akarja.

Valamiért azt képzelte, az a helyes, ha délután ugyanabban az időben keresi fel az udvart, így hát a napot várakozással töltötte. Evett, de csak ímmel-ámmal, elsétált néhány régi helyre, de soha nem azt látta, amit éppen nézett. Végre eljött az idő. Most nem kellett keresnie azt, amit előzőleg véletlenül, eltévedve talált meg. Az udvarig az utolsó lépéseket lopva tette meg, szorongva, hogy vajon újra azt láthatja-e meg, amit előzőleg. Nem teljesen ugyanazt látta. Amikor a kerítésfal mögül nagyon óvatosan belesett, a nő nem a karikán lógott, éppen hátat állt neki: meztelen felsőtesttel. De csak egyetlen másodpercig, mert éppen egy tiszta felsőt húzott föl. Wheeler megdöbbsent, el sem tudta képzelni, a nő miből gondolja, hogy senki sem látja itt. De nem rágódott hosszasan, figyelmét és képzeletét sokkal inkább lekötötte az, amit most már egy ruhadarab fedett: egy szép nő bőrének elképzelhetetlenül bonyolult, ezerszínű rajzolata, amely anyajegyekből, szeplőkből, kisebb horzsolásokból, ütődések elszíneződött helyeiből állt össze.

Ez a rajzolat még erősebben vésődött bele Wheeler emlékezetébe, mint az előző napi látvány. Még akkor is, amikor a nő megfordult, ránézett, majd visszakapaszkodott a karikára, még akkor is azt látta maga előtt. Nem tudott magyarázatot adni rá, de az az egyetlen másodperc is elég volt, hogy felismerje, a pöttyök, foltok, zúzódások között valamiféle kapcsolat van. És nem tudta kiverni a fejéből, hogy neki rá kell jönnie e kapcsolat titkára. A nő észrevette, hogy eltöprengett, s Wheeler úgy érezte, néhány perccel később, amikor leszállt a karikáról, hogy megpihenjen, kifejezetten biztatóan mosolygott rá. Nem váltottak szót egymással. A százados hátat fordított, de amikor elhagyta a teret, éppen ellenkezőleg, mint az előző napon, már biztosan tudta, hogy újra találkozni fognak.

A harmadik találkozás már nem megdöbbsentette, inkább elbizonytalanította Wheelert. Ez egy újabb hosszú és átvirrasztott éjszaka után történt, amelyen végül is rálelt a pontok hálózatának titkára. Talán soha nem sikerült volna, ha az álmatlanságtól gyötörtén ki nem áll az ablakba, és fel nem les az éjszakai égre. Ilyet már nagyon régen csinált. Kamaszkorában rendszeresen felfelé fordította az arcát, sőt – bár ezt soha senkinek nem árulta volna el – olykor beszélt is az éjszakai éghez, és úgy érezte, válaszok is érkeznek kérdéseire. Ám idejét sem tudta már, mikor tett így utoljára. Most, hogy ott vergődött az álom és ébrenlét határán, végre feltette magának a kérdést: vajon miért nem? Úgy érezte volna, hogy már nem beszél hozzá az ég? Badarság. Még a legelkeseredettebb pillanataiban is tudta, hogy aki felfelé kiált, arra válaszok hullanak vissza. Akkor miért nem? A reggeli kikászalódás idejére egy különös kép öltött testet az

agyában. A látomásban épp elsodródott önmaga mellett, ahogyan egy rosszul vezérelt hajó a ködben egy kivilágítatlan kikötő közelében. A kép értelmét nem tudta volna szavakkal leírni, mégis felfogta azt. És azt is tudta, hogy arcát újra az éjszakai ég felé kell fordítania. Eleinte csak úgy merengett, forgatta a tekintetét az aznap tisztán látható csillagvilágban, majd kis idő múltán a Sarkcsillag vonta magára a figyelmét. És megértett mindent.

A másnapi találkozáskor a nő ismét a karikán függött, nem nézett Wheelerre, de ő tudta, hogy figyel. A százados most már nem a kerítés rejteke mögül figyelt, nem óvatoskodott, nem lopózott, odaállt a nő elé, és várt, amíg az befejezte a gyakorlatsort.

- Már vártam - mondta a százados elé huppanva.

- Tudom.

- Szóval maga olyan mindentudóféle? - mosolygott a nő.

- Nem, csak ügyelek az étkezésre, és szedem a vitaminokat.

Összenevettek. A nő visszakapaszkodott a karikára, és folytatta a gyakorlatozást. Wheeler megvárta, amíg újra odaállt elé.

- Gyönyörű így, a közelgő naplementében - biccentett a karika felé.

A nő egész testtel hátat fordított, neki, hosszan nézte különös eszközét, utána felelt.

- Érdekes, így még soha sem néztem rá. Tudja, fentről minden más.

- Biztosan - mondta Wheeler, majd a nő válla felé bökött. - Al-Ja diyy.

- Micsoda?

- Al-Ja diyy.

- Hol?

Wheeler ekkor lassan és nagyon óvatosan megérintette azt az anyajegyét, amelyre az ujjhegye mutatott.

- Al-Ja diyy. A görögök és a latinok Phosphorusnak mondták, mi Esthajnalcsillagnak vagy Sarkcsillagnak - magyarázta. - Al-Ja diyy.

- Miért?

- Így szebb. A sivatagi népek nevezik így.

Wheeler érezte, hogy a nő megborzong, nyakán, különösen a megérintett anyajegy körül libabőr üt ki. Folytatta, mégpedig úgy, hogy ujjával minden egyes pontot megérintett, amiről épp beszélt.

- Látja, itt a Göncöl vagy más néven a Nagymedve, épp Al-Ja diyy-re, az égi Kecskébakra mutat, mintha folytonosan hódolna neki. Itt a Kismedve, itt pedig...

És sorolta és sorolta, és elégedettséggel töltötte el, hogy a nő egész hátát libabőr öntötte el, még a ruha miatt nem látható területeken is. A nő hirtelen megfordult, mélyen a százados szemébe nézett, és azt mondta:

- Maga nagyon is jól tudja, mi van fent.

- Hiszen maga hozta le ide.

Hosszan hallgattak, végül a nő megkérdezte:

- Holnap itt lesz?

- Egészen biztosan.

- Most mennem kell.

A következő napon már nem volt ott a karika. A nő a tűzfalas udvar közepén állt, és amikor Wheeler odaért hozzá, lesütötte a szemét.

- Először nem akartam eljönni - mondta, és mivel a százados nem válaszolt, folytatta. - Meg fogja érteni. - Egy kis várakozás után így fejezte be: - Nem akarom, hogy lent maradjon.

- Nem fogok, hallatszott a felelet.

- Most hosszú útra megyek - mondta a nő -, de maga meg fogja találni az utat. Ne feledje, a Nagymedve mindig Al-Ja diyy-re néz!

Azzal hátat fordított, és eltűnt. Wheeler úgy sejtette, az elmúlt napok, sőt talán élete legrosszabb éjszákája előtt áll. Mázásás léptekkel indult visszafelé a Sorhajó tér irányába. A Főárboc köz sarkánál megállt egy pillanatra a kínai mindenestől bolt előtt, amelynek kirakatába most mindenféle oktató eszközök kerültek ki, köztük egy forgó és világító földgömb. Az efféle találmányok már gyerekkorában is lenyűgözték, ezért a százados hosszan álldogált a kék és barna felületek váltakozását figyelve. Minél tovább nézte a gömböt, gondolatai annál messzebbre kalandoztak. Az elmúlt napok képei egymás után: a tűzfalas udvar, a karika, a nő, a rajzolat. Igen, a rajzolat. Éppen Ausztrália térképe tárult elé, amikor először előkerült. Wheeler felocsúdott, feszülten figyelt. A rajzolat maradt, csak a földrészek váltakoztak alatta, és így a szeplők, anyajegyek, zúzódások és horzsolások kapcsolatrendszere már mintha nem egy csillagtérképet rajzoltak volna ki, hanem utcák, terek, közök, átjárók hálózatát, melyből folyamatosan kiragyogott Al-Ja diyy. Wheeler csaknem heurékát kiáltott, aztán mégis inkább csak elmosolyodott. Így indult útnak, egyre könnyebb léptekkel sétált hazafelé. A Caravella utcából kifordulva egy pillanatra megállt.

- Madeleine sütemény, mi? - elnevette magát, úgy indult tovább.

Kedves Barátunk!

**Kérjük támogassa folyóiratunk megjelenését
személyi jövedelemadója 1 százalékaival!**

**Nemzeti Kultúráért és Irodalomért Alapítvány
18223086-2-42**

Ferenczy-Nagy Boglárka

Folyton előlről

Elönt valami kék, ha rám nézel,
és látom, te is kék vagy akkor, ha én rád,
feneketlen mélység a pupillád,
fekete pötty, s mi kis tengerkék vagyunk,
és elönt a fájdalom, valami éteri,
fényes és hasító, ha összeér karunk,
hogy azok vagyunk, akik nem akarunk,
fekete pöttyök a tengerkék világban:

kerülgetjük egymást távol és hibátlan,
és csönd van, csak dong a nagy motor,
karunk más karok közt meredten kotor,
tudjuk már, hogy nem lehet örökké kabátban
élni, folytonos hidegben vacogva idegen
ágyak rejtekén, más ölek huzatos zugában,
mint a vízkő a falon a csempefugában,
és erővel izzadni szerelmet másnak,

és örökkön örökké félnek és hibásnak
lenni, mint az alma, amiből kiharaptak
minden húst, és csak magok maradtak,
és hiába minden csupa hűvös ágynak,
kemény magház vagyunk, csutka alma-torzó,
és a magok folyton csak földbe vágynak,
mint apró kések, mik képzelt húsba vájnak,
és kívánom, bár ha fognál csak fél kézzel.

Elönt valami kék, ha rám nézel...

Modern ecloga

KÖLTŐ

Üdvözlégy, jó pásztor, a Földnek e lágyölü táján.
Átgyalogoltam a földteke lankás százezer útját,
S lám, ideértem, ahol csuda langyos az aszfalt,
S brummog a gépkocsi zajban a lélek az úttest mentén.
Forduljon szemem éppen az égre, be füst fedi lágyan,
S itt ez a por, talajunkat ez elfedi, mint puha szőnyeg.
Lim-lomok állnak bős kupacokban, büszkén, sorban,
S villan a halvány napfény néhány elszórt fémen.
Élni csodás lehet így, eme könnyed, lágy lebegésben,
Nyájra vigyázni, terelni csak őket halk legelésben.
Mondd, jó pásztor, mennyei nyájad merre találom?

PÁSZTOR

Mennyei nyájam nem volt, másra vigyáztam gonddal:
Hétpettyes katicák csodaszép seregét őriztem,
S pásztori munkám immár teljes csődbe hanyatlott.
Szép katicáim mind elhagytak, mind eltűntek,
Távoli szűk utakon már szélvédőkön utaznak.
Hull csak a szürke betonra a könnyem, hull csak némán,
Bús betonon könnyemből nem nő fű se, virág sem.
Nincs már élni e Földön okom, nincs már maradásom,
S nappal is, éjjel is, állok a kékszinű busznak elébe.
Mégsem akarnak elütni, s az úton bárhova állok,
Festik a zebrát talpam alá csupa hős huligánok.
Rákiabálnak a buszra ezek csupa állj-t, csupa vissza-t,
S mindenüvé örökön csak festik, festik a zebrát.
Szép katicáim a Sors üvegén már messzire járnak,
Hogyha lehetne, velük már én is szélvédőkön utaznék.

KÖLTŐ

Ó, bús pásztor, mily kicsiségért ült ma szivedre a bánat.
Lásd meg a szépet, lásd meg a jót eme drága világban!
Zebrák pásztor, őrizd hát új nyájad örömmel,
Fémmel etesd, és varrj neki füstből köd-takarókat!
Zengtem verseket én is régen vak szerelemről,
Immár másról, másképp zengem a dalt eme kornak:
Elnyomom éppen a büteli, vágyteli kis szívem, így ni,
Fáj, de ha egyszer másról kell most verseket írni.

PÁSZTOR

Festett nyáj szájának nincs s nem lesz eleségem,
S hétpettyes kicsi szárnyakat úgysem válthat hét csík.
Átadom, őrizd költő, immár vas-szívü nyájam,
Engem hív az a föld, amit itt már elfed az aszfalt.
Kis katicáim, kék vizü tónál várjatok engem,
Ott leszek, ott leszek, ott leszek egyszer, most megígérem.

szavak Babelben

érthető szeretném hogy legyen
minden közöttünk
nekem te és
én neked
érthető és egyszerű
nem értjük a szavakat
Babelben rekedtünk örökre
mint sokan mások is
rengeteg a Babelben
Babel a rengetegben
marionettezünk egymással
de a zsinórok
összegubancolódnak
egyszer minden Báb elromlik
újabb csomó a fonálon
minden meg nem értett szó
és akkor mikor már
egy csomó vagyunk összegabalyodva
egészen
elvágjuk a gordiuszi fonál-gerinceinket
és a testünk lehanyatlik
és ott fekszünk Babelben
csontra száradt kezeink
összekulcsolódva
bárcsak így értettük volna egymást
amikor még
érteni akartuk

A színi élet (m) dzsi pi-esze

II. A Párt-szalon uracsa

„Ielkünk feltárása afféle csatornázási vállalkozás” (Jung)

1963. NOVEMBER 25. hétfő. Premier-hiányos nap. A vidéki színházak java szabadnapos, a fővárosban pedig vékony a repertoár. Az Erkel Színház Lajta Lajos-estet hirdet, a Nemzeti a *Macbethet*, a Madách a *Simon Machard látomásait* (Brecht), a Víg a *Hátsó ajtót* (Thurzó Gábor), a Thália a *Britannicus* (Racine) ígéri. A kritikus ráérős, a találkozásra szólító telefonhívás Kelet-Berlinből hazatérve invitálta a Tolnai Lajos utcába. A belügyi dramaturgia végzett; az adatgyűjtés befejeződött, a konstrukció váddá kerekedett: kiskorúval fajtalanzkodott. Akkora 14 és 20 év közötti személyek számítottak áldozatnak. Mint emlékiratában, a *Coming outban* (2020) olvasható: „A kiskorú erősen önjáró nagykorúnak hatott. Ha megrontottam, sokadjára rontották meg...” – védekezett a belügyérnek. S ha saját lakásában történt, ugyan ki láthatta? Az optikai kérdésre a másik BM-szaki közölte: ellenőrizte. Az ablakon át rálátni az ágyra. Gondos szervezettség – a stricitől a házmesterig. Ahogy tetszik: „Színház az egész világ...” (Jaques). Önhitt, mert a színpadi masinéria szakértője mégse ér le a világi élet shakespeare-i mélységébe. A zsarolás vermében: három év börtön, vagy mentesül a büntető eljárástól, ha jelent. Vagyis az éberügyi kommandó külsőseként dolgozzon! Döntött: szabadlábbon! – a *Népszabadság* munkatársa marad, és vállalja...

(Az időt világtörténelmi események hevítették az életünket, noha MGP utólag, emlékiratában nem mélyült el az időben. Azon a napon szerződött Gál Ferenc órnaggyal, amikor J. F. Kennedyt temették. Előző este pedig Ruby lelőtte Lee H. Oswaldot, az USA elnökének gyanúsított gyilkosát.)

A 25-ei nap hírfolyama szerint Párizsban „tomboló sikerrel” szerepel a budapesti Opera balettegyüttese, és Mexikóba utaztak az *Angyalok földje* alkotói: Révész György rendező, Hubay Miklós író, Maklár Zoltán, a Nemzeti tagja. Utóbbi események még nem ürügyek az utazásra, hogy Párizsból vagy Acapulcóból tudósítson. ...

(Honunk bolydult állapotát is érdemes felidézni. 1961 októberében a kommunista holnapot ígérve, az SZKP XXII. kongresszusát követő hétórás vacsorán Hruscsov po-

ABLONCZY LÁSZLÓ (1945) a Nemzeti Színház korábbi igazgatója (1991–1999). Legutóbbi kötete: *A Nemzeti varázskörében* (2019).

hárköszöntőinek árjában emelte a politikai tétet: folytatni kell a sztálini bűnök feltárását és a vétekesek büntetését! A „testvérpártok” fő- és első titkárainak seregében Kádár János is dermedezett. Három napig Moszkvában maradt, hogy felderítse Hruscsov bátorításának irányát és komolyságát. Mint Marosán György írta (Fel kellett állnom), erős feszültség érlelődött a hazai felső pártvezetésben, mely a kádári ÁVH átszervezését is érintette. Tömpe András javaslatát a PB 1962. júniusi 26-ai ülésén elfogadta az osztályok, főcsoportfőnökségek módosításáról, s a nyár folyamán változtak a posztok és a vezetők is; a „balos” vonal élemberei, Hazai Jenő, Hollós Ervin, Tatai József távozott az állambiztonság vezetéséből. A hruscsovi feladat honi örleményeként a VIII. pártkongresszuson, 1962. november 23-án Major Tamás például így magyarosított: „A személyi kultuszt annak elítélésével vagy az érte elsősorban felelős vezetőknek a pártból való kizárásával korántsem intéztük el.” Megjegyzendő: a kádári módi Majort is érintette: fél évvel korábban a Nemzeti direktori posztjáról ugyan eltávolították, de szakmai és pártos helyzete nem változott, mert a KB tagja maradt. Az 56-os megtorló hadművelet csöndesedvén, a börtönt szenvedők java örök félelemben és megbélyegzetten, netán beszervezettként, hazatérhetett. A bolsevik hatalom folytonos éberségi és ellenség-hajzás kényszerben szenved. Ilyenképpen a feladat és spicli neki sosem elég. Részbeni légiócsere következett, persze áthelyezés formában; a tévés-, könyves-, rádiós és egyéb terület „szakmai” éberségét ügyelték, vezették a következő évtizedekben. Egyben lezártak anyagokat, és jeltek jelentőket is; így például színházi, művészeti területen Szakáts Miklós [„Cyrano”] és Nagy Péter [„Borisz”] dossziéit is mélyhűtötték, netán áthelyezték a katonai hírszerzéshez? Utóbbi szervezet dolgairól ma is csönd honol.)

A NÉPSZABADSÁG a kommunista párt és az ÁVH-s káderek hatalmas lerakataként is üzemelt. A kékfényes Szabó László, Pintér István... – ne is folytassuk. A hétpróbások sorából már csak egyet: a kulturális rovatot Komlós János, az ÁVH korábbi cégereje vezette. Komócsin Zoltán (ideológiailag szólva: Kou Mó Csing) fővezérségével a társulat egy ütemre működött a felső pártvezetéssel és a belüggyel. S hogy korábban már fotók készültek a pesti alvilág (k)éjvilágának otthonában, a Vén diófa hátsó termében Molnár Gál asztal alatti pajzán játékos kedvről, azt a lap vezetésének is dokumentálták. 1961-ben történt volna, amikor Molnár Gál a Színház és Filmművészeti Főiskolát bevégezve, a Népszabadság kulturális rovatának munkatársa lett? Talány, mert nem dátumozza MGP, hogy Szamosi Károly főszerkesztő-helyettes gyakornoki idejében, avagy munkatársként ismertette vele a belügy képriortjában sajátos kocsmái hancúrját. Szamosi egyben személyzetis, aki, ahogy másutt is, bizonyosan belügyérként is működött. Amiről Szamosi értesült, azt persze fölötteseivel s más lapbeli spiclibizalmasal is tudatta. Ilyenképpen összetartotta a társaságot az egymás zsarolhatósága. Pattfeszültségben írták, hazudták a perc teóriáját, és uralták az ország politikai közérzetét. Egyik emlékezett a Másik Szabad Népes múltjára, a Másik vallatólegényes obsitjával garantálta megbízhatóságát...; áruló, 56-piszkoló, kínzó, síbóló és ivarmágnás népfrontos és pártos elvszerűségben dolgoz(hat)ott. Beavatás következzen hát; Banda-szervező módi, a fiatal érkezővel is tudatni: közénk tartozol, rajtad a tekintetünk! Kezdetben fene nagy öntudat és pökhendiség

nem jellemezte Molnár Gált, zsurnaliszta stílbiztonsággal írta főként filmes és színházi cikkeit.

Próbautakra is érdemesült, a „baráti országokba”. Az időpontok gyakran homályban, és nem feledékenységből. Noha noteszeit is lapozta, de memoár-dramaturgiáját formázta. A *Népszabadság*ban kutakodva, a magyar versenyfilm (*Felmegyek a miniszterhez*) címéből tisztáztuk: 1962. június 9–24. között delegáltak Karlovy Varyba (az óvilágot idézve Karlsbadot ír); a filmfesztiválról tudósított. Emlékiratában a pincérfiúval való parkbeli légyottjait eleveníti fel. Képtelen fordulat, mert németül nyekeregve társalogtak, s a tizedik napon kiderült: a fiú odaáti magyar. MGP helyett az olvasó vált dramaturgra: vajon azzal, hogy a záróbanketten egy „zsiros arcú” figura magyarul megszólítja MGP-t – miszerint: „napok óta vártuk. Jelentkeznie kellett volna” – a diplomata-belügyér nem a parki ölelkezésekre célzott? Feltételezhető, erre utalt, de MGP értetlenkedik, ugyan miért hiányolták, s mit tudasson? Fel se merül benne (?), a teaszalons fiú a magyar követség stricjeként ölelkezik vele abban a parkban, ahol egykor „Goethe Farkas János, Arany János és Molnár Ferenc, valamint sok renyhe emésztésű híresség évente gyógysétáit róttá”. Szolgálati útlevelére a moszkvai filmfesztivál (1963. július) a kóserpecsétes diploma, mellyel nyugati utakra is hivatott.

ŐSZRE MEGÉRET A BESZEVEZÉSRE (1963. XI. 26.). Molnár G. Péter kísértését mégse tekintjük szokásos ügynökfogó eseménynek. Mert más akciók áldozata (?), vállalkozója (?) szigorúan magánszerződő az ördögi hadműveletben. Tehát: a munkahely, a kollégák körében feltétlen titoktartás kötelező. Ám a *Népszabadság* státusa kivételes: a magas rangú pártvezetés és a belügyi vonalak érdekei, a kommunista propaganda Blaha Lujza téri központjában találkoztak. Bizonyos, Komlós és néhány szaktársa értesült Molnár Gál beszerzéséről. Akár a molière-i doctorandus, újkori beavatás: pártonkívüliként a kádári-aczéli üzembiztonsági hálózat emberévé mantrázták, még ha a rituális tánc el is maradt. Ilyenképpen „Luzsnyánszky Róberttel” is immár a *Népszabadság* körbezsaroló és zsarolható láncszemévé erősödött. A dramaturg biztonsága ugyan zakkan, mert úgy vélte: mestere a párthalandzsának, vállalja, s éli az életét. Élhetne is, mert itthon és külföldön százával szaporodtak a színi esték. Cikkeiben táguló készültség mutatkozik, és egyre bátorodott, amit szellemes, ironikus gondolatfutamai is erősítettek.

Emlékiratában nem azonosította bukaresti kalandjának időpontját sem. Filmátvételi bizottság tagjaként időzött a román fővárosban. Valószínűsíthető, beszerzése előtt történt. Másfél évtizeddel később magam is jártam hasonló vásáros küldöttséggel Bukarestben. Napi négy-öt rossz, nyomasztó, hazug film emlékét kiváló színházi estékkel fürdettem ki magamból.

(Keserves élményeket is volt okom öblíteni. Amikor a Vitéz Mihály című, a kondukátorra is asszociáló hazug film velejéig romlottra karikírozott erdélyi urait magyar színészek alakították. Áttelepülése után egy közös éjszakai bolyongásban kérdeztem Bács Ferencet: miért vállalta, vállalták? „Mert sok pénzt adtak” – s ezzel a disputa befejeződött.

S hogy tizenöt évre rá, mégis a Nemzetihez szerződtettem? Hosszú történet, röviden: alakváltó hivatása okán a színész morális kérdéseit gyakran tanácsos kiiktatni. Noha Illyés Aranytaps című versében azt írja: a legkiválóbb színészek jellemnek is kiválóak. Legtöbbjük azonban nem a legkiválóbb...)

ÜRES AZ ESTE; MGP lődörgött, nyilván stricire lesett, sikerrel, mert a troli megállójában egy román fiú búvöltte. Ám a rituálé elejébe már villám csapott: az emeleti lakásból pesti lovagunk a tűzlétrán menekült a hazatérő apa (?) elől. MGP Lelio jelenetét idézi *A hazugból* (Goldoni). Ha színház, hát játsszunk a gondolattal! Sok tíz ezer jelentés ismeretében felmerül: annyi előadás bölcsének eszébe se jut, hogy életdramaturgiára váltson, s legalábbis ne gyanakodjon? Engem a hetvenes évek elején Vásárhely főutcáján egy pofa sliccemhez nyúlva provokált... Még az is vélhető, mert BM-es iratok igazolják, a magyar és a román állambiztonság együttműködött, s pesti kérésre akcióztak Bukarestben: a szeku csaliba csalta. Avagy: az se feltételezhető, hogy a futtató, nem apaként, hanem a díjbeszedő szerepében egy tiszt dühöngött és zörgette az ajtót? Nyitott ablak...? Olvasom MGP emlékezését, s tűnődöm: külföldön még kevésbé tájékozott színi ember, de alfele már inkább hajtja, minthogy szabad estén megnézzé például Liviu Ciulei *Ahogy tetszik* rendezését, a román színjátszás korszakos előadását, mely éppen akkoriban újdonság. Ám Molnár Gált Bukarest később sem csábította, hogy megismerje Penciulescu vagy Pintilie előadásait. Légyottja és kénytelen artistaprodukciója dermesztette hevét a további udvarlásra és vette kedvét Bukaresttől? Bár a Thália Színházat elkísérte a román fővárosba (1968). Arról azért értesült, hogy a fiú muzsikus-professzor lett Amerikában. De ki s miként lesz egyetemi tanár az álmok kontinensén, annak módozatairól itt most tekintsünk el.

TORONTÓBA egy reklámfilmes kívánása okán már Óperencián túli kalandra csábult – Osztap Bender-i jegyekkel. Kitüntetettség a központi pártlaposnak a turistaság is, mert évente utazhatott Nyugatra. Így a 63-as párizsi útja után MGP 1964 őszén már „Luzsnyánszky” bizalmi hivatásában is igényelt valutát, de nem kapott. Tudottan, a banki engedély belügyi jóváhagyásra működött, de vélhető: mivel „Luzsnyánszky” nem közölte szándékát a szervvel, az megtiltatta Molnár Gál dollárigényét. Így bolyongó kívánásában ritterünk hivatalos útra térítette magát. Segítséget kért; a Hungarofilm igazgatójától, ávos múltjáról hírhedett Dósai Istvántól érdeklődött: a tengeren túl hol rendeznek fesztivált, ahová magyar filmet is meghívtak? Acapulcóban, ahol a fesztiváldíjas filmek szemléjére Ranódy László rendező készült a *Pacsirtával*. Szerkesztőségében „talpraesett kollégája”, Pintér István a KLM-re ingyen jegyet szerzett, s cikkek ígéretével költségtérítés kötelezettségében a *Népszabadság* száz dollárjával a fesztiválra távozott.

Nem az emlékirat, hanem az egykori MTI-értesít: 1964. november 11-én Ranódy László Mexikóba repült. Molnár Gál is, csak épp a protokollban nem szerepelt. Majd teljes némaság. Ranódy november végén hazaérkezett, Molnár Gál még annyit se tudatott a *Népszabadságban*, hogy a filmet Aranyfej-díjjal

jutalmazták „a rendezés, a színészi játék és a humanista gondolat” becsléseként. Az MSZMP lapjában egy mínuszos hírt sem érdemelt Ranódy elismerése, noha munkatársa ott szédelt, tarhált a fesztiválon. Emlékiratában részletezi, mint potyázta az utat Acapulcóba, de hogy miként szerzett pénzt a további útra Torontóba, arról már nem értesít. Netán a Szolgálat állta? Hiszen kanadai élményeit „Luzsnyánszky” több iratban is összegezte. Amelynek ára dollárban is mérhető. Ottani tartós időzéséről fantáziálni se érdemes. Hazatérve észleletének összegzését, említettük, főként a kanadai magyarok művészi életéről „Luzsnyánszky” árnyalatos dolgozatokban tájékoztatta a Szervet, s általa Aczél elvtársat. Tartósan szabadságolta magát, mert lapjában *Mexikó festményben elbeszélve* című cikkével majd csak 1965. január 23-án tudatta, hogy messzi földön járt. S további néhány mexikói beszámolóval elintézte kalandját. A „hivatalos”, másfél hónapos betegséggel is egybekötött „nászútja” azért szakadt meg, mert a korábbi hiábavaló táviratok után Komlós János telefonon parancsolt rá: „Gyere haza!” Tervezett USA-látásáról lemondva, már értett a szóból. Mert ha Komlós mondja, azt már a belügy is üzeni. Nem akart ő disszidálni, csak jól érezte-kéjezte magát. Mert maradni, mert „Luzsnyánszky-sága” is biztosította: otthon szükség van rá, s igaz kis pénzért, de ily léhán a kapitalizmusban nem élhetne. Önbeszélő iratában végső tanulságra nem jut, miszerint kitüntetett védettséggel kalandorkodott. Ha nem ügynök és nem a *Népszabadság* munkatársa, megkéséttként a munkahelyéről repül, és sokéves útlevéltiltás mellett bíróság elé is utalják. Ha mindannyi elmaradt: beszervezték – de ő ezen már túl volt, innen is a kalandor bátorsága.

Idéztük, Tolnai Lajos utcai behívója előtt éppen Kelet-Berlinből érkezett haza. Jevgenyij Svarc *Sárkány* című darabját nézte meg Beno Besson rendezésében a Brecht Színházban. Keresem az 1963-as *Népszabadság* novemberi, majd a decemberi számaiban, sehol egy jel kiruccanásáról s az előadásról. Szakmai érdeklődésében már egy új hírlapi gyakorlat dereng. Kivételezettsége a hazai színi kritika új hitbizománya: ha neki kedves, igénye, hogy a világban darabot nézzen, vagy bolyongjon, kéri hivatalos útlevelét, szűkösen, de napidíjra is érdemesül, s röpkülhet Acapulcóba vagy Kelet-Berlinbe.

(A hazai színi kritika röpké történetére tekintve: az 1830-as években Vörösmarty, Bajza s tovább legfeljebb a pesti német színházat látták, s Lessing, Tieck és más német, angol teoretikusok szempontjai, írásai nyomán ítéleztek a Nemzeti Színház estéiről. Ambrus Zoltán már Párizsban készült hazai szemléire, miként Keszler József is a francia fővárosban élezte tollát a majdani, főként a Nemzeti-beli bemutatókat ítélendő. Maguk vagy pártfogók ösztöndíjazásának korszaka ez. Színházi életére készülő Hevesi Sándornak az 1890-es években ritka az alkalom, hogy nem lap-pénzen, Bécsbe átrándulhat. Szokott gyakorlata és anyagi szűkössége, hogy a Pesten vendégszereplő társulatok előadásait méltatta a Magyar Szemlében. Ady tartós párizsi éveiben folytonos anyagi szorultságában mindenestől tudósító; Kosztolányi kétkötetes színi kritikái gyűjteményét itthoni élmények írátták, s nem a Pesti Hírlap küldte Berlinbe Reinhardt- vagy Moissi-nézőbe. Hasonlóképp a kétkedő kritikus, Kárpáti Aurél is, aki hosszú időn át főként a Pesti Naplóban

jegyezte külföldi truppok, neves színészek és pesti előadások, színi jelenségek krónikáját. Hogy Szabó Lőrinc elkísérte a Nemzetit Németországba 1941-ben, amely majd az ellene szervezett hajszá egyik fő érve lett. 1945 után megszűnt a nyugati tájékozódás, a neves társulatok se jöttek a vasfüggöny mögé. A Szabad Nép munkatársát balos, nagy politikai eseményekre küldték, s nem Barrault teátrumát szemlézni Párizsba. A moszkvai színházi előadásokról sem kritikusok írtak, hanem a tanulmányútról visszatért Major Tamás, Gellért Endre vagy az ott tanuló Horvai István tudósítottak, cikkekben vagy interjúformán. Különös esemény, hogy Sarkadi Imre '56-os cannes-i útján Párizsban a korszerű Molière-játás módózatáról is vélekedhetett. MGP-„Luzsnyánszky” már a Kádár-Aczél-kor pártszalon uracsa.)

KEDVÜNK HÍJÁN az érdektelen kalandok folyamában nem időzünk Párizsban, hogy MGP Michel Gyarmatival és inasával, avagy honfitársaival mint mulatta az éjeket, és a pesti kéjek stációival se terheljük immár sietősen múltó életünket, hasonlóan a Főszerkesztő úr türelmét se. Okunk pedig: a másság lovagjának kalandjai közérdektelen magánügyek. Miként az is, hogy Röck Marikával, Eggerth Mártával és Elisabeth Bergnerrel miért nem sikerült találkoznia. Miközben szava sincs arról, noha komoly kérdés: önhitt, mindentudó-jólértesültként az Erzsike presszóban, a Corsóban és más cseveltyanyákon, rögtönzött magántanszékein mint bővölte a főiskolás ifjakat. Rendezőtanoncok, vonzó színészficúrok... nívójára szállva, pletykás regékkel se terheljük sajátos emlékirat-recenziókat. Hogyan is listáznánk elhunytakat vagy a rokkant jelent; induló, gyanútlan fiatalok igénye, ízlése, művészi tájékozódása és ezeregy éjszakája miként borult emberi, művészi csődbe, s életük mint erodálódott évtizedek hullámverésében.

(Jung az ókori színészmaszkot jelentő Persona kifejezéssel élt, amikor az egyén külvilággal való kapcsolatát jellemezte. „A Persona a közösség és az egyén kiegyezése arról, hogy kinek mi a szerepe.” Ehhez jegyzeteli Bodrog Miklós: „a túlszabályozás nyilvánvalóan egyéniségölő beszűkülést okozhat, a »normátlanság« pedig szétesést, általános kiszámíthatatlanságot” [Fények és árnyak]. Alfred Adler tanulmányában olvasható: „A fölény mint cél rejtve marad, a közösségérzés hatása folytán csak titokban bontakozhat ki, és mindig barátságos álarc mögött rejtőzködik” [Emberismeret]. MGP szuggesztívós alkatára az alábbi is áll: „A hiú természetnek teljesen elég, ha nagy lendülettel mások fölé emelkedik, és a kritika választóvize marja őket. Kapóra jön nekik, hogy ebben hihetetlenül ügyesek. A legszemlemezesebb típusokat találjuk köztük, a legbámulatraméltóbb talpraesettséggel.” Itt már az ítélezés természetéhez érkezik Adler: „A fölény érzését azzal kísérlük meg magukban felkelteni, hogy másokat alászállítanak, lebecsülnék.”)

A lap vezetése is tudta, hogy Illyés Gyula darabjainak gondolati kérdéseit, nemzeti dimenzióját MGP provinciális szempontnak ítéli, idéztünk erre „Luzsnyánszky”-sorokat. A narodnyikizmus elleni harc percérveivel Pándi Pál és E. Fehér Pál éberkedett a pártlapnál. Bármennyire is színházi kérdés, a *Kegyenc* vagy a *Különc* értékelését netán Németh László drámáinak elemzését nem kockáztatták MGP vélekedésével. Illyést Aczél színpadi anatómával sújtotta 1966-ig, amit a 65-ös novemberi *Kegyenc* párizsi ősbemutatója nyomán

kényszerült visszavonni. 1966 és 78 júniusa között tizenöt Illyés-ösbemutató méltatására volt alkalom, de Molnár Gál egyszer írt, írhatott kritikát (*Dupla vagy semmi*, 1974), 1970 őszén pedig a Vígszínház *Tiszták*-felújítását elemezte. Tamási Áron színházáról ugyan írt tanulmányt (Tamási Áron kitolja a falat. *Kortárs*, 1973/11), már akkor is Móricz Égi madarával keverte, hasonlóan az emlékiratban, s nem lát többet, mint a mesei csodadramaturgiát, noha a feltámadás játékok mélyén hitbéli és liturgikus erő is működik. Az pedig már a felületes tanulmányíró jellemzi, hogy a játék három változatáról nincs értesülése. Ilyenképpen a harmadik, az elgyöngített példányból idézte például az első felvonás zárását. „Nem látod, hogy fellázkodtak? A kicsi madár legyőzte a nagy varjakat” – mondja Bakk Lukács. Ami 1956 tavaszán, majd a forradalom leverése után is égetően időszerűen visszhangzott, így más miskálások mellett az *Akaratos népség* kétszeri kiadásában (1962, 1975) sem olvashatjuk a virtuózan röptetett felvonásveget.

TERVEZZÜK ÚJRA Molnár Gál-memoárjának irányát, s a benne való elmerülésünk útvonalát. Jung az önszigorra figyelmeztet: „A saját belső árnyékunkba való bepillantás eredménye az a szerénység, amely elengedhetetlen a tökéletlenség elismeréséhez” (*Gondolatok az álmról és az önismeretről*). Írásainak százait megismerve, a hatvanas évek második felétől MGP egyre szerénytelebbe. Kérdés tehát: mélymagából egy szabadságfosztott országban, zsidó sorsát gyermekként megszenvedett szellemi ember, a párt és az állambiztonság érdekkörében táncolva miként tudja a nemzeti színjátszás ügyét szolgálni? Memoárját tekintve: múltját mennyiben képes tisztítani és elbeszélni? Alan Baddeley nyomán az „akaratlagos” emlékezésből a „nem akaratlagos” tartományába érkezünk (*Az emberi emlékezet*), ahol a felejtés és az előhívás kudarcá azért bonyodalmas szempont, mert MGP emlékezésének felfejtése további próbátévő feladat.

(Molnár Gál Péter alias „Luzsnyánszky” színi és filmes kritikus, a Nemzeti Színház újkori történetének avatott krónikása, Gellért Endre munkásságának tudósaként, tragikus sorsát ugyan csonkultán láttató monográfusa, a Latabárok, Honthy Hanna, Páger Antal regényes elbeszélője, színpadi pillanatok ígézetében portrék mestere [Olvasópróba], aki Major Tamás, Várkonyi Zoltán, Marton Endre törekvéseinek változatos színeit is összegezte [Rendelkezőpróba], továbbá a Népszabadság, a Színház, a Tükör, az Új Írás, a Kortárs mellett sokszáz jelzett és névtelen cikk szerzője, hozsannás és alvilági hangoltsággal szerzett dolgozatok fenomenója, a pártlap pártonkívüli cégére ismeretlen opusával vénségére is felgyújtotta az indulatokat. Emlékiratának bevezetőjében sértettek és hívei az interneten egybegyűltek nyilatkozatait szemlézi.)

A könyvsorozat címe: *Tények és tanúk*. A hátoldalán pedig a szerző vallomásából ez áll: „Pletykás vagyok, bőbeszédű. Mértéktelen pletykázás közben lehet legjobban titkot tartani.” Kedélyesen mellébeszélni (?) tehát, a titok: MGP misztériuma bajosan nyílik meg előttünk. Több az olvasói sejtetem, mint az írói vallo-más. Sok okkal. Egyet közülük: MGP olvasmányosan ír; Molnár Ferenc paradoxonra váltó játéka és Karinthy Frigyes vásottsága is kísérti. Erősebb fordulataiban örkényi sűrítettséggel a történelmet idézi meg, például: „Öngyilkossá koplalt

nagymamámat 1945 márciusában bérelt taligára rakva a Corvin áruház kirkatába lehetett a többi fagyott tetem közé beprotezsálni.” Egy mondatban is rettenetes sorstörténet. Máskor viccpetárdákkal szórakoztat. Történetképrázataiból nehéz tisztítani a valóságot. Melyről Freud nyomán Ferenczi Sándor gondolata merül fel: „A hivatásos élcelődő [...] kiegyenlített jellemű, nervózus ember, aki a saját, nem elég jól cenzúrázott intellektuális és morális tökéletlenségei, a saját infantilizmusa ellen védekezik, mikor azok tartalmát az élc köntösében önmaga és a világ előtt bevallhatóvá teszi” (*Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*). Tárgyunkban az is találó MGP nézőpontját tekintve, amit még Ferenczi fejteget: „Az élcelődő szavakkal játszik, illetlenséget és ostobaságot igyekszik elfogadhatóvá tenni...”

Az emlékirat mélyébe tekintve: talán felesége, Ronyecz Mária életének és halálának elbeszélése kísérti leginkább, hogy viaskodjon az alászállással. Egymást fedezték, mondják a beavatottak. És Makai Péter családi-emberi történetének terjedelmes fejezetében sejlik fel: meleg barátságuk éveiben kritikusként nem becsülte úgy a rendezőt, a színi embert, ahogy érdemelte volna. De, hogy „Luzsnyánszky” által már jellemzett Simonyi Magdának, a Fészek kerítő- királynőjének portréját miért ismétli meg, nem tudható. Avagy a pletyka mélyén a személyes lappang: Simonyi neki is közvetített... (?) Az már érdekesebb talány: régi színészi arcképeihez mérten vékony, színtelen Bihari József-portré miért került az emlékiratba? Bihari alakításainak elemzése helyett alighanem magamentésének érveként. Köztudomású, Jóska bácsi flepnivel védte öntörvényű szabadságát. MGP szösszenetében: előbb az ifjú kritikust észre se vette, de ferihegyi bukása után a nyugdíjas színész visszaköszönt, még segítségét is ajánlotta. Bihari József furmányos voltának ismeretében állítom: nem ily egyszerűen és negédes szolgálatsként ítélkezett a világról és alakjairól.

Bár kedélyesen olykor hessenti, de: MGP emlékfolyamának mélytudatában az önigazolás szellője lengedez. A pletyka alján a titok (?), hogy MGP Biharival (is) igazolja magát? Székely Gábor 1975-ös pártkongresszusi beszédének közlése is kísérti az önfelmentő hajlandóságot. (Másként, de: „Más is kurva, nemcsak én!”) Részletesen elbeszélte: Zsámbéki és Székely munkamegosztásban játszottak a közügy és a színház terepén, melynek művészi-erkölcsi következményeit, rontó jegyeit már nem tisztázza. Mert Kaposvártól a Katona József Színházig a sikerek nagy teóriagyárosa. Visszatérően Aczélt is emlegeti. Aki dühöng azon, hogy elvtársai még mindig nem rúgták ki azt a „tetűt”. A színpad értelmezője süket volna a bolsevik-aczéli dramaturgiára? Ha Aczél akarja, MGP-t bármikor eltávolíttatja, de a fenyegető stíl a pártvezér gyakori színjátéka. Szorításában a lapvezetés a büntudat, a számonkérhetőség csapdájában, így Aczél uralja a terepet. Nem rúgják ki persze, hiszen Aczél sem gondolja komolyan. Az ő szcénája: JÁTÉK. Hiszen ő is olvassa, használja „Luzsnyánszky” opusait. Így volt kerek az Aczél főfelügyelte színi, hírlapi, szellemi világocskánk. És hogy a 78-as ferihegyi lebukás után Aczél bíróság elé akarta volna állítani? Önáltató mese. Aczél párnás ajtó mögött üvöltözhetne, de azért, hogy kiszivárogon. Azt követte,

amit Révai: írók nem csukat be. Már csak azért sem gondolta komolyan, mert korábban, a 77-es Charta aláíróival Kádár se igen tudott, és mert kezdeni. Nyugatról nyíltan zsarolták Kádárt, hogy lezárják a kölcsönccsapot, és meghívásaitól is eltekintenek.

(Egy későbbi példa: 1986-ban a Gyurkó–Jancsó–Hernádi féle kecskeméti színház anyagi dísznósága oly méretűnek mutatkozott, hogy a Központi Népi Ellenőrzés bírósági feljelentésre készült. De Aczél megtiltotta a törvény előtti eljárást. Mondván: a nemzetközi nyilvánosság előtt Jancsó meghurcolása, a bírósági eljárás az országnak, a rendszernek súlyosan ártana. Kevésbé tudott: 1987-ben egy PB-ülésen Losonczi Pál, az Elnöki Tanács elnöke felállt, s közölte: elege van abból, hogy Konrád György ügyeinek, utazásainak nemzetközi érzékenységet tárgyalják, de ha egy ózdi munkás a kocsmában három pohár bor után Kádár Jánost szidja, akkor letartóztatják. Mondandója végén Losonczi kivonult... – nemcsak a teremből, hanem tisztségeiből is távozott.)

Kifordítom-befordítom a Shakespeare-világ mégis a Világ.

Ám MGP életdramaturgiája tanúként hibáztatott, hogy a pártlap védettségében nem érzékelte, s nem írta meg emlékei hordalékában: fülledt elvtársi belterjességben üzemeltek. Mosolyos megértéssel „föstögeti” Rényi Péter elvakult ideológusi alakját, de hogy a milyen pusztító, művészeti törekvésekbe vágó rettenetes hadműveleteket vezetett, arról már nem beszél. Pletykastilben persze elmondani képtelenség vagy ízetlen cinizmus; még az öregedő MGP-nek is kedves emléke a pártlap sok évtizedes bunda-melege... Hasonlóan hamisan hangolt E. Fehér Pál története is, aki „Erdély Magyarország Algírja”-féle nemtelen szitokparádéival hetente sértette és gyalázta önbecsülésünket. Aligha téves már az egykori közvélekedés, miszerint E. Fehér az orosz követség, pontosabban a KGB embereként provokálta is a közéletet. Akit a politikai fordulat után az internacionális hálózat, s reményünk, rossz lelkiismerete is, Pozsonyba menekített. MGP emlékiratában arról is értesít, hogy ugyan 1978 júniusában megszűnt a lap munkatársa lenni, de vörös segélyként fizetését még hónapokon át E. Fehér borítékban szállította. Lebukására utalva Molnár Gál Hajdú János szavaival összegzi tízéves távollétét a *Népszabadságtól*: „mindenhol a világon ezért lecsukták volna a vétkes újságírót, ezzel szemben a magyar liberalizmusban szabadon futkározhat”. Téves ön-felmentő-szépítő korismeret: a kiváltság az MSZMP lapja munkatársának a privilégiuma. A liberalizmus személyre szabott. Ha egy köznapi ember vagy sajtómunkás kerül hasonló csapdába, a törvényt és a börtönt el nem kerülheti. Kivétel: ha a III/III meg nem zsarolja, és vállal Jelentő-szerepet. Mint „Luzsnyánszky”, aki éppen ferihegyi kalandjával titkos káderként is megbukott, és szabadult a belügyi kelepceből, mert H-40537-es számú dossziéját 1979. október 14-én lezárták.

Emlékiratának tárgyalása alább újra tervezve.

PONTOSSÁG ÉS IGAZMONDÁS – írja Saint-Simon herceg emlékiratainak vezető igényeként. Bár Molnár Gál Pétert nem az arisztokrata szabad idejét betöltő ambíció bátorította *Coming out* című, hagyatékából feltámasztott memoárjának írására. A pontosság és igazmondás igyekezete az írástudó erkölcsi

kötelezettsége. Még zsarnokság idejében is legfőbb szűkíti a mondandót, vagy metaforákban beszél. Idővel kritikáiban MGP gyakran a pökhendiségig menően úgy írt és osztotta az észet, piszkolódott, mintha Párizsban élnék, s nem gyarmati zsarnokságban. Ideológiai éberségét is változtatta, mert emlékiratában magyarázza a 68-as *Éjjeli menedékhely* történetét, amikor is Ádám Ottó borús és reménytelen hangoltsága fölött igaztalan fölénytel ítélt. Aztán az 1975-ös kaposvári Dosztojevszkij *Ördögök* kegyetlen-keserves előadásával (rendező: Ascher Tamás) egyetértve már úgyeskedett, hogy kritikáját közölhesse.

Főlénye csak erősödött a 90-es politikai fordulattal, s mint telt az idő, remélte: megúszhatja ügynöki életét. De hökkenetesen rúgott belé a múlt: harminckét neve ugyan nem volt, de Molnár G. Péter, M.G.P., Molnár Gál Péter, Lujza néni stb. után megtudtuk: „Luzsnyánszky Róbertként” életművének ismeretlen fejezete került elő. Kérdés, a belügyben ki és miért volt az a rosszakarója, hogy félévszázad színi iratait is jó időn át darálták, de az ő második múltját átmentették az innenső partra. Néhány dosszié megmaradt, a kevesek egyike „Luzsnyánszkyé”. Megmaradt, de, mint említettük, feltűnő és talányos hiátusokkal. Mert például az 1970. november 24-ei jelentését az 1972. január 21-ei követi. Számos kisebb időugrató dátum is igazolja: darálás előtt lektorálták; a spicli szakosztály emberének, avagy a politikának is érdeke volt valamely neveket, eseményeket, tényeket eltüntetni – még a meghagyottban is.

(1970 novemberében a X. pártkongresszust követően feszült gazdasági, politikai idők, személyi harcok következtek. Színi-hogylétünk is nyilvánosság elé lobbant: Latinovits botránya a Vígyszínházban 1970. november elején. Távozásának hírére este Kardos György, a Magvető Kiadó igazgatója hívta telefonon: könyvben is írja meg véleményét! A kézirat 1971 nyarán elkészült, s aztán nyújtották a rétest, a kötet 73 telén jelent meg. A Ködszurkáló sístergő látlelet, a Rákosi–Kádár-kor egyetlen színházi röpirata. Nem tudhatta miért, de MGP 1973. május 31-ei leckéje: Gonda Györgyről írjon jelentést. A belügyi levéltár anyagából értesülünk. Oka belső nyomozás: ezidőben több hullámban névtelen levelek érkeztek a színházakhoz, célpontban: a direktorok zsidó származása. A belügyi iratok szerint a levélírók körében Gonda György fiatal színész is gyanúsítottként szerepelt, idővel aztán elvetették, és a nyomozást lezárták. A történet a zaklatott idő tünete: a pártbeli küzdelmek a reformerök elleni balosok indulatát is pendítheti. Az is feltételezhető, hogy az akció a politikai rendőrség provokációs igazolása, de nem merték közügyé emelni. Szűkösebb nézőpontban: Aczél sugallatára a Ködszurkáló körül fellobbant közhangulatot antiszemita dimenzióba akarták terelni. Könyve előtt is Latinovitsot antiszemitás vádjával igyekeztek hitelteleníteni – Ruttkai Éva élettársát... Aczél ihletére is dolgozhatott a belügy provokatőr-brigádja, ám a szellemi élet főfelügyelője takarodót fúj, mert érlelődött a bukása. Egykor is derengett, ma bizonyos: a hetvenes években Aczél már nem mozgalmi és osztályharcos alapon listázta a szellemi élet szereplőit, hanem népiek és urbánusok harcára hangolta a köz- és a szellemi gondolkodást. A népiek örökös védekezésben az antiszemitás fenyegetettségben. Ahogy 1990 után eltervelten a szárnyas „demokraták” nyíltan politikájuk centrumába állították a Dunába lövetés rémét.

Márkus Béla tények sorában kiválóan megvilágította a Csoóri Sándor elleni hadművelet dramaturgiáját. A hetvenes évek elejéről Németh Ágnes beszélt el egy társasági összejövetelt Déry Tiboréknál. A színházi életről Illyés Gyula és Aczél barátságosan vitázott, majd a politikus valamely érvére a költő azt mondta: egyszínű ízlés mutatkozik a vezetésben, mert a főváros valamennyi igazgatója zsidó. Mire Aczél: „Nem mind, csak tizenhárom!” Illyés felugrott: „Szóval te számolod?!” És távozott az összejövetelről.)

Sajátos zsarnoki világban történt, amit Illyés Gyula *L. Z. halála* című versében elszorult lélekkel és torokkal láttat: „a sakál dalol / s a pacsirták vonítanak”.

(Folytatjuk)

Jóna Dávid

A térdek remegése

Baranyi Ferenc Roskadó alázat című versére

Félévszázadnyi működő elemlámpa,
fénykarikái ugrálnak a térben,
benne látlak minden suhanó árnyban,
szép szerelmes szövevényben.

Megvan a sarki málnafagyalt,
sápadt tölcsér alja ereszti vérét,
balaton-kék szem, mosolygása sóhajt,
kívánja bizony a beteljesedését.

Sosem volt józan e varázs,
ez adta izgalmát és szépét,
mint érett körtén a szövődarázs
szívtad a nap cukorra lett fényét.

Harcok vannak, ha ellentmondasz,
kancsalva néz a mindenféle norma,
benned a vágy olthatatlan szomjaz,
lenyűgöz a belső, varázsol a forma.

Szépségről szépséget írni ez a napi lecke,
rejtett zugait kínálja érte az élet,
ha elhiszik, mindegy, hogy szeretsz-e,
szavaidról így is felismernének.

A térdek remegése talán nem is alázat volt,
ha roskadt, nem terhétől, inkább a vágtyól,
míg ő a szent elvárások ellen is dacolt,
szedted édes gyümölcsét az eperfáról.

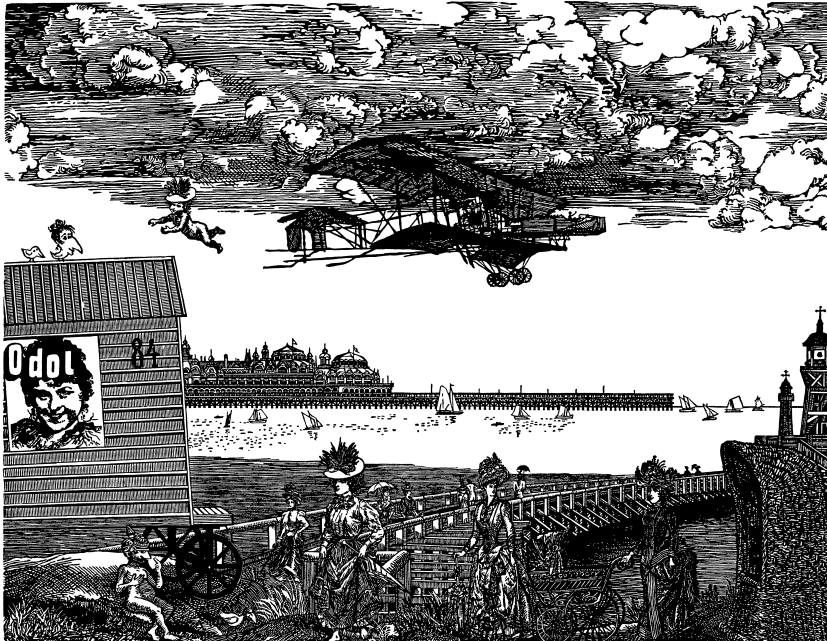
Préselt virágok esnek ki a könyvből

elejtett szirmok
őrzik a titkot
elfakulásig

kicsúszva könyvből
sóhaj a csöndből
hopp itt egy másik

emlékek hamva
földre zuhanva
múltjukat vesztik

padlóra esvén
elporladt eszmény
halottan fekszik

„az ember bennünk...”

Beszélgetés Tóth László költő, író, műfordítóval

Nehéz volna bekeríteni, körülhatárolni Tóth László eddigi életművét. Költő: elsőrendűen és mindenképpen – megfellebbezhetetlenül. S aztán még mi minden..., mi minden keltette fel érdeklődését hetven éve alatt...

Önálló, illetve társszerzős műveinek száma ötvenhez közelít, mellettük vagy másfél tucatnyi műfordítást publikált; a válogatásában, összeállításában, szerkesztésében napvilágot látott könyvek, forráskiadványok száma szintén elérte a félszázat. Emellett foglalkozott a magyar felvilágosodás irodalmával és sajtójával, továbbá a reformkorral, illetve a vándorszínjátszás korával, a magyar színjátszásnak a mai Szlovákia területére eső részével, beleértve a két háború közti és a második világháború utáni (cseh)szlovákiai magyar színjátszást is. Filep Tamás Gusztávval négykötetes szlovákiai magyar művelődéstörténetet szerkesztettek, és több kötetben sajtó alá rendezték Peéry Rezső, az 1956-os magyar emigráció jeles esszéistájának munkáit. Dokumentumköteteket állított össze a csehszlovákiai magyarság 1945 utáni teljes jogfosztottságának, üldöztetésének írásos emlékeiből. 1990-ben *Regio* címmel ma is létező kisebbség-tudományi folyóiratot alapított, és kisebbség-tudományi kutatásokat segítő alapítványt szervezett. 1998-ban pedig létrehozta és 2007-ig működtette Ister nevű kiadóját. Verseskötetei mellett írt gyermekkönyveket, készített négy-öt kötetnyi népmese-feldolgozást, és mutatták be drámáját, bábjátékát, s több pódium-összeállítás is készült műveiből. Színház- és művelődéstörténeti monográfiái mellett számos interjú-, tanulmány-, publicisztika- és esszékötete jelent meg.

Indokoltan többszöri „honváltó”. 1986-ban például, miután a politikai széljárás hatására ellehetetlenült helyzete a husáki Csehszlovákiában, visszatelepült Magyarországra. Ám 2005-től – (vissza)szerzett magyar állampolgárságát megtartva – újból Szlovákiában alapított családot: Pozsonypüspökin élt, majd 2008-tól leköltözött a túlnyomórészt még mindig magyarul beszélő Dunaszerdahelyre.

Munkásságát, amelyről több összefoglaló kiadvány is készült, kezdettől fogva számottevő olvasói érdeklődés és különböző irodalmi díjakban is kifejeződő szakmai elismerés kísérte. Hetvenedik születésnapja körül mind a Pozsonyi Magyar Intézet, mind pedig a Szlovákiai Magyar Írók Társasága szakmai szimpóziumot rendezett tiszteletére.

I. Kezdetben

BALÁZS SÁNDOR: *Hogyan vett kezdetet, ami mára már hetvenen túl jár?*

TÓTH LÁSZLÓ: 1949. szeptember 26-án születtem Budapesten. Szüleim mindketten a trianoni döntéssel Csehszlovákiának ítélt, Komárom melletti Izsárról kerültek a magyar fővárosba; édesapám a visszacsatolás után, a háborús években, édesanyám a háború után, a szlovákiai magyarokat sújtó jogfosztottság éveiben, a csehországi deportálás helyett választva az áttelepedést. Ötéves koromban, édesapám halála után azonban anyám visszaköltözött velem szülőfalujába, a szüleimhez. Így általános iskolai tanulmányaimat már itt végeztem, s itt éltem egészen komáromi középiskolai érettségimig. Nagy szerencsémnek tartom, hogy a főváros egyik peremkerületének a háború utáni bizonytalanságokkal teli munkás- és közalkalmazotti világa után falusi miliőbe kerültem, ahol még elcsíphettem a klasszikus népi-paraszti közösségi lét és kultúra utolsó óráit. Mert ez – alapvetően keresztény szellemiségű neveltetésem mellett – erősen meghatározta későbbi világlátásomat, érték-, nyelv- és nemzetszemléletemet (és meghatározza a mai napig). És szerencsém az is, hogy elsőgenerációs értelmiségi igazgató-tanító nevelőapám révén a könyv is bekerült családjunkba, ami nevelődésem-tájékozódásom új dimenzióit is megnyitotta előttem.

– *Mikortól s milyen műfajú publikációkkal indult pályafutása?*

– Írni és publikálni még rév-komáromi gimnáziumi éveim alatt kezdtem. Első írásom 1966-ban, az itteni járási lapban, tizenhét éves koromban jelent meg, s a következő évben már a szlovákiai magyar központi lapokban is bemutatkoztam verseimmel, kisebb tudósításaimmal. Érettségi után Pozsony következett, s ez lett életem következő nagy szerencséje. Jelesül, hogy itt, a szlovák fővárosban közvetlenül is megtapasztalhattam/átélhettem – s a legfogékonyabb életkoromban – az 1960-as évek második felének meghatározó csehszlovákiai politikai-társadalmi-kulturális változásait. De önmagában már az is hatalmas változást hozott az életemben, hogy faluról, illetve egy vidéki (kis)városból fölkerültem a nagyvárosba, az ország (egyik) központjába, ahol – írással kacérkodó suhancként – egymás után nyíltak meg előttem a szerkesztőségek és az irodalmi élet kapui, így bekerültem azokba a körökbe, ahova korábban álmaimban sem gondoltam volna. Az pedig, hogy ön- és helykeresésemnek ezekben az éveiben minden erőteljes mozgásban volt körülöttem, a sokféleség színességét és dinamikáját tette számomra egész életemre természetessé. Az már csak hab volt a tortán, hogy a könyvesboltokban és a (nagyobb) hírlapboltokban megtalálhattam mindent, ami érdekelt – márpedig mért ne érdekelt volna minden? –, s amellet, hogy főleg az akkor már Párizst járt Cselényi Lászlónak köszönhetően hozzá tudtam jutni a párizsi *Magyar Műhely* számaihoz és köteteihez, és Pozsonyban is szabadon megvásárolhattam például az újvidéki *Híd* és *Új Symposion*, a kolozsvári *Korunk* és *Utunk*, a marosvásárhelyi *Igaz Szó*, az 1970-ben indult bukaresti *A Hét*, továbbá a szintén újvidéki *Képes Ifjúság* és a szabadkai *7 Nap* mellett a főbb magyarországi irodalmi lapok legfrissebb számait. Ráadásul már Rév-Komáromban

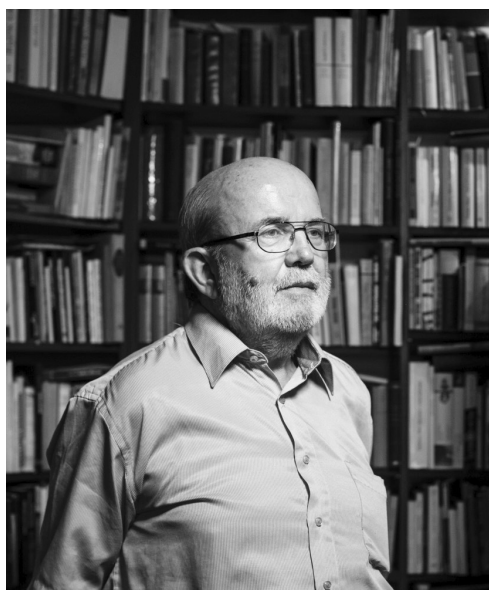
simán hozzájuthattam a középiskolás éveimben oly fontos *Magyar Ifjúsághoz* és az *Ifjúsági Magazin*hoz is. Vagyis mi itt fellépésünktől ténylegesen az illyési „ötágú sípot” *fújtuk*. Mindemellett közvetlenül is elérhető lett számomra a szlovák, a cseh és a lengyel, azaz a közép-európai irodalom jelentős része, továbbá a színházban, moziban is *azt* nézhettem, amit éppen néztem, és kedvem szerint szabadon csatangolhattam a pszichológia, a szociológia és egyéb társadalomtudományok vagy a különböző filozófiák és esztétikák között.

– *A merre tartás tekintetében kire, mire hagyatkozott? Álltak Ön előtt irányadó, útmutató és utat nyitó újságírók, alkotók?*

– Tájékozódásomhoz, szellemi bolyongásaimhoz elsőrendű fogódzókat és eligazítókat adtak a Dobos László, Tözsér Árpád és Koncsol László triász által szerkesztett *Irodalmi Szemle* akkori számai, évfolyamai. (Dobos László helyét, miniszteri kinevezése után az a Duba Gyula vette át, aki később, öt év múlva, a főnököm lett ugyanennél a lapnál). Rajtuk kívül még az *Új Ifjúságnál* Tóth Elemér, a *Hétnél* Ozsvald Árpád, Simkó Tibor és Zs. Nagy Lajos, az *Új Szónál* Bábi Tibor, s a budapesti *Ifjúsági Magazin*nál Demény Ottó segítette figyelmeivel indulásomat.

– *Az 1968-as csehszlovákiai események milyen hatást gyakoroltak, mennyiben módosították alakuló terveit?*

– Hidegzuhanyként ért az 1968-as szovjet katonai bevonulás, majd az országban az 1969–1970 utáni posztstálinista restauráció két teljes évtizedig tartó, hol durvább, hol kifinomultabb eszközökkel élő terrorja, bezártsága. Bár bizonyos értelemben még ebben is szerencsésnek tudhatom magam. Ugyanis míg az 1960-as években Magyarországon még az 1956 utáni megtorlások utórezgései korlátozták az irodalmat és az irodalmi életet is, s csupán az évtized fordulójától, de még inkább az 1970-es években nyílt mind nagyobb lehetőség a szellem szabad(abb) mozgására – indulásom idején Csehszlovákiából szélesebb horizontokra is rálátásunk lehetett. Amikorra azonban nálunk zárultak be az ajtóablakok, Magyarországon kezdtek mind szélesebbre kinyílni, s onnan kaphattuk a friss levegőt... Viszont ezen évekhez, az 1970-es évek elejének természetrajzához tartozik még a magyar irodalom szétszakítottságának ténye is. Az, hogy a hivatalos magyar irodalompolitika – így a meglevő folyóiratok és lapok többje is – afféle koloncként, elkülönítetten kezelte a határon túli magyar irodalmakat, ama bizonyos „ötágú síp” egyes részeit. S ha kénytelen-kelletlen foglalkozott is azon területek íróival és termésével: őket mintegy karanténba zárta, s csehszlovákiaiként, romániaiként, jugoszláviaiként, esetleg kárpátjaiként kezelte, bár ez utóbbi az ismert okok miatt gyerekcipőben járt még. A nyugatiról pedig tilos volt beszélni! S még a hetvenes években is csupán egy-egy, főleg vidéki folyóirat szerkesztőjének külön-vállalásán múlt, hogy helyet adott-e a határon túli magyar szerzőknek is, vagy éppen nem. A magyar(országi) könyvkiadás tekintetében még ennél is hátrányosabb helyzetben voltak a határon túli magyar irodalmak, hiszen íróiról a könyvkiadók még kevésbé – ritka kivételként vagy csak protokolláris szinten – vettek tudomást.

– Akkortájt Csehszlovákiában vált költővé, magyar költővé? De miféle további hátrányokat, hátráltatásokat hordozott e földrajzi éppen-hova tartozás?

– Ismét szerencsémre az egyetlen magyar irodalomban gondolkodó magyarországi íróársaim és barátaim figyelmének köszönhetően rögtön, már pályám első éveitől a *határtalan* magyar irodalom részének érezhettem magam: Thurzó Gábortól, Csoóri Sándortól, Kormos Istvántól, Ilia Mihálytól, az 1974-ben Erdélyből áttelepült Páskándi Gézától, Simonffy Andrástól idősebb és fiatalabb pályas- és nemzedéktársaimig: Oláh Jánosig, Szepesi Attiláig, Tamás Menyhértig, Serfőző Simonig, Szokolczay Lajosig,

Monostori Imréig, Tarján Tamásig hosszan sorolhatnám a neveket. Például, mint egyik interjújában említette, Weöres Sándor is érdemesnek tartott a figyelmére. Arról nem is beszélve, hogy pályakezdő éveimtől különböző lapoknál és szerkesztőségekben, illetve kiadóknál dolgozhattam, ami új és új területeket nyitott meg előttem, és másutt, másként megszerezhetetlen ismeretekkel és tapasztalatokkal gazdagított. Miáltal abban a megtiszteltetésben is részesítettem, hogy később már én segíthettem a pályára, illetve a pályán másokat...

– *Éppen 50 éve jelent meg az Egyszemű éjszaka című gyűjteményes kötet, amely költői debütálásának tekinthető. Hogyan emlékszik erre vissza?*

– Huszonegy éves voltam 1970-ben, amikor szerepelhettem a fiatal szlovákiai magyar költők Tózsér Árpád által szerkesztett antológiájában, az *Egyszemű éjszaka* című kötetben – melleleg a legtöbb verssel, és az antológia címét is verseim egyikéből vette a szerkesztő. Huszonkét évesen, 1971-ben pedig már első önálló verseskötetem (*A hangok utánzata*) is megjelent. Az *Egyszemű éjszaka* írói indulásomat jelenti, az origót, az arkhimédieszi fix pontot, ahonnan elindulhattam kifordítani sarkaiból a világot. Szerencsés idő volt ez, utaltam már rá az előbb, amely nemzedékemet kiforrtta magából... Egy-két évvel később viszont – a megváltozott politikai széljárás miatt – az antológiánk már nehezebben jelenhetett volna meg... Vagy sehogy... Hiszen az még csak készülöben volt, amikor már súlyos támadások értek bennünket, melyek részben politikai-ideológiai természetűek voltak, részben pedig egy korábbi esztétikai szemléletet képviselő olvasói-kritikusi ízléssel, idegenkedéssel találtuk szembe magunkat. Elgondolkodtató viszont, hogy egyfelől míg legelsőként magyarországi pályas- és nemzedéktársunkban, Fábrián Lászlóban találtunk értő elemzőnkre a budapesti Kritikában, betiltani is Magyarországon tiltották be az antológiánkat, s mindjárt megjelenése másnapján...

II. Közben

– Heidegger írja, hogy nem tudunk görögül gondolkodni. Így kérdés: lehetséges egyáltalán fordítani – mások műveit átfordítani? Ha igen, miképpen lehetséges? Mi az Ön gyakorlata, nézete e kérdéskörben? Mi mindent fordított, s miért éppen ezeknél kötött ki, időzött el?

– Többször több helyen elmondtam s leírtam már: nem vagyok par excellence műfordító. S azt is: igazából műfordítónak sem tartom magam a szó hagyományos értelmében. A műfordítás számomra mindig tanulási folyamat: a „közvetítendő” nyelv és anyanyelvem együttes, egy időben történő tanulása, s akárcsak írás közben: ez utóbbi működtetése. Ritka eset, hogy megbízásból, megrendelésre fordítok – nem is szeretek, meg nem is igazán tudok így. (Persze, tudnék, ha akarnék, de már az akarattal is baj van.) Zavar ugyanis, ha tőlem idegen, nem belülről vezérelt feladatot kell teljesítenem. Szívesebben hagyom, ha egy-egy szöveg választ ki engem, s kezdi el diktálni magát a nyelvemen, mert bennem látja azt, aki által a létrehozója után egy másik entitásban, illetve egy másik nyelvben (is) autentikus módon testet ölthet.

Persze a (mű)fordítás tájékozódás is: utak keresése – ami nem annyira más nyelvű kultúrák és irodalmak megismerésének, közvetítésének módját, eszközt jelent a felfogásomban, hanem elsősorban megannyi utat – magamhoz. Valom ugyanis, hogy a fordítással nem egy másik nemzetet, nemzeti irodalmat szolgálunk elsősorban, hanem a magunkét. Nem azért fordítunk, hogy eldicsekedjünk, milyen ragyogó is a mi nyelvünk, és mi mindennek a kifejezésére alkalmas (mert különben valóban ragyogó, amivel azonban fölösleges dicsekednünk), hanem hogy a nyelvünket (kultúránkat) megtanítsuk olyasmire, amit a másik nyelv (kultúra) történetesen már tud, de a mienk azt esetleg kevésbé. Ennek ellenére mégsem amiatt fordítottam le valamit, mert meg akartam volna ismertetni vele anyanyelvemen egy másik irodalom, kultúra valamely szeletét, hanem mert tudni szerettem volna, hogy milyen ezt vagy azt fordítani. Ha elbeszélést, hát milyen elbeszélést fordítani. S ezen túl: egy bizonyos elbeszélést. Ha verset, hát milyen azt a verset. Ha színművet vagy mesét, akkor azt, hogyan tudok abban a színműben vagy mesében *működni* én. És említettem, minden, amit eddig fordítottam, ennek a működésnek a vizsgálata *is* volt, sőt talán egészen az. S a nyelve(zete)m foglalkoztatása is. Úgy gondolom, miként az írás, alapjában a műfordítás is önkifejezés: kettős vallomás – a fordító vallomása az adott műről és alkotójáról, illetve saját magáról.

Semmiféle műfordítói ambícióm sincs tehát, nem is volt soha. Verset, novellát, olykor gyermekirodalmat és színművet is mindig akkor fordítottam, ha valamit, valamilyen szöveget, kérdést igazán meg akartam érteni (annak legbelsőbb, legrejtettebb struktúráit is), ha valami olyasmit akartam eltanulni másoktól, amit én még nem tudtam. De, továbbmenve, írni is akkor és azt írtam mindig, ha olyasmivel találtam szembe magam, amit nagyon meg akartam érteni, ismerni, mondhatnám, ha egzisztenciálisan érdekelt voltam abban, hogy megértsek,

megismerjek valamit. Kezdetől fogva, költői kamaszkorom óta az az alkat vagyok, aki ceruzával a kezében olvas, gondolkodik. Elolvasni és lefordítani egy verset – nálam mindig is egy volt, egy-egy fordításom a kérdéses vers legsajátabb olvasata is egyben. Másképpen: az esetek többségében csupán azt fordítottam le, amit, mondjuk úgy, helyettem írt meg valaki más. És felháborított, honnan vette ehhez a bátorságot?! Így mi mást tehettem volna, mint hogy vissza-vegyem tőle, amiről azt tartottam: az enyém, amit – véltem/tudtam – az Isten is nekem (nekem is?) rendelt. Ted Hughes is úgy beszélt Pilinszky-fordításairól, hogy közülük többet is a maga legjobb versének tartott... Igaz, mondta, nem Pilinszky verseit írta át a sajátjaivá, hanem ő „idomult ahhoz”, ami nagyon vonzotta. Amit én úgy mondanék, hogy fordításaimmal megpróbáltam megkeresni magamban azt a személyiséget és azt a nyelvet, aki és amely az adott szöveget eredetileg létrehozta. Hiszen nem része-e énünknek, nem mi vagyunk-e az is, amit másban, másnál találunk meg magunkból? Vagy aki épp bennünk az a bizonyos másik...

– *Végtére is miért nem lett inkább filozófus, mint irodalommal foglalkozó alkotó ember?*

– A jobb kéz is lehet az egyik, s a bal a másik. Jól is néznénk ki, ha ezek „kizárnák” egymást, vagy bármit is kizárnának előlem a világból! Az, hogy az ember(ből) végül is mi lesz, nem mindig döntés (választás) kérdése. A legtöbbször csak alakulnak a dolgok, egyszer így, másszor úgy... Végül is mért nem lettem cukrász (fagylaltos)... hajószakács... vagy darukezelő? Hisz ez mind lenni akartam egykor... hosszabb-rövidebb – de inkább rövidebb – ideig. Közgazdász viszont soha, a matúra után mégis a közgázt kezdtem el... Szóval, eléggé egzaltált, vagy, mondjam így: önveszélyesen magam-kereső fazonnak indultam én ahhoz (ki nincs ezzel így?), hogy kedvükre válogassanak engem is az előttem felvillanó/felkínálkozó, sokszor elég abszurdnak tűnő lehetőségek. És ahhoz is, hogy költő váljak belőlem... Aki viszont, úgy látszik, mégsem eléggé egzaltált ahhoz, hogy időről időre, néha egészen tartósan látszón, faképnél ne hagyja őt a Múzsája, s el ne kalandozzon racionálisabb irányokba, egzaktabb világok felé, mint amilyen példának okáért a tudomány vagy akár az irodalmi publicisztika is. Bár ezek sincsenek meg némi beleérező- és asszociációs készség nélkül, ami tulajdonképpen a költészetnek is motorja (lehet)...

Ami pedig a konkrét kérdést illeti: olvasva a filozófia, illetve a költészet *elejét* – a kettő végtére is nem esik messze egymástól. Egyébként is többen rám akasztották már a „filozófus költő”, illetve a „költő filozófus” epitheton ornanst, verseimre a „gondolati költészet” meghatározást. De miért is kellett volna választanom a kettő: gondolat és költészet között? Hiszen, ha valaki költőként megakarná úszni a gondolkodást (s csak az érzéseire, érzelmeire és pillanatnyi impresszióira hagyatkozna) – megette a fene. Vagy ha a fogalmazás pontosságát, a pontos fogalomhasználatot... – ugyanígy. Ám mit ér az a filozófus, aki kacifántos okfejtéseivel fáraszt, s nem ragad magával, hogy átmozgassa a gondolkodásom s a szellemem?

Azt gondolom hát, a költészet útja is alapvetően három irányba vezet(het): az „ezt érzem”, az „ezt látom” és az „ezt gondolom” irányába. Szerelmes verset is sokáig azért nem írtam, mert szerelmeim ugyanazon (vagy nagyon hasonló) érzéseket, érzelmeket, illetve ugyanazon (vagy nagyon hasonló) látványélményeket mozgósítottak bennem, mint más szerelmes versek miriádjainak poétáiban az ő szerelmeik. És nagyon untam volna magamat, ha csak azok sorait folytattam (szaporítottam) volna, s nem találtam volna olyan látószöveget az enyéimhez, melyhez viszont már némi gondolatmunka segítségét is igénybe kellett vennem. És természetesen a nyelvét is, ám sutba vágva annak belénk rögződött kliséit, hagyni megszabadulni azok nyúgeitől, ellenben megbízni őt azzal, hogy ő beszéltesse, írja a versünket, ő teremtsen bennünket, s teremtsen verseimben saját magát...

– Írásai, költészete, mi több, szerkesztői és szervezői tevékenysége is arra mutat, hogy az irodalom és a filozófia egymás fedésében állhatnak. S különösen helytálló ezt feltételezni olyan alkotó esetében, aki élete egyes periódusaiban kisebbségi vagy határhelyzetben élt. Mi mindennel járt ez utóbbi létezésforma?

– Persze, itt van a határok kérdése is. De nem feltétlenül a geopolitikai (ne adj isten, ideológiai) határok teremtik a határhelyzeteket, hanem a történelmi élet maga hozza létre azokat (így az említett határokat is az). Azt szoktam mondani, arra törekedtem mindig, hogy minden (bármilyen) tegyen hozzám valamit, és igyekeztem meggátolni, hogy valami elvegyen tőlem (belőlem) bármit is. Vagyis azon voltam világéletemben (ösztönösen is), hogy a veszteségeim és a vereségeim is gazdagítsanak. Ezért ha világom elég telítettnek látna is valaki, lehet, csak azért van, mert elég sokszor álltam a vesztes oldalon életemben, s vereségem is volt éppen elegendő.

– Az évek során hogyan sikerült megosztania magát a különböző tevékenységi körök között? Milyen szerepet játszottak ebben a személyes választások és a kényszerűségek?

– Lehet, ellentmond a fentieknek, mégis azt hiszem, keveset. Inkább a teendők, a feladatok s az (ismeretlen) utak választottak engem. A hiányok! Ha valami felvillant előttem – akár a tó vizéből magát hirtelen felvető hal –, már nem volt nyugtom, amíg ki nem foghattam. Ha elém tévedt egy út, amelyen még nem jártam, hát persze, hogy meg kellett nézmem, hova vezet... Ha valamit szívesen kézbe vettem volna, amiről kiderült, hogy még nem is létezik, addig nem nyughattam, míg bele nem fogtam magam... S ezek mind, mind... most már, így, a film vége felé közeledve látom... amennyit hozzám tettem, annyit el is vettem vélt lehetőségeimből... De hát így alakult... erre ment a személyiségem (s erre mentem rá én?)... s mi, bár jó esetben építhetjük is azokat, bizonyos értelemben s mértékben ki is vagyunk szolgáltatva a lehetőségeinknek, illetve a személyiségünknek... Egész életemben, minden mozdulatommal egyvalamit – illetve, inkább: egyvalakit – kerestem: Tóth Lászlót (tóthlászlót). Megleltem-e, meglelhettem-e? Úgy látszik, ha valami, ez az előbb vázolt ambivalencia vitt legközelebb hozzá...

– Önnek mit jelent ma a költészet – gyakorlása és befogadása egyaránt? Mennyiben hordozza régi relevancia-erejét?

– A költészet? Ugyanazt, mint évezredekkel ezelőtt, amikor az ember(előd) először rajzolt fel barlangja falára valamit, amikor először szakadt ki belőle az ima, amikor először szaladt ki belőle az első szerelmes sóhaj: amikor hangját arra kezdte használni, hogy artikulálatlan szavaival elcsitítsa kesergő gyermekét. A költészet az emberrel alakult ki és fejlődött ki bennünk – mondjam így: az ember bennünk. Embernek lenni s maradni segít minket... És éppen emberi lényegünk veszne el, ha valaha is elhalkulna, ne adj isten, elhalna bennünkben.

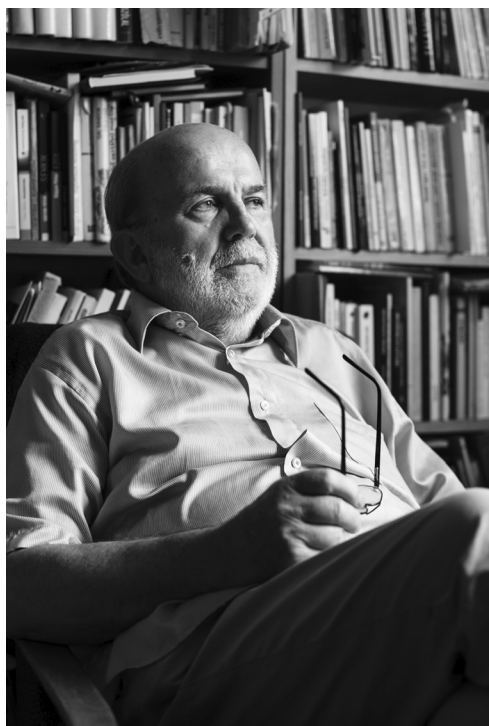
– Hogyan jellemezné saját költői gyakorlatát: mármint praktikusán, másrészt: szellemi elhivatottságát illetően? Milyen fontosabb tartópillérei jelezhetők e költészetnek?

– Nem is tudom, meg nem is az én dolgom jellemezni a verseim, így a „tartópilléreiket” minősítenem sem (meg aztán ezekre némiképp már utaltam is fentebb). Nekik kell beszélniük magukról... és szóba elegyedniük másokkal. S ha akad, akivel szót értenek (vagy aki szót ért velük) – mindent elmondanak egymásnak s egymásról. (Hiszen nemcsak a vers beszél az olvasójához, hanem az is beszél s felfedi magát a versnek.) De néha még azt is kétségesnek gondolom, hogy érzek-e egyáltalán valamilyen elhivatottságot bármi iránt. Mindenestre mégis remélem, hogy értékrendemnek, világszemléletemnek, gondolkodásomnak, erkölcsi tartásomnak megvannak a biztos alappillérei, tartóoszlopai,

amelyek bizonyosan kiolvashatók eddigi munkáimból, eddigi pályámból is. S ez az olvasat talán arra nézvést is megfelelő lehet, hogy esetleges elhivatottságaimról is legyen néhány szava.

– Kiterjedt levelezést folytat, de miért tulajdonít kiemelkedő jelentőséget a kapcsolattartás ezen formájának? Mennyiben segítette ez elsősorban az alkotó munkáját, mennyiben volt inspiráló, akár ötletadó művek születéséhez?

– Valaki egy alkalommal elsütötte rólam, hogy valójában gyűjtögető életmódot folytatok, s ez lényegében meg is felel a valóságnak. Mármint abban az értelemben, hogy vallom: a világ egészét a részek, a részletek adják, s ha ezek jelentőségéről, szerepéről megfelelünk, az egész is könnyen sérülhet. Tudni kell ehhez azt is, hogy én még nem a fogyasztói

társadalom neveltje – illetve félre neveltje – vagyok, hanem egy önellátásra berendezkedett paraszti-népi világ (kultúra), egy állandó(sult)nak kialakult értékvilág szülötte, amelyben, a nagy egészben mindennek, még a szemétnek és a hulladéknak is megvolt a maga szerepe, helye a működésben. Tehát nem abban az értelemben, hogy mekkora károk keletkezhetnek belőle, hanem mert egyszerűen minden jó volt valamire, s az embernek mindenről az jutott eszébe, hogy ezt vagy azt mire tudná még felhasználni. Így alkalmanként össze is különbözünk a feleséggel azon, hogy ami tegnapitól ő reflexszerűen már ma megszabadulna, azt én ugyanilyen reflexszerűen gyakran még a kukából is kimentem: hátha egyszer még szükség lehet rá valamihez. Na, hát valahogy így vagyok én a leveleimmel (és egyéb összegyűltjeimmel is). Dobtam volna ki a leveleket, melyekkel mások megtiszteltek? Ha mással nem, hát azzal, hogy ezzel-azzal hozzám fordultak, a véleményemre voltak kíváncsiak, a segítségemet kérték valamihez vagy egyszerűen csak engem találtak magukhoz közelinek ahhoz, hogy megosszák velem örömeiket-bánatukat. Ezért aztán, ösztönszerűen, eltettem az elsőt, amelyet történetesen még gimnazista koromban egy Jožo Nižňanský nevű, akkoriban jeles szlovák írótól kaptam gondos betűformálással és ízes magyarsággal fogalmazva, akit különösen a magyar-szlovák közös múltba visszavezető romantikus regényei tettek a hajdani olvasók körében népszerűvé. Azután a másodikat meg a harmadikat, és nemsokára már újabb dobozt kellett nyitnom a századiknak, kétszázadiknak. S e levelek később – íróik iránti tiszteletemnek köszönhetően –, idővel más dimenziót is kaptak: meghosszabbították az emlékezetemet, bármikor felidézhetővé tették, amit én már lassan s egyre biztosabban elfelejtettem. Mi több, ugyanígy elraktam – s ezt is szinte ösztönszerűen, feledékenységgel korán szembesülve – a másoknak írt leveleim kék vagy fekete indigóval gépelt vagy körmölt másolatát is. Mondanom sem kell, mindennek most veszem csak igazán hasznát, amikor az emlékezetem mára még jobban megkopott, s lassan mások már több mindenre emlékeznek abból, hogy ki voltam én egykor, mint magam a saját dolgaimra. S mekkora szerencsét (előnyt) jelent most e tekintetben a levelezésem! Ugyanis mivel eddigi hetven évem alatt soha nem tudtam magam rávenni – s az élettempóm sem nagyon hagyott erre időt – a rendszeres naplóiírásra (pedig tettem rá néhány szánalmas kísérletet!), egyszerűen kiderült, hogy azok alapján viszonylag jól rekonstruálhatók egykor volt napjaim (vagy legalábbis azok nagy része), azaz levelezésemmel tulajdonképpen életem elszalasztott naplóját is írtuk a velem levelezésbe keveredettek segítségével. Nem beszélve arról, hogy az én időmben a levelezés még az írói-irodalmi tevékenységnek és a szerkesztői munkának is szerves, elhagyhatatlan részét képezte. S ugyan ki gondol(hat)ta volna még két-három évtizeddel ezelőtt is, hogy a levél mint olyan – s mint irodalmi műforma, illetve mint irodalom – mára gyakorlatilag kiveszik az életünkéből; hogy elektronikus kütyüjeink sima adatátvitellé silányítják azt, ami egykor egyszersmind stilisztikai teljesítmény, agytorna, az emlékezet és a nyelv gondozása, karbantartása (is) volt. Mára kiderült: az, hogy egykor – siheder

koromtól kezdve – elraktam a leveleimet (még ha valamennyi rá is ment közülük életem számos költözésére) többi félretettjeimmel együtt – kulturális leletmentés, szellemi archeológia, afféle (magán)múzeumi értékmegőrzés is volt részemről egy ma már nem létező világ egykorvolt valóságát, relikviáit illetően.

III. Végtére is...

– Amennyiben feltárhatók költői életművének korszakai, melyek volnának ezek? Milyen periódusokat tart számon, s ezeknek milyen témák, motívumok voltak vezetői? Vélhetőleg létezik ennek egy belső nyilvántartása, inkább ez, mint az életmű recepciója, kritikai visszahangja érdekes.

– Korszakok? Persze... bizonyára beszélhetünk ilyenekről is... Itt van mindjárt az eleje... 1967-ben úgy kezdtek el közölni a lapok, hogy az irodalomról jóformán semmit sem tudtam. Az életről még kevesebbet. Az irodalmat, az életet is egy jókora masszának láttam. Igaz, magamról sem tudtam semmit. Formátlan massa voltam én is, amiről (akiről) még sejtelmem sem volt: mi lesz (mi lehet) belőle. Nekivágtam hát a világnak, s benne magamnak is. És elég gyorsan, húsz-huszonegy évesen, 1970-ben már bekerültem a pályakezdő szlovákiai magyar költők *Egyszemű éjszaka* című antológiájába, amelyet Tözsér Árpád szerkesztett. Ráadásul a következő évben már az első kötetem, *A hangok utánzata* is megjelent, amit 1975-ben az *Ithakából Ithakába*, majd két évvel később az *Átkelés* követett. Ez a sietség jót meg rosszat is tett velem. Jót, mert gyorsan túljutottam az indulás buktatóin; rosszat, mert a neheze ezután következett. Azt mondják, nem első kötetet írni gond, hanem a másodikat, harmadikat. S magam is úgy látom, hogy tulajdonképpen első kötetemet csupán ezzel a negyedik – ha az *Egyszemű éjszakában* levő opusaim is ideszámítom: a negyedik – könyvvel sikerült lezárnom. Mintha addig ennek a képzeletbeli Első Kötetnek csak az egyes ciklusait írtam volna. És nemcsak mennyiségileg (az *Egyszemű éjszakától* az *Átkelésig* kötetben szereplő verseim alig több mint háromezer sort tesznek ki), hanem e gyűjtemények anyagkezelése és szemlélete is a pályakezdést jelző Első Kötet címkével látható el. Ilyképpen az *Egyszemű éjszakába* és *A hangok utánzata* első ciklusába felvett verseim a világ felfedezésének (ne feledjük: minden új felfedezéssel valamit lerombolunk az addig meglevő értékekből), az első kötet másik két ciklusa és az *Ithakából Ithakába* versei az így felfedezett világ birtokbavételének, megismerésének, berendezésének, az *Átkelés* művei pedig a már lakhatóvá tett világ benépesítésének foghatók fel. Ezenfelül – utólag látva persze így –: a cím és az egész kötet szerkezete, világérzékelése arra az átmeneti, egyszerre emberi, költői és szemléleti válságra is utalt, amely minden ilyenfajta kísérletnek szükségszerűen a velejárója.

– Mi történt közben a verssel, mint formával?

– A kötetnek ez az alapvető átmentetése azután magával hozta a versforma válságát is, hiszen mi sem természetesebb, mint hogy a szemléleti és gondolati

mozgás a forma változásában is érvényesül. Az *Átkelés* így voltaképpen magát a versformát is igyekezett átértelmezni, az epika meg a dráma felé közelíteni. A fő kérdés pedig az volt: merre tovább? Azaz az addig felfedezett, megismert, birtokba vett és benépesített világot valahogy egységbe kellett fognom, látomássá kellett szerveznem. Erre a következő, 1983-as verseskötetemmél, az *Istentelen színjátékkal* tettem kísérletet. De a kérdés most már az volt, vajon hol lehet a helyem nekem a világban? S miután, bár a személyiség kiteljesedésének kérdése bizonyos értelemben mindig is a művészet (egyik) alapkérdése volt, az önazonosság megőrzésének parancsánál és elvesztésének félelménél fogva, ami e kötetem szövegeinek háttérét adja: a 20. század végéhez közeledve egyre kevésbé láttam időszerűbb kérdést, mert a helyzetet olyannyira tragikusnak érzékeltem, és mert akkor még diktatúrában éltünk, hogy feltárásának és elviselésének esélyét egyedül az iróniában és az öniróniában, azaz a kifigurázásában, illetve kifigurázásomban véltem megtalálni. Így hát az *Átkeléssel* lezáródott, kissé elnyúlt első pályaszakaszom részint fosztott nyelvű hermetizmusát, részint pedig az erre mintegy válaszul született, felülretorizált és túldíszített szövegeimet értelemszerűen az irónia tárgy- és önszemléletének, a világra s magamra egyszerre reflektáló látásmódnak kellett követnie. Míg azonban az *Istentelen színjátékban* jobbára felülnézetben, tehát kívülről szemlélve, a dolgokat a maguk abszurdításában vagy éppen groteszk mivoltában látva és láttatva vizsgáltam, addig az ezt követő *Ötödik emelet...*-ben többnyire belülnézetben, azaz majdnem mindvégig egyetlen személyiségen, a lírai hős („hős”) életén, lelkületén, testiségén, tehát létén belül maradva foglalkoztam ugyanazokkal a kérdésekkel. Azaz azt is mondhatnám, hogy míg az *Istentelen színjáték* kifelé, addig az *Ötödik emelet...* befelé terjeszkedett. S miután már az *Átkelést* is – a versforma már említett válságának következtében – „regénynek” neveztem, az *Istentelen színjátékot* és az *Ötödik emelet...*-et már eleve ekként, egy verseskötet-trilógia első két darabjának gondoltam el. Csakhogy itt megint „egy nagy, sötétlő erdőbe jutottam...”, aminek végül az lett a következménye, hogy „trilógiám” harmadik részét igazából csupán az *Ötödik emelet...*-et majd tíz évvel később, 1994-ben követő *Hármaskönyvem* utolsó ciklusában sikerült kiteljesítenem. Csakhogy akkor, annak első blokkjában már megint másfelé, Ádám-verseim parabolisztikus ontológiája felé vettem az irányt... Ezt megint hosszabb, majd másfél évtizedes szünet követte a 2008-as *Kötélen...*-ig, mely – ismét csak – egyszerre kötődés is, *elszakadás* is, s a szó szoros értelmében bizonyos „közöttiség” létállapotát mutatja. Míg ugyanis ennek korábbi keletű opusaiban az *Istentelen...*-trilógiám regiszterei – egyfelől a groteszk, a satirikus ihletettség, az ironikus rálátás, másfelől a meghitt, lírai hangulatok, az elégiába hajló tünődések, a csendes önreflexiók – szólnak tovább, újabb textjeiben, úgy mondanám, már szót kért maga a nyelv is. Azaz mintegy entitásként kezdett viselkedni, ami egyúttal azt is jelentette, hogy immár nem(csak) én írtam a verset s nem(csak) én használtam hozzá a nyelvet, hanem valamiképpen a nyelv is – mint fenomén – elkezdett írni engem, felhasználva hozzá a verset. És a *Kötélen...*-t újabb tízéves szünet követte a 2018-as

Wittgenstein szóvivője kötetig, melyben – valamiféle harmóniát is teremtve eddigi mozdulataim között – újólág az önazonosságát féltő ember hangja erősödött fel. Hiszen nem élünk-e ma is a minduntalan személyiségünk ellen feszülő diktatúrában? Még ha a pénz és a piac diktatúrájának alárendeltségében is? A kor és a társadalom, melyben most élünk, vajon nem kínál-e ugyanolyan jó anyagot és tapasztalatokat a kommunista diktatúrában született *Istentelen színjáték*om valamiképpen folytatásához? Hiszen Ádámom ajkán – lehet, ő Wittgenstein szóvivője is? – mára talán még keserűbb, még torzabb lett a mosoly...

– *Mire való eszköz, netán cél Önnek a vers, maga a tevékenység, az írás megtörténése? Hogyan éli ezt meg belülről, mint egyszerre: a vers tárgya és alanya?*

– A kérdést, szerintem, nem lehet így feltenni. Cél az ember a Teremtésben, vagy eszköz a Teremtés (Teremtő) kezében? Alanya-e, tárgya-e az ember önmagának – eredendő identitásküzdelseinek, identitásdilemmáinak? Inkább úgy mondanám, hogy a költészet, a vers az egyik legfontosabb tényező az emberré válás folyamatában. Attól kezdve beszélhetünk emberről, amikor kialakult benne az érzékenység, amely a költészethez, a vershez elvezette...

Más oldalról: kinek is készül a könyv, kinek íródik az irodalom? Azt gondolom: alapvetően senkinek. A vers – miként a regény vagy a novella is – nem levél vagy felhívás, hogy címzettje legyen. A regény, a novella, a vers úgy része, úgy lesz része a világnak – sőt, pontosabban: a természetnek –, ahogy a madár, a fűszál, az alkonyati égbolt s az égbe nyúló sziklaszirt mindig egyszeri s bennünk mindig – újra és újra – megképződő harmóniája. Ahogy egy magányunkat, vigasztalan hangulatainkat oldó kutya, ahogy egy ember. A vers, a könyv *van*, csak úgy, magának. Ahogy minden s mindenki. Azután egyszer csak rábukkanunk valamelyikre, keresve vagy céltalanul, s ha elég mélyen érint meg bennünket, ha felszíkrazik közben köröttünk a levegő, többé már nem válunk meg tőle, bennünk marad. A társunkat, szerelmünket, barátunkat sem nekünk szülte az anyjuk. De ha rátalálunk valakire, gazdagabbá, tartalmasabbá/elviselhetőbbé válik/válhat tőle az életünk. Beépül az életünkbe, s attól kezdve ő – mi vagyunk. És adott esetben így lesz, így lehet az ember a vers, illetve valamely olvasmánya által is...

Balázs Sándor

A rinocéroszt rajzoló

Gyulai Líviusz (1937–2021) grafikai művészete

1515 forró nyarán, Lisszabonban, azzal a céllal húzta maga elé papírját az ismeretlen rajzoló, hogy pontosan megörökítse az előtte mélán ácsorgó behemót állat, az Indiából nemrég érkezett rinocérosz alakját. Pár héttel később Albrecht Dürer Nürnbergben a lisszaboni fametszet és a szöveges híradások nyomán próbált képet alkotni az egzotikus állatról, amelyhez hasonló az ókor óta nem járt Európában. A német mester ugyan sosem látta a különös lényt, rajzán mégis olyan meggyőzően formálta meg a harcias „egyszarvú” alakját, hogy a kontinens lakói évszázadokon át Dürer fametszete nyomán alkottak róla fogalmat. 1964-ben hasonló figyelemmel vizsgálta a londoni állatkert biztonságos kordonja mögött pihenő orrszarvút egy ifjú magyar művész, Gyulai Líviusz. Ám ő az állatkerti rinocéroszt nem önmagáért, hanem a Dürer-féle sztori összefüggéseiben látta érdekesnek. Hazatérve a jelenet nyomán rézkarcot készített, középontjában az állatkerti karámban, ólja előtt ácsorgó állattal, akit Dürer fametszetét követve, a képsíkkal párhuzamosan beállítva, pikkelyes, páncélos lényként ábrázolt. Ez tehát nem pusztán a Londonban látott és megfigyelt állat volt, hanem Dürer rinocérosza. Ráadásul Gyulai mindezt kiegészítette egy rajzoló alakjával is, a nagy kalapos, csipkeruhás lánnyal, aki ceruzával és metszőkéssel készül a munkához. Ő képviseli a mindenkori rajzolókat, akik kisebb-nagyobb sikerrel próbálták képpé formálni a természeti látványt. Mint a Dürer-történet mutatja: vitatható sikerrel.

Gyulai nézőpontját áthatja a 20. század végének szkepszise és iróniája. Bár jelenete természet utáni stúdiomot ábrázol, voltaképp éppen a látvány naturalis leképezésének lehetetlenségét mutatja. Ahogy a téma kultúrtörténeti vonatkozásait is kibontó T. J. Clark elemzése is rámutat, a rinocérosz európai recepciója a természeti (ugyanakkor újszerű és idegen) látvány vizuális átfordítását átszövő fogalmi, ideológiai összetevőkről szól.¹ Arról, hogy a rajzi ábrázolás sosem pusztán a látvány mechanikus leképezése, hanem gondolati konstrukció

RÉVÉSZ EMESE (1967) művészettörténész.

1 T. H. Clarke: *The rhinoceros from Dürer to Stubbs 1515–1799*. London, 1986, Sotheby's Publications.

eredménye. Gyulai rézkarca világosan, könnyed humorral ragadja meg a természeti stúdium, tudományos kép teoretikus kérdéskörét, miközben közvetlen kapcsolatba lép a sokszorosított grafika nagy tradíciójával. Tudálékos okoskodás nélkül, laza mozdulattal helyettesíti a londoni állatkert orrszarvúját Dürer rinocéroszával, így nyitva meg ötszáz év európai művészetének asszociációs csatornáit. Mindeközben a kalapos festőnő figuráját önkéntelenül alteregóként szemléljük, s benne Gyulaira ismerünk, aki fél évszázadon átívelő pályája során maga is hasonló koncentrált figyelemmel hajolt rajztablája fölé. A londoni rajzolóhoz hasonlóan azonban az ő modellje sem közvetlen tárgyi környezete, hanem a művészet másodlagos valósága. Határozottan antirealista program volt ez a szocialista realizmus szorításából épphogy eszmélő hatvanas évek Magyarországon. Attitűdje jellegzetesen historizáló, némiképp posztmodern vonásokat előlegező. Historizáló, amennyiben Gyulai itt és a későbbiekben is, régmúlt korok stílárís jelmezeit öltötte magára; posztmodern pedig amennyiben azt egy világos és tartalommal teli kultúrtörténeti utalás hálójában tette meg.

Ezt a félfordulatot, arccal a múlt felé, többen megtették hazai pályatársai közül, élükön Kondor Bélával, majd őt követve Gácsi Mihállyal, Gross Arnold-dal vagy Rékassy Csabával. E jellemzően grafikusokból verbuválódott alkotók közös vonása volt, hogy egyenlő távolságot tartottak a patetikus, ideológiailag elkötelezett hivatalos művészettől éppúgy, mint a nyugati trendekhez igazodó neoavantgárdtól. A szocialista valóság éppúgy hidegen hagyta őket, mint a non-figuráció kérdésköre. Gyulaival együtt szívesen alkalmaztak hagyományos grafikai technikákat, rézkarcot és fametszetet. Műveik jellemzően figuratív, elbeszélő, a mese, mítosz és irodalmi inspirációkból táplálkozó képek voltak, amelyeket áthatott a grafika nagy európai tradíciójának tisztelete. Közös jellemzőjük volt valamiféle menekülés (eszképizmus) saját jelenünkben, ahonnan szívesen léptek át mitikus időkbe, történeti korokba, hibrid módon vegyítve a jelen és a múlt kelléktárát.² Részletgazdag, motivikusan olykor szürreálisan túlszűfolt kompozíciókban a kultúrtörténeti, mitikus, biblikus, irodalmi utalásokat groteszk, ironikus hangnemmel ötvözték. Ebből a nézőpontból az 1964-ben készült *Londoni állatkert* programképnek is tekinthető, amely a jelen sivár szocialista valósága helyett kultúrtörténetileg telített, historizáló szerepjátékra csábító térbe helyezi a művészt.³ Gyulai Líviusz számára kezdettől fogva otthonos volt ez a történeti színtér, saját világa a história jelmezei és díszletei között bontakozott ki.

A *Londoni állatkert* 1964-ben, abban az esztendőben készült, amikor Gyulai képein először tűntek fel egyértelműen az új archaizáló szürrealizmus vonásai.

2 Pataki Gábor: Apokalipszis és álomvilág. A 60-as évek magyar grafikájának néhány jellegzetes vonása. In *A lemez B oldala című grafikai konferencia szerkesztett anyaga*. Miskolc, 2015, Miskolci Galéria, 32–37.

3 Gyulai a számára fontos témákat (így a rinocéroszt rajzoló is) az évtizedek folyamán több variációban, változó grafikai technikákkal kivitelezte.

Ekkor készült rézkarcait (*Krúdy-illusztráció, Táj kentaurral*) mitológiai, irodalmi inspirációt hordozó, nosztalgikus, ironikus stílusjátékok jellemezték. Ahogy ebben az évben jelent meg első, következetesen végigvitt stílusimitáción alapuló illusztráció sorozata is, az a rézkarc ciklus, amellyel Szerb Antal 18. században játszódó krimijét, *A királynő nyakékének* történetét kísérte.⁴

Gyulai életművére jellemző a számára fontos témákhoz való visszatérés, azok technikailag, gondolatilag frissített átdolgozása. A *Londoni állatkert* témáját 1970-ben, a Dürer-évforduló közeledtével gondolta újra. Az ekkor készült grafika technikája Dürer eredeti nyomatához hasonlóan magasnyomású grafika, linómetszet volt. A korábbi jelenet némiképp redukált változataként csak a háza előtt álló rinocéroszt és a rajzoló ábrázolta. Elhagyta a környező táj elemeit, de meghagyta a naiv vonalrajzzal felvázolt apró madarakat, amelyek nemcsak méretük, de rajzi megfogalmazásuk révén is ellentétben álltak a behemót, pikelyes állattal. A linómetszet szerepelt a Magyar Nemzeti Galériában Dürer emlékére 1971-ben rendezett nagyszabású grafikai tárlaton.⁵ A kiállítás a Dürer-évforduló legfontosabb kortárs művészeti megmozdulása volt, amelyen Supka Magdolna és Kass János rendezésében a kortárs magyar grafika derékhada jelent meg.⁶ Dürer grafikai örökségéhez különböző módon kapcsolódó műveikből jól kirajzolódott az az összetett viszony, ami a hatvanas évek magyar grafikáját a tradícióhoz kötötte.⁷ Kondor Bélával együtt (akinek nyolclapos Dürer-ciklusa a kiállítás kiemelkedő együttese volt) Gyulait is korábbról foglalkoztatta már a téma, ami jól jelezte, hogy a düreri hagyománnyal való párbeszéd a kortárs magyar grafikai diskurzus egyik fő témája volt.⁸ A német reneszánsz mester életműve ugyanakkor a jelen művészetének tágabb köreit is inspirálta, amint azt Nürnbergben *Albrecht Dürer zu ehren* címmel megrendezett nemzetközi, évfordulós kortárs művészeti tárlat jelezte, amelynek kiállítói között a modernizmus olyan meghatározó alakjainak Dürerre reflektáló munkái szerepeltek, mint Josef Albers, Salvador Dalí, Otto Dix, André Masson vagy Pablo Picasso.⁹ Dürer a 20. század végének olvasatában a modern művész őstípusaként jelent meg, aki a középkor és a reneszánsz fordulóján, észak és dél határán, gondolatilag összetett módon reagált egy alapjaiban átalakuló történeti időre.

4 Szerb Antal: *A királyné nyaklánc*. Bp., 1967, Magvető.

5 *Magyar grafika. Ungarische graphik. Grafique hongroise. Dürer emlékezetére születésének 500. évfordulójára*. Budapest, 1971, Magyar Nemzeti Galéria, kat. sz. n. (Rep.)

6 A tárlaton 66 művész alkotásai szerepeltek Szabó Vladimirtól Maurer Dóráig.

7 Horváth György: Magyar grafikai kiállítás Dürer emlékezetére a Nemzeti Galériában. *Magyar Nemzet*, 1971/128, június 2., 4.

8 Horváth Gyöngyvér: Kondor, Dürer és a művészi hagyomány kérdése. In *Neve korszakot jelöl*. Tanulmányok Kondor Béla művészetéről. Szerk.: Horváth Gyöngyvér, Fertőszögi Péter, Marosvölgyi Gábor. Budapest, 2017, Kogart, 127–150.

9 *Albrecht Dürer zu ehren*. Nürnberg, 1971, Albrecht Dürer Gesellschaft; Közülök Dalí önálló grafikai sorozatot szentelt Dürernek és a rinocérosznak.

Hadova és hamuka

A Fialat Művészek Stúdiójának 1966 áprilisában megnyitott tárlatán Gyulai Líviusz négy Villon-illusztrációval szerepelt. A kiállított művek zsűri nélkül kerülhettek a közönség elé, így egy évtized után először kaptak szabad teret a modern (nonfiguratív, expresszív, szürrealista és szürnaturalista) törekvések is.¹⁰ A hivatalos köröket leginkább irritáló, nyugati trendeket követő kísérleti művek ugyan nem a kiállított grafikák között voltak, de a grafikai anyag is tükrözte azt a friss szemléletet, amit a tárlat egésze. Villon költészete a 20. század eleje óta újabb és újabb reneszánszát élte Magyarországon afféle nonkonformista, szókimondó öntörvényű magatartás megtestesítőjeként.¹¹ A hatvanas években ellenkulturális, ellenzéki felhangot kapott a zsvány-költő hatalomellenes, szabadszájú, erotikus hangneme és vilásképe. Ezt jelezte, hogy Somlyó György 1963-ban a *Nagyvilág*ban az amerikai beat-irodalomról megjelent tanulmányában párhuzamot vont Villon, József Attila és Allen Ginsberg költészete között, hangsúlyozva a polgári normákon kívül helyezkedő társadalmi peremlét közös nézőpontját: „Fegyház és egyetem, tiszta szív és bűnözés, iskolázatlanság és intellektuális mohóság – mindenesetre Villon óta alig került ilyen testközélbe egymással. Analfabetizmus és kultúra, sokszor orrfacsaró életszag és emelkedett szellemi érdeklődés között ebben a társadalomban csak a leg-rövidebb út vezet, mely megkerüli a szellemi közöny egész jóléttől duzzadó világát.”¹²

Gyulai jól ismerhette Villon költeményeit, hiszen a költő összegyűjtött versei 1957-ben és 1963-ban itthon is megjelentek, az előbbi kiadás Szász Endre illusztrációival.¹³ Ő azonban nem kapcsolódott a Villon-illusztrációk korábbi hagyományaihoz, amelyet Szász Endre mellett Hincz Gyula és Szántó Piroska érzékeny vonalrajzai hordoztak, hanem visszatért az „ösforráshoz”, a legkorábbi Villonkiadások képi világához.¹⁴ A költő verseinek első teljes kiadását, amely 1498-ban

10 *Tiltás és túrés. A Fialat Képzőművészek Stúdiójának 1966-os és 1967-es kiállítása.* Budapest, 2006, Ernst Múzeum.

11 A Villon-recepcióról Mészöly Dezső: Villon Magyarországon. [Bp.], [1942]; Papp Attila Zsolt: Faludy legnagyobb kalandja: az átköltött Villon. *Korunk*, 2005/3, 100–109.

12 Somlyó György: Akiknek nem kell a jóság. Új amerikai költők. *Nagyvilág*, 1963/6, 895–909, 899. Lásd még Havasréti József: *Az amerikai beat-irodalom fogadtatása Magyarországon. Jelenkor*, 57, 2014/12, 1315–1325.

13 *Villon összes versei.* Fordította Illyés Gyula. Bev.: Gergyai Albert. Szerk. és jegyzetekkel ellátta: Szegi Pál. Illusztrálta Szász Endre. Bp., 1957, Európa.

14 *A szegény Villon tíz balladája és A szép fegyverkovácsné panasza.* Ford. Szabó Lőrinc. Hincz Gyula rajzaival. Bp., [1940], Singer és Wolfner; *François Villon Nagy Testámentuma.* Fordította és bevezetővel ellátta Szabó Lőrinc. Hincz Gyula rajzaival. Bp., Singer és Wolfner, [1940]; François Villon: *Le grand testament.* Fordította és a bevezetőt írta: Vas István. Illusztrálta Szántó Piroska. Bp., 1957, Magvető.

Párizsban, Pierre Levet kiadójánál jelent meg, tíz fametszetes kép kísérté.¹⁵ Ezek lapdúcmetsetek voltak, amelyek a késő középkor populáris nyomatainak stílusát követő nyersen megmunkált, vonalrajzos képekben idézték meg a versek főbb szereplőit.¹⁶ A hazai illusztrációs hagyományban ez az archaizáló stílus egyedül Faludy György Villon-átiratait kísérő fametszeteken tűnt fel. Az először 1937-ben az Officina kiadásában megjelent kötet címlapját Kolozsváry Sándor tervezte, további illusztrációit pedig fiai, Kolozsváry György és Pál egykorú metsetek után készítették.¹⁷ A Faludy-átiratok azonban a hatvanas években csak szamizdatként terjedtek, 1947 után csak 1968-ban jelenhettek meg magyarul. Gyulaiit a késő középkori populáris fametszetek stílusa már korábban foglalkoztatta, amint azt Italo Calvino *Eleink* című elbeszéléseihez 1964-ben rajzolt illusztrációi vagy a *Carmina Burana*-hoz készített, és az 1965-ös III. Miskolci Grafikai Biennálén bemutatott fametszetei jelezték.¹⁸ A Fialat Művészek Stúdiójának 1966-os tárlatán kiállított Villon-illusztrációik szintén magasnyomással készült grafikák, linómetsetek voltak.¹⁹ Valamennyi a költő konkrét verséhez kapcsolódott, és stílusban is, ikonográfiailag is igazodott a késő középkor képi hagyományhoz. Gyulai valódi stílusbravúrral, konkrét ábrázolások direkt másolása nélkül, teremtette újra Villon korának miliójét. Stílusimitációi a kortárs művészetben ekkor (újra) népszerű *pastiche* műfajához álltak közel.²⁰ Az *Ének, melyet Villon anyja kérésére szerzett* illusztrációján egy előkelően divatos Madona lábainál imádkozik a versben megszólaltatott öregasszony, aki a középkori képi hagyománynak megfelelően, a donátorokhoz hasonlóan, léptékében kisebb, mint a Szentanya figurája. A *hajdanszép csiszárnét* megidéző metset a középkor „vanitatum vanitas” ikonográfiai hagyományát követve ábrázolja a magát tükörben szemlélő idősebb nő aktját. Az *Ének Villonról meg a Duci Margóról* című vershez kapcsolódó jelenet viszont a középkori nyomatok erotikus, pajzán hagyományaihoz nyúlik vissza. E metsetek (kiegészítve 27 másikkal) az év

15 M. Jacques Guignard: L'édition princeps des œuvres de Villon, ses illustrations et le pseudo-portrait du poète. *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France Année*, 1959, 64–70.

16 Wolfgang Brückner: *Populäre Druckgraphik Europas. Deutschland vom 15. bis 20. Jahrhundert*. München, 1969.

17 A rajzok között több az első Villon-illusztrációk átvétele, így például a költő és Kővér Margó egész alakos figurája. – *Francois Villon Balladái*. Faludy György átköltésében. Bp., 1937, Officina; Kolozsváry Sándor (1896–1944) a két háború között működő jeles fametsző, illusztrátor volt, Kner Albert sógora. – *A modern magyar fa- és linómetsetés (1890–1950)*. Szerk. Róka Enikő. Miskolc, 2005, Miskolci Galéria, 182.

18 *III. Országos Miskolci Grafikai Biennálé*. Miskolc, 1965, kat. sz. n.: *Carmina Burana* illusztrációk, fametszetek, 13,5×6,5 cm, 10,5×10,5 cm, 15×15 cm – A témához gyulai a 2000-es évek elejéig újra és újra visszatért: Gyulai 2002, 9, 32, 106, 108.

19 A tárlatnak két külön katalógusa volt: egy képes, és egy képek nélküli, műtárgyjegyzék: *Fialatok Stúdiója. Kiállított művek jegyzéke*. Bp., 1966, Ernst Múzeum; *Stúdió 66. A Fialat Művészek Stúdiójának VI. kiállítása*, Bp., Ernst Múzeum, rep.: Illusztráció [Hadova és hamuka]

20 Ingeborg Hoesterey: *Pastiche. Cultural Memory in Art, Film, Literature*. Bloomington and Indianapolis, 2001, Indiana University Press, 16–44.

végén már Mészöly Dezső Villon-fordításait közre adó kötet illusztrációiként jelentek meg.²¹ Mészöly fordítói szándéka éppen az volt, hogy a középkori szóhasználatot a mai olvasó számára ismerős fordulatokkal helyettesítse, megtartva az eredeti versek nyers humorát és groteszkbe hajló líraiságát.²² E tekintetben Mészöly fordításainak legnagyobb újdonsága az egykorú tolvajnyelven írt *Jargon et Jobelin* ciklus magyarítása volt. A versciklusban Villon a tudós költőről árulkodó, bonyolult rímképletű versformákba a korabeli párizsi alvilág argóját szötte bele, eredeti módon ötvözve a magas irodalmat a népnyelvvel. Amint a fordító a középkori tolvajnyelvet a pesti szlengre fordította, úgy illesztették Gyulai képei a középkori képi formákat a kortárs grafika archaizáló kifejezési formáiba.

Gyulai Villon-sorozatának negyedik darabja e versciklushoz kötődött, amelyet *Hadova és hamuka* címmel Mészöly Dezső 1966 elején a *Nagyvilág* című folyóiratban adott közre.²³ Míg a másik három jelenet egy konkrét vers soraihoz kapcsolódott, a versciklussal azonos címmel kiállított linómetszet Villon egész költészetének világát ragadta meg. A *Hadova és hamuka* nem jelent meg a *Villon és a többiek* című fordításkötetben, hanem önálló grafikai lapként, autonóm műként épült be a Gyulai-életműbe. A rajzoló igazi stílusbravúrral formálta meg a középkori Párizs szürreális életképét, amelyen a kurtizánok, brigantik, naplopók, mutatványosok, szentek és kufárok nyüzsgő tömege fölött a lelkekért harcoló angyalok és ördögök röpködnek. Hasonló infernális vásári forgatagot a *Hadova és hamuka* sorai is felvázolnak: „Dörzsölt fiúk, sipisták, széltolók, / Csepűrágók, vagányok, cupfolók, / Kiket a búcsú odvukból kicsalt, / Hetedhátárról összejöttek ott / Rendezni egy oltárijó ricsajt.”²⁴ Gyulai jelenetén a középkori világ végletei találkoznak: élet és halál, érzéki vágy és borzalmas kínhalál, szemfényvesztés és babonaság, szentség és obszcenitás. Nézőként éppúgy mádártávlatból tekintünk rá, mint e nyüzsgő népség fölött, a háztetőn csücsülő, pénzét számláló, léptékében a többieknél jóval nagyobb figura, akiben a költő (áttételesen pedig a rajzoló művész) alteregójára ismerhetünk. Ő az, aki felül-emelkedik a mindennapok nyüzsgő sokaságának fertelmes és csodás színjátékán, hogy onnan szemlélve szedje versebe és foglalja rajzba – némi „pénzmag” reményében – az elé táruló emberi színjátékot.

Nosztalgiaék és stílusparódiák

Gyulai Líviuszt elsősorban könyvillusztrátorként tartja számon az utókor. Pedig életművében komoly helyet foglalnak el autonóm grafikai lapjai is. Ezek olykor önálló alkotások (mint a *Londoni állatkert*), máskor szépirodalmi ihletésre ké-

21 *Villon és a többiek*. Mészöly Dezső fordításai. Bp., 1966, Magvető.

22 Mészöly Dezső: Bevezető. In *Villon és a többiek*. Mészöly Dezső műfordításai. Bp., 1966, Magvető, 5–56.

23 Mészöly Dezső: Líra és tolvajnyelv. *Nagyvilág*, 1966/1, 28–34.

24 *Villon és a többiek*. Mészöly Dezső műfordításai. Bp., 1966, Magvető, 83.

szült, esetleg könyvillusztrációs munkáival összefüggő grafikák (mint a *Hadova és hamuka*). Az 1980–1990-es években egy sor, klasszikus irodalmi műre reflektáló grafikai művet készített (*Robinson, Don Quijotte, Casanova*, Balzac-sorozat.) Legfontosabb kompozíciói, amelyekhez később, akár évtizedeken keresztül is több variációt rajzolt, a hatvanas években születtek meg.

A korszak már említett, összegző igényű, 1968-as grafikai tárlata a főiskoláról csak nemrég kikerült Gyulaitól néhány friss munkát szerepeltetett. Az öt kiállított mű (*Villon illusztráció*, 1964; *Londoni állatkert*, 1965; *Midhursti emlék*, 1965; *Nagymamák tengerpartja*, 1967; *Leacock illusztráció*, 1967) jól összegezte Gyulai újszerű hangnemének lényegét: az ironikus hajlamú archaizáló stílusjátékot. E tárlaton a kritika Gyulai helyét már egyértelműen a kortárs grafika archaizáló, groteszk irányzatában jelölte ki: „A magyar grafika úgy mai, hogy némileg benne van a tegnap is és a holnapra való készülődés is. A tegnapot a történelmi stílusok értő ismerete és latens tovább vitele jelenti: grafikusaink nem a harminc-ötven esztendő közelmúlta építenek, hanem a modern kor színszűrőjén át bocsátva a reneszánszra, a barokkra, az empire, a romantikus és a szecessziós grafika egymásra rétegződő, egymást áttetszően takaró rétegeire is” – fogalmazta meg Pernecky Géza.²⁵ Gyulai stílusjátékai mindemellett jellemzően narratív, figurális, fölényes rajzi tudással és technikai felkészültséggel megvalósított kompozíciókban öltöttek formát.

Bár a középkori fametszetes nyomatokat imitáló rajzai idővel szinte védjegyévé váltak, szívesen feledkezett bele más korstílusok hangulatába is, legyen az rokokó, biedermeier vagy a századfordulós békeidők kora. Stephen Butler Leacock (1869–1944) stílusparódiákon alapuló irodalmi világa közel állt Gyulai szerepjátszó hajlamához. Leacock humoros elbeszélései hol a középkori lovagregény, hol az angol krimi vagy romantikus lányregény bravúros stílusparódiái. Írásai Karinthy Frigyes, majd Szerb Antal fordításaiban a magyar közönség előtt is jól ismertek voltak, illusztrációit pedig Győry Miklós és Hegedűs István jegyezte. Gyulai Líviusz nem felkérésre, hanem saját indíttatásban készített 1967-ben linómetszetet a kanadai humorista egyik legismertebb novellája, a *Gertrúd, a nevelőnő* írása nyomán.²⁶

A kompozíción a nevelőnő kutyafogató hintója a birtok buja kertjében, vadregényes főúri várkastély tövében tűnik fel, amint találkozik az éppen kilovagló ifjú Rolanddal, akivel végzetes szerelembe esnek. Gyulai a linómetszés sajátos technikáját alkalmazza itt, a képsík egész felületét telehintve a különféle textúrákat megidéző pöttyözött, vonalkázott mustrákkal. Szürreálisan túlzásfolt

25 Pernecky Géza: Mai magyar grafika. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. *Magyar Nemzet*, 1968/50, február 29., 4.

26 Első, a témához kapcsolódó tollrajza még 1963-as keltezésű. Gyulait hosszan foglalkoztatta a téma, amiben a romantika vizuális kliséit látványos természeti díszletek között sikerült megragadnia. Az 1967-es nyomatot több változat követte: 1971-ben egy nagyobb, újragondolt linómetszet, majd 1991-ben egy litografált verzió. Végül a témát 2004-ben, *Könny nem marad szárazon* címmel egy animációs filmben is feldolgozta.

természeti díszlete vizuális megfelelője Leacock irodalmi eljárásnak, amivel a műfaji stílus elemeket túlzó halmozással parodizálja. A birtokot például ekképpen írja le: „A főbejárat homlokzatából pompás vadregények és őserdők indultak szerte, a szélrózsa minden irányában, évezredes tölgyek és fenyvesek és gombák pazar gazdagságát árasztva, míg a ház közelében ribiszkebokrok és amerikai mogyorófák pompáztak, amiket még a keresztes hadak ültettek el.”²⁷ Gyulai más tekintetben is követi a szöveg leírását, így például a strucctollas kalapban kutyafogató hintóval érkező nevelőnő és Roland megformálásában, aki: „Nemes ménen ült, melynek vonásai szintén előkelőek voltak, különösen hosszú, lógó orra.” Mindeközben ugyanakkor sajátos, szurreális képi világot teremtenek a gigantikus, burjánzó tuják, bizarrul sok tornyos várkastély és nyugtalanítóan hatalmas Hold érzéki természeti közegében találkozó párral. A jelenet részletei anyagszerűen, néhol egyenesen fotónaturalista módon megformáltak, ugyanakkor épp a részletek túlsúfolt halmozása billenti át a látványt a valóságosból az irrealitásba, mágikus realista összehatást keltve.

Gyulai Líviusz archaizáló stílusjátékainak másik kedvelt terepe a századfordulós békeidők. Ebben a történeti időben játszódik a *Nagymamák tengerpartja* című jelenet, amelynek első, 1967-es, linómetszetű változatát még több másik, magasnyomású, litografált és egyedi tollrajz verzió követett egészen a kétezres évek elejéig. Egy angliai utazás, a brightoni tengerpart békebeli fürdőket idéző hangulata ihlette a művet.²⁸ A 19. századi xilográfiák, fametszetes magazin illusztrációk stílusát követő jelenet tengerparti zsánerkép, az előtérben a mólón gyerekeket sétáltató, babakocsit toló elegáns, kalapos hölgyekkel. A fürdőházikon női szépségápoló termékeket reklámozó plakátok virítanak, az égen épp elhúz egy kétfedeles repülő. Az egész nosztalgikus miliője egyike azoknak a „párhuzamos időknek”, amelyeket Gyulai Líviusz a hatvanas években készült kompozícióin teremt. Ám a korszak „eszképista”, vagyis a jelenből kilépő művészete egy félmosollyal rendszerint visszakacsint a saját időbe (amint azt Kondor Béla, Gross Arnold vagy Gácsi Mihály képein is láthatjuk), a szerepjátszó tudatában van saját szerepjátszásának. A békeidők polgári idilljét több apró momentum zavarja meg, így olyan pajzán részletek, mint az egyik fonott napozó kabinban csókolózó szerelmespár vagy a szép nőket a kertjéből leső pucér parti őr alakja. A figyelmes szemlélő azt is felfedezheti, hogy a részletgazdag zsánerkép több párhuzamos képi rétegből épül fel: a divatos hölgyek mellett több részlet a gyerekrészlet firkás stílusában jelenik meg, így néhány kisgyerek és a parti őr udvarának állatai. Az életkép mögött (felett) egy párhuzamos valóságsíkban mozognak a fürdőház tetején tanyázó lények: egy krokodil és egy lornyonos öregasszony személyében, nem beszélve a repülőgép mellett repkedő puttóról. A tárgyi valóság és a képzeleti látvány szurreális egymásra vetítése

27 Elérhető az OSZK Magyar Elektronikus Könyvtárában: <https://mek.oszk.hu/17100/17150/17150.htm#1> – Letöltés: 2021. március 12.

28 Szabados Árpád: „Nagy mamák tengerpartja.” *Kinckereső*, 1973/7, 26–28.

ezekben az években Gross Arnold rézkarcainak jellemző vonása.²⁹ Gyulai ezt a mágikus realizmust azzal gazdagítja, hogy párhuzamosan több stílárius elemet, képi *modus*-t használ, egymás mellé helyezve a xilografált magazinok, a reklámok és a gyerekrajzok stílusát. Ebből adódóan az egész látvány képkollázs benyomását kelti. Előzményei között mindenekelőtt Max Ernst, a szürrealista kollázs nagymestere említhető, aki 19. századi fametszetes regényillusztrációk egymásba illesztésével készítette kollázsregényeit, de hazai előzményeként felidézi Bálint Endre, Ország Lili vagy a könyvillusztráció köréből Réber László metszetes kollázsait is.³⁰ Gyulai eljárása azonban csak távolról emlékeztet rájuk, lévén, ő nem keresi a direkt abszurd, meghökkentő hatásokat, másrészt művei technikailag nem kollázsok, hanem inkább montázsok, amennyiben nem ragasztja, hanem újrarajzolja (metszi) a különböző eredetű képi részleteket.

Gyulai a hetvenes évektől könyvillusztrációiban is előszeretettel használja kétféle képi stílusréteg kontrasztját: így először Szathmári Sándor *Kazohiniájának* illusztrációjában 1972-ben, majd Heinrich Mann, Egon Erwin Kisch, Heinrich Böll regényeihez vagy Csokonai verseihez készült rajzain.³¹ A kettős stílárius kód alkalmazása a hetvenes években készült önháló grafikai lapjait is jellemzi, így a *Mehemedet*, ahol a közel-keleti ornamentika a gyerekrajzzal találkozik. Az ellenpont rendszerint a naiv gyerekrajz, szemben az aprólékos műgonddal, fotónaturalista módon megmunkált, anyagszerű fő motívummal (*Magányos lovas*, 1975). A gyerekrajz firkája néhol a klasszikus és emelkedett képi idézetet felülíró, pajkos, pajzán kiegészítés, mint Csokonai *Dorottyája* nyomán a Milói Vénusz vállán csücsülő hölgy vagy a *Murr kandúr* átfirkált arcképe.³² Mikszáth Kálmán *Beszterce ostroma* kisregényének egész abszurd világát összegzi a patetikus várom előtt játéklovon pózoló vitéz képmása.

A firka amolyan szubjektív szeljegyzet, az utókor tiszteletlen nyelvtétele a klasszikusokra. Gyulai azzal a lendülettel, amivel kisajátítja az akadémikus képi hagyomány emlékeit, ironikus félmosollyal felül is írja azt, vásott lurkóként átfirkálva a remekműveket. A stílusimitáció nem öncél, csak időleges jelmez. Szerepjátszó, stílusváltó, hajlama ugyanis sosem téveszti szem elől a lényegyet: a játékot magát. Ez a magas fokú rajzi eleganciával párosuló könnyed humor teszi olyan mélyen humánussá és szerethetővé Gyulai Líviusz világát.

29 *Magyar kollázs*. A magyar kollázs/montázs történetéből, 1910–2004. Szerk.: Kopócsy Anna. Győr, 2004, Magyar festők Társasága. Városi Művészeti Múzeum Képtára; Révész Emese: Gross Arnold alternatív valósága. In *A művészet kertje*. Gross Arnold (1929–2015) művészete. Szerk. Gross András, Rum Attila. Budapest, 2019, Média Nova, 15–122.

30 Lásd pl. Benjámin László: *Kis magyar antológia*. Réber László karikatúráival. Bp., 1966, Magvető.

31 Heinrich Mann: *Az alattvaló*. Bp., 1974, Európa; Egon Erwin Kisch: *Szenzáció! Szenzáció!* Bp., Gondolat, 1974; Egon Erwin Kisch: *Prágai utcák és éjszakák*. Bp., 1978, Gondolat; Heinrich Böll: *Biliárd fél tízkor*. Bp., 1978, Európa.

32 Csokonai Vitéz Mihály: *Melyik a legjobb csók?* Bp., 1984, Helikon.

Kirilla Teréz

Alászállás

Megközelíthetetlen tompaság
morzsolja az időt. Te távolodtál,
én viszont mozdulatlanul álltam.
A bús folyóban az igazak ingét
tépték az ebek minden éjszaka.
Az egyik napon, épp délidő volt,
világosság ébredt az alvilágban.
A mennyezettartó rudak élén,
mint kerub emelte felhő peremén,
töretlen, gyöngyfehér fény csillogott.
Úgy érintett meg, mintha körbeírná,
utólag árnyékot metszve rájuk,
a láthatatlan bevérzés pontjait
a szív szöveteiben. A rejtett
szenvedés mélyére hatolt, szelíden,
feloldotta az ellenszegülést,
az iszonytató önkínzást, megáldott,
és fáklyafényként lobbant hamuszín
arcomon, ráncaival egygé válva.

Mezítelenül

Esteli fény lepi be a legelőt,
a földre aláhullnak a szomjas
testek. A pokolban összevegyül
a jó s a rossz, a szívek pedig lesznek
halottak. Száll a felhő. Iszonyodik
az angyal tőlünk.

Világ Játékosa,
te, Fiam, jöjj hát, és beszélj hozzám

kíméletlenül.

KIRILLA TERÉZ (1972) költő. Legutóbbi kötet: *Vándorló akkordok* (2012).

Németh András

Séta közben

Nézem a fát az árterünk
mocskosodó, homokpados
vége felől. Lucsokbazár
árnyai, hasztalan sütött
gallydarabok, borotvasás
meg csigaház lyukas falú
mészmaradék, bárkaroncs
deszkakupac veszik körül.
Nincsen alatta annyi víz,
hogy belelássa még magát
meztelenebb világaink
tócsatükör szemébe. Mert
messze a tél, szemérmesen
hordja magán ruhának is
jó levelét. Csak egy lafog
rajta, a többi vétkezett,
szél mosolyára csábuló
hűtlenek úgy repültek el,
mint madarak, ha nem jut ág
férgeiből elég. Ilyen
testre minek rubin, smaragd,
szép sutaasszonyok nyakát
eltakaró arany. Legyen
mindig az egyszerű, igaz
létörömök tanúja? Vagy
ördögarasznyi hely fölött
némi remény? Alkímiás,
szent genezis? Teremthető
példa a díszre éhező
emberiségnek? Él. Talán.

Őszre elszáradó pipacs imája

A halott nyár,
ha madárdal,

néhányszor meggyónnám
tékozló testálmom,
hisz holnap nincs kezdet,
maradékaim, azt

vállalhatnám, lesz rám,
még, szükség szépségлом
lélekként. Széthinthet
vihar, és a malaszt

megtarthat mély földben
nagy táblák szélén, hol
búzát vár szem, szent mag
nevel ostyahitet,

míg száz eszméletlen
vérszirom csak lángol,
értük nászpár ballag
aratásba vetett

bizalommal.
Betakarsz, sár?

Kiss Gy. Csaba

Wlachovský Karol – 80

Két tételben

Hét élete

Ha végigtekintek pályáján – úgy is mint eszmetárs és barát, maholnap negyvenhét éve ismerjük egymást –, úgy gondolom, legalább hét életéről beszélhetünk. Hiszen éveken át volt szerkesztő, azután kiadói szakember, közben műfordító, utána pedig kulturális diplomata, megint időközben irodalomtörténész és kritikus, fontos fejezetet jelentett életében a tanárság... ez már a hatodik, és van egy olyan élete is, amely átszövi a többit, ez pedig: a közép-európai közvetítő. Ami személyes kapcsolatok gazdag hálózatát jelenti odafönt és idelelent, benne van közös sorsunk, és tanúskodik a kisebbségi helyzet pontos megértéséről, legyen szó felföldi, erdélyi magyarokról vagy alföldi szlovákokról, és ami a középpontjában van ennek a közép-európaiságnak – az összetartozás kódjának mély ismerete, a vele való azonosulás.

Lássuk tehát sorban egymás után Karol Wlachovský „életeit”. Az egyetem elvégzése, könyvkereskedői tapasztalatszerzés után 1963-tól szerkesztője lett Pozsonyban a szlovák irodalom klasszikus (olyannyira az, hogy első folyama még 1846-ban indult) folyóiratának, a *Slovenské Pohl'adynak*. A történelmi nevet viselő lap a szlovák irodalom és kultúra talán legfontosabb orgánuma. Ebben a szerkesztőségben derült arra fény a hatvanas évek közepén, mikor hirtelen találni kellett valakit, aki fordítana magyarból, hogy ő jól érti a magyar nyelvet. Családi háttere azt a gömöri világot jelentette, ahol évszázadokon keresztül viszonylag széles fölületen élt együtt a szlovák és a magyar nyelv meg kultúra. Ahogy egyik földije, Vladimír Mináč 20. századi író fogalmazott történelmi esszéjében: „Egyébként eleink valamennyien kétnyelvűek voltak...”

1968-ban kezdődött életének újabb szakasza a Tatran Kiadóban. Történelmi esztendő volt ez, a változások és remények ideje, amikor jelentősen meglazult északi szomszédainknál a cenzúra. Abban az időben a Tatran volt az egyik legjelentősebb szépirodalmi kiadóvállalat Szlovákiában. Történelmi helyen

KISS GY. CSABA (1945) művelődéstörténész, esszéista. Az MTA doktora, címzetes egyetemi tanár. Utóbbi kötete: *Harminc év után: 1988–1989. Személyes történelem* (Budapest, 2019, Nap Kiadó).

lehetett egyébként megtalálni, a Mihálykapu utcában, nem messze attól a belvárosi palotától, ahol a reformkorban az országgyűlés tartotta üléseit. Pozsony nevezetes sétálóutcájában, átellenben a valahai magyar könyvesbolttal és számos, irodalmi beszélgetésekre alkalmas borozó szomszédságában. A kiadó fontos központja volt a szlovák irodalmi életnek, és később is az maradt, a „normalizációnak” nevezett, 68-at követő kommunista restauráció szigorúbb éveiben. Értékeket próbált közvetíteni ez az irodalmi műhely a nehezebb időkben, és ebben szintén volt szerepe Karol Wlachovskýnak.

Műfordító tevékenysége szintén ezekben az években bontakozott ki. Hosszasan sorolhatnám a neveket, de talán összefoglalva annyit: elsősorban a modern magyar próza klasszikusait választotta ki fordításra. Így például Kosztolányi Dezső, Ottlik Géza, Örkény István, Ottlik Géza, Mészöly Miklós műveit. Úttörőnek számított az a törekvése, hogy határon túli magyar szerzőket is (Szilágyi István, Bálint Tibor) eljuttasson a szlovák olvasókhöz. Ha ezt az „életét” nézzük, a névsort két fontos névvel kell még kiegészítenünk, két felföldi magyar klasszikuséval. Mikszáth Kálmán az egyik, a másik pedig Grendel Lajos. Sokat tett barátunk a magyar–szlovák kulturális örökség föltárásáért – a Tatran Kiadó és a budapesti Európa Kiadó közös sorozatával például, amelyben olyan, nevezzük így, közös hungarus klasszikusunk jelent meg mint például Mednyánszky Alajos eredetileg németül írott *Festői utazás a Vág völgyében* (Malerische Reise auf dem Waagflusse in Ungarn) című útirajza 1826-ból. Valóságos intézménnyé vált itt s ekkor Karol Wlachovský mint a szlovák–magyar kiadói együttműködés egyik oszlopa.

Az 1990-es politikai fordulat hozta őt azután hosszabb időre Budapestre, amikor a Csehszlovák Kulturális Központ igazgatója lett, vagyis kulturális diplomataként vállalhatott állást. Ezt a tevékenységet folytatta 1993-tól a Szlovák Köztársaság képviselőjeként, majd némi szünet után 1999-től újra. A pesti Rákóczi úton sikerült kialakítania a Szlovák Intézetben egy sajátos – a maga módján egyedülálló – kulturális központot, ahol nemcsak a szlovák kultúra népszerűsítésére volt lehetőség, hanem a magyar szellemi életnek is fontos, „semleges” találkozóhelye lehetett, különböző irányzatok, politikai fölfogások, nemzedékek képviselői jöhettek itt össze, gyakran olyan személyek, akik amúgy nem valószínű, hogy találkozni kívántak volna egymással. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy akkor a Rákóczi úton működött Budapest legsokszínűbb, legszínvonalasabb nem magyar kulturális szalonja – beleértve akár a Goethe Intézetet vagy a Francia Intézetet. Magától értetődő volt például, hogy szemináriumot tarthatt náluk az ELTE Művelődéstörténeti Tanszéke.

Már szerkesztőként, később kiadói szakemberként belekóstolt a kritikus, irodalomtörténeti munkába. Elsősorban kapcsolattörténeti kérdésekről írt, továbbá tapasztalatai alapján a műfordítás műhelykérdéseiről. Tanulmányainak, esszéinek két kötete látott magyarul napvilágot. 1995-ben jelent meg az egyik *Belső világosság* címmel (alcíme: Párbeszéd a magyar irodalommal) Szlovákiában, a másik pedig 2001-ben Magyarországon *Köztes szerepben* cím alatt.

Tanárként, egyetemi oktatóként is számottevő a munkássága. Tanított az ELTE Szláv Intézetében, de e területen a legfontosabb fejezet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szlovakisztikai tanszékéhez kapcsolódik. A hazai szlovakisztika már-már elfeledett műhelye működött itt néhány évig, ahol az oktató munka mellett értékes szaktudományi tevékenység bontakozott ki, s ebben neki meghatározó szerepe volt, mindenekelőtt az élő magyar-szlovák tudományos és kulturális kapcsolatok szervezésében, jeles szlovák írók, irodalmár és nyelvész szakemberek érkeztek közvetítésével Piliscsabára. Ezen kívül tanított még a Szegedi Egyetemen és Békéscsabán is. Főleg a fiatal műfordítók képzésében volt érdemleges szerepe.

És a hetedik élet: a közép-európaiság és az élő kapcsolatok ápolása. Ebbe bele foglaltatik természetesen módon a kisebbségi kultúrák közvetítése, az alföldi szlovákság törekvéseinek támogatása, számos fordítása jelent meg a magyarországi szlovákok hetilapjában. És ahogy említettem, az erdélyi magyar próza eljuttatása a szlovák olvasókhoz. Személyesen is rendíthetetlenül fűzte a barátságok szálait: Pozsonytól Budapestig és Tokajtól Kolozsvárig meg Szokolcától Szekszárdig (ha csupán a vörös borok útjait nézzük). Arról se feledkezzünk meg, hogy Karol Wlachovský fordította szlovákra *A bor filozófiáját* Hamvas Bélától.

E tétel lezárásául az ő szavait szeretném idézni egy interjújából: „Szlovákia és Magyarország ideális kulturális cseréjét akkor tudjuk elképzelni, ha a két ország jó gazdasági helyzetben van, továbbá ha megvan a kölcsönös bizalom egymás iránt, és a kölcsönös kapcsolatok őszinték; amikor az adott szó egyezik a szándékkal, valamint a tettel és következményeivel.”

Felföldjének virtuális szlovák világa

*„azoknak, akik most magyarul vagy tótul beszélnek,
biznyosan legalább egynegyede ezelőtt néhány
nemzedékkel nem a mostani nyelvet beszélte...”
(Zay Károly, 1846)*

Teljes mértékben egyetérthetünk Karcsival abban, hogy Mikszáth halála után eltűnt a régi felföldi világ. Még inkább idegen lett a mai szlovákok számára, és nagyjából azzá vált a magyarok számára is. Pedig közös örökségről van szó, ha némelykor úgy érzik is a magyarok, hogy a szlovákok többet kisajátítottak belőle maguknak, mint ahogy a szlovákok között szintén van, aki úgy gondolja, több illetné belőle őket, mint a magyarokat. Bizonyára lehet így beszélni, de az effajta diskurzus nem alkalmas a jelenség megközelítésére. Meghalt Mikszáth, oda az igazság, mondhatnánk az ismert – mindkét nyelvben létező – szólást parafrázálva. Való igaz, másképpen kel életre Mikszáth szövegvilága a kortárs „közmagyar” – mondjuk így – meg a mai átlagszlovák kortárs olvasó szemében, és másképp azokéban, akiknek mind a két nyelvben van jártasságuk, és ismerik

a táj 19. századi múltját. A Felföld Atlantiszáról van szó, egy valaha szóbeliségben élt szövegegyüttesről, melyet annak idején nem egy magyar és szlovák író megpróbált rögzíteni, például Martin Rázus vagy Lovik Károly, hogy ne említsék sok nevet, a leggazdagabban, irodalmilag legértékesebb formában pedig Mikszáth Kálmán.

A szlovák nyelvre történő fordításnál pedig kulcskérdés, és ennek a bonyolult zárszerkezetnek a nyitját próbálja megtalálni Karol Wlachovský, hogy miképpen lehet egy másik hazai nyelven rekonstruálni ezt a sajátos felföldi közegmentalitást, magyar–szlovák hibrid világot. Milyen tényekkel, információkkal lehet/kell kiegészíteni az alapszöveget. Hiszen nem tehető zárójelbe, hogy a szlovák nyelven és kulturális kódokon másképpen szűrődött át az említett világ. Persze itt is fölvetődik a kérdés, melyik szlovák kódról van szó, hiszen például a Mikszáth idejében kiadott *Vlast' a Svet* című (formájában a *Vasárnapi Újságra* emlékeztető) hetilap meglehetősen különböző módon tekintett az akkori Felső-Magyarország többnyelvű régiójára, mint a szlovák kultúra főárama. Barátunk fontos kiindulópontja, hogy Mikszáth irodalmi fikciója („költött világa”, ahogy mondaná maga az író) szorosán kötődik a korabeli Felföld természeti és társadalmi életének a valóságához, ezért a mai szlovák olvasónak biztosítani kell a fordítással az átélés lehetőségét. Így óhatatlanul meg kell teremteni a földrajzi és életmódbeli reáliák, személynevek tekintetében egy bizonyos szlovák meta-szöveget. Figyelembe véve a szóbanforgó regény olvasásának, befogadásának történelmi és társadalmi dimenzióját.

Így születik meg a *Nosztly fiú esete Tóth Marival* című regény szlovák változatában egy olyan virtuális felföldi világ, amelyet ha visszafordítanánk magyarra – figyelmen kívül hagyva írónk eredeti munkáját – egészen más kép mutatkoznék előttünk. Ahol nem csak Kopereczky Izsák Izráel (aki ugye otthon szívesebben beszélt szlovákul, mint magyarul, bár a megyegyűlésen csak magyarul kívánt szólni) tekinthető szlováknak, hanem olyan szereplők is, akiket Mikszáth szövege alapján magyarnak vélnénk. Mintha Karcsi barátunk visszamenőleg eltörölné, kiiktatná azt a folyamatot, amelyet magyarosodásnak és magyarosításnak is mondhatunk. Szlovák szemmel ez igen negatívnak tekintett folyamat, magyar megközelítésből – legalábbis az első, mondjuk úgy, természetes szakasza – nemzetfogalmunk nyitottságára, befogadási hajlamunkra mutat. Valójában egy rendkívül tanulságos, gyakran figyelmen kívül hagyott jelenségről van szó, az egykori hungarus tudat alakváltozásairól. A közös országhoz kapcsolódó identitásról. Hiszen a felföldi társadalom egyes rétegeiben hosszú ideig nem vált egyértelművé, hogy a modern közösségi identitás egynyelvű lesz. Gogolák Lajos történész annak idején így fogalmazott erről: „itt az esetleges és igen gyakori tótnyelvűség, nem jelentett a magyarság testétől való idegenséget. [...] A 17. és 18. század felvidéki kultúrája tót nyelven hirdeti a nagy igazságot, hogy Szlovenszkó minden idegszálával délhez van kapcsolva – más föld, mint déli magyar, már alkotában, emnereiben és emlékeiben, de mégis egy vele.” (Tót volt-e Madách? *Magyar Szemle*, 1930.)

Karol Wlachovský a 19. század végére egy virtuális szlovák világot teremtett Mikszáth regényének a fordításával. Hatalmas filológiai apparátussal keríti körül a szöveget, igazi kutatói aprómunkával építette föl tégláról téglára ezt az épületet. Noszty Ferit itt *Fero Nostický*nak hívják, az egykori Trencsén vármegye Dolne Nasticé/Nostice (magyarul: Alsó Nasztic, Alsóneszte) nevű településéhez köti. Így bizonyos értelemben új „szlovák” Mikszáthot teremtett, ami semmiképpen nem azt jelenti, hogy ne magyarnak tartaná az író. De a magyaroknak egy regionális típusát, a felföldi magyart látja benne. Egy olyan hagyományt próbál föléleszteni, amely eléggé elhomályosodott a 21. századi magyar kulturális identitásban. A szlovákiai magyarok kollektív emlékezete is csak vékony szállal kapcsolódik ehhez a hagyományhoz, hiszen számukra inkább csak a mai Dél-Szlovákia területe és magyar népessége a közösségi tudat alapja.

Rendkívül tanulságos, hogy tekintenek minderre a következő nemzedékek képviselői. Peter Krištúfek (1973–2018) tehetséges szlovák író 2017 augusztusában a *Denník N* című lap internetes portálján írt jegyzetet ezzel a címmel: „Mikszáth – az elfeledett szlovák”. A közösségi emlékezet ama búsongó mítoszát idézi föl, mely szerint a szlovákok másoknak (főként magyaroknak) adják nagy fiaikat, Kossuthot, Petőfit például. Így hangzik következtetése: „Nehéz valójában eldönteni, vajon Mikszáth Kálmán – akit leginkább remek regénye, a *Szent Péter esernyője* alapján ismernek, magyar volt-e, vagy szlovák.” Németh Zoltán, 1970-ben született szlovákiai magyar irodalomtörténész joggal bírálja szeptember 7-én a szlovák író pontatlanságait blogjában (N. Z. és ami mögötte van). Utolsó mondatában viszont kissé vehemens honvédőként fogalmaz: „Főlősleges, igaztalan és múltba visszavetített jelen hamis perspektíváját tükrözi azonban a már említett domesztikáló kolonializmus.” Mintha egymást alig értő két örökös között folya a vita. A modern nacionalizmus két évszázada alatt számos kisajátításra került sor, mindkét oldalról lehet bőven példákat hozni.

A Karol Wlachovský által fordított Mikszáth-szövegek mintha a közös örökséget próbálnák visszaépíteni, olvasva őket úgy érzi az ember, mintha álomvilágban járna. Lehet, hogy egyik-másik mai szlovák olvasó fölfedezi bennük a közös haza emlékét. És talán ez nekik – és nekünk sem – nem a legrosszabb álom. „Az az ország, melyet csak álmodunk, olyan mint Csipkerózsika – írja szlovák kortársam, Peter Zajac –, ám álom nélkül olyan lesz az ország, mint az éjszakai rémlátás.”

Az én (szlovák) Mikszáthom

„De végre is hibátlan ló, hibátlan asszony
és hibátlan regény nincs.”

Mikszáth Kálmán írói munkássága alatt soha nem titkolta, hogy nem kedveli a túlságosan bonyolult beszédmodot, ha művészetéről és társadalomról van szó. Kertelés nélkül kijelenthetjük, hogy az irodalmi művekben a gyakorlati filozófiát részesítette előnyben: „tisztelet az analízisnek, bölcseletkedésnek, az irányeszméknek, de a meséléshez mégis a mese a legszükségesebb”.² Mindenkor szellemes irodalmi nyelven szólalt meg, amelyet napról napra tapasztalt a egyes lakosságú, szlovák–magyar Nógrád megyében, a falusi szlovák és a városi magyar közegben a dualizmus kori Magyarországon. Mikszáth irodalmi képzelete nem csak a korabeli beszélt és irodalmi magyar nyelven alapult, szlovák nyelvi elemekkel is előbbé tette szövegeit, mindemellett rendkívül szorosan kapcsolódott a korabeli természeti és társadalmi élet valóságához, különösen pedig a Felső-Magyarországhoz. Ilyen szoros kapcsolat nélkül idővel „kiüresedik” még egy briliánsan megírt prózai mű is, és elveszíti a túlélés és az újraolvasás lehetőségét. Nem véletlen tehát, hogy Mikszáth Kálmán minden idők egyik legolvasottabb és legtöbbet fordított szerzője a magyar irodalomnak. Személyesen jegyezném meg, hogy érvényes ez a szlovák kulturális és nyelvi közegben is, és nemcsak a történelmi Magyarország felbomlása előtti évtizedekben, hanem utána is. 1862-től – amikor elkezdődött a magyar irodalom szlovákra fordítása – 1918-ig 70 önálló fordításkötet jelent meg, ennek az egyötödét (14 kötet) a Mikszáth-próza fordításai alkotják (kilenc irodalmi szlovák nyelven, öt pedig sárosi szlovák nyelvjárásban). (Csupán összehasonlításként jegyezzük meg, hogy ebben az időszakban a nála sokkal népszerűbb Jókai Mór „csak” hét fordítással képviselteti magát, s ebből hat irodalmi szlovák nyelven jelent meg, egy pedig sárosi nyelvjárásban.)³ Ebben a korszakban Mikszáth Kálmán első helyre kerül az újságokban közölt fordításokat tekintve is: 144 (125 irodalmi szlovák nyelven, 19 sárosi nyelvjárásban jelent meg a *Nasa Zastava* című újságban), Jókai Mórnak pedig 120. Mikszáth prózájának szlovák recepcióját észrevette

1 Mikszáth 1992, 110.

2 Mikszáth 1992, 100.

3 Tomiš 2000, 60–64.

a magyar tudományos közeg is. Elég csak fellapozni a kritikai kiadások bibliográfiáját. Legújabbban erre a jelenségre korunk egyik kiemelkedő Mikszáth-kutatója, Fábri Anna figyelte fel: „A szlovákság körében alighanem Mikszáth lett a legismertebb magyar író (s talán az ma is): jelentősebb művei kivétel nélkül mind olvashatók szlovák fordításban is. És ez nagyon is érthető. Hiszen Mikszáth a mai Szlovákia csaknem minden táját megörökítette írásaiban, és talán ő ábrázolta a legtöbbször a legváltozatosabb helyzetekben a szlovákság életét is.” – Fábri Anna nem felejt el megjegyezni: „Ha a szlovák ember megjelent is már korábban irodalmunkban, a szlovák nyelv egyértelműen csak a Mikszáth-művekkel foglalt el bizonyos helyet magának: az író magukat magyarnak (a magyar nem ismeri, helyesebben nem használja az Uhor⁴ megnevezést, megj. K. W.) valló hősei valamiféle nyelvi kényelemszeretetnek hódolva gyakran váltanak át diskurzus közben a szlovák nyelvre.”⁵ Fábri Anna megállapításait további tényekkel is alá lehet támasztani. Mikszáth Kálmán a második helyet foglalja el Jókai Mór mögött a szlovákra fordított magyar szerzők történelmi ranglétráján, ugyan mostanában Jókai-fordítások nem jelennek meg. A napjainkban kiadott magyar szerzők fordításai közül Esterházy Péter (1950–2016) és Mikszáth Kálmán éri el a bűvös határt, az évente 300 eladott példányt. Az új fordításgyűjtemény – a Marenčin PT Kiadó gondozásában –, amelynek eddig hat kötete jelent meg, a szerző 68 szövegét (regényeit, elbeszéléseit és novelláit) tartalmazza, amelyek a történelmi Felső-Magyarországon játszódnak (nemcsak a jelenlegi Szlovákia területén) szlovák nyelvet beszélő lakosság körében. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a terjedelmes Mikszáth életműnek eddig a legteljesebb és üzletileg is legsikeresebb fordításban megjelent kiadása az a száz éves válogatás, melyet a Tatran kiadó jelentetett meg a *Zlatý Fond* (Arany Alap) című világirodalmi sorozatában, és amely egy szintre emelte az 1945-től 1989-ig, a társadalmi rendszer megváltozásáig született Mikszáth-fordításokat (a fordítók: Július Albrecht jogász, Alfréd Engelmann újságíró, szerkesztő és két író: Emo Bohún és Ján Hrušovský).⁶

Csak nagyon röviden és futólag említve: csaknem 140 éve annak, a Mikszáth életmű szlovák percepciója elkezdődött (a történelmi Magyarország korabeli folyóirataiban és az államfordulat után is), amiből egyértelműen következik, hogy egyedülálló – és talán a legjelentősebb – fejezete a szlovák irodalom különösen gazdag magyarból készült fordításainak (a történelmi ország folyóirataiban, majd azután is). Megérdemelne ez egy önálló monográfiát is. Amíg ilyen elméleti munka nem születik Szlovákiában (eddig még nincs tervben), a kortárs

4 Az Uhor kifejezés legpontosabban talán hungarusnak fordítható, tehát magyarországit jelent, a régi ország lakosát függetlenül anyanyelvétől, a szlovák Madar szó egyértelműen a magyar anyanyelvükre vonatkozik, ez a kettőség a szlovák nyelvben valójában a modern nemzeté válás korától létezik. A ford. megj.

5 Fábri 2013, 129.

6 Mikszáth 1979.

fordítóknak nem marad más, csak lépésről lépésre (néha pár lépést hátrálva is), fáradságos munkával megismerni a korábbi fordításokat, és azokat teljes terjedelmükben felkutatni.

Ezen sorok írójának a körülmények kedvezően alakultak. Mind íróasztalán, mind egyetemi katedráján ott található Mikszáth már csaknem 40 éve. Kezdetben csak olvasói élmény volt, először szlovákul (és csehül), azután már eredeti nyelven, majd később ezeket a Mikszáth-fordításokat másfajta – szigorúbb szerkesztői, kiadói – szemüvegen keresztül néztem, a 20. század 70-es éveiben következtek azután első bátortalan fordítási próbálkozásaim, végül pedig műfordítói szemináriumok (több alapvető Mikszáth mű fordításának elemzése), főleg a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Karának tehetséges hallgatóival. Ezek a megállók (beleértve a visszamenőleg felfedezett saját szerkesztői és fordítói figyelmetlenségeket és tévedéseket), a szoros szerkesztői és interpretációs irodalmi együttműködés magyar kortársakkal, a Mikszáth-életmű kiváló tudósaival (Hajdú Péter, Kiss Gy. Csaba, Szegedy-Maszák Mihály), fokozatosan megnyitották és lehetővé tették az utat egy új – és saját – Mikszáth szövegeire irányuló fordítói koncepció kialakítására. Afféle funkcionális fordítás ez azzal a céllal és hangsúllyal, hogy megőrizze a szerzői kijelentés (referenciális, értési és megértési) irodalmi értékét a lehető legszélesebb konnotációs mezőben, mindemellett megfeleljen az eredetinek. Mikszáth esetében a fordítás elég sajátosnak mutatkozik, sőt azt állíthatjuk, hogy nyelvileg megoldhatatlan, különös tekintettel az ún. hungarus jellegre, más szóval történeteinek miliójére és szereplőinek mentalitására. Meggyőződünk róla, hogy ezt nem lehet elérni vegyes szlovák–magyar nyelvi elemekkel a fordítás-szövegben, hanem filológiai pontossággal, precízióval és következetesen kidolgozott fordítási, azaz metanyelvi közleménnyel, amelyben minimális zavaró idegen nyelvi elem jelenik meg.

Mikszáth 1910-ben bekövetkezett halála után az ő felföldi világa nem csupán átalakult, de szó szerint meg is szűnt. Csak fizikai és lelki emlékek maradtak utána, természetesen Mikszáth irodalmi alkotásaiba zárva, ezeket a mai olvasók már új szemszögből nézik, és más tartalmakkal ruházzák fel. A magunkfajta ember is, ha azon a tájon sétál, ahol elődei éltek, az az érzése támad, hogy ismeretlen, idegen világon halad keresztül. Ugyanazt a szöveget olvassa, amit elődei (ha az eredeti prózai szövegről beszélünk), legyen bár született magyar (és nem „hungarus”), néha értetlenül csóválja a fejét. A korabeli valóság és az emberek közötti kapcsolat már alig valamit vagy végképp semmit nem mond. Ne is menjünk messzire, maradjunk az ivásnál: mit jelent az, ha egy régi magyarországi „hungarus” (szlovák vagy magyar) megiszik egy „iccével, pinttel” (esetleg „pozsonyi pinttel”), a pincében van egy „akó” bora, az éléskamrájában egy „mérő” búzája? Az élet egyéb – magán, közösségi, politikai, gazdasági – területeiről már nem szükséges megnevezni sem a dolgokat, mert azok gyorsabban eltűntek e közép-európai régió lakosainak egyéni és kollektív tudatából. Mindez már tárgyi és nyelvi magyarázatot kíván. Abban az időben, amikor

Mikszáth művei keletkeztek, nyelvileg és tartalmilag közelebb álltak a szlovákokhoz és a magyarokhoz (azaz magyarországiakhoz), száz évvel később a szlovákoknak ez csaknem idegenné vált, ahogy a magyar olvasóknak is. Annál is inkább, mert ami a közös „hungarus” örökséget illeti, napjainkban olykor tanúi vagyunk egy viszonylag kíméletlen nemzeti privatizációnak (vagy kisajátításnak) a jelenlegi Közép-Európa Duna menti államainak határain innen és túl (az igazság az, hogy ebben a folyamatban nem a szlovák fél a meghatározó, de ugyanúgy felveszi a ritmust, és jelzi törekvéseit), továbbá az új kifejezések és tartalmak egybeolvadnak a régi és még régebbi megszokott kifejezésekkel. Ám ezek az új kontextusban új, és nemegyszer kellemetlen jelentést hordoznak.

Ezek közé a kifejezések közé tarozik a magyar felvidék szó (szószerinti fordításban: felső kerület, felső vidék), ami Mikszáth szótárában központi szerepet játszik. Magyar nyelvészek kinyomozták, hogy a magyar szókészletbe mint új szóalak került be, a felföld szinonímájaként (dombság, fennsík értelemben), a források alapján 1838-ban kezdték el használni. 1848-tól 1852-ig vált megszokottá, mint az „északi, hegyvidéki része a történelmi Magyarországnak”, és nagy kezdőbetűvel írták.⁷ Erre a kifejezésre ragadt egy politikai jelentéstöbblet, miután Grünwald Béla, Zólyom megyei alispán és történész 1878-ban megírta *A felvidék* című pamfletjét, amelyben a szerző ezt a kifejezést az akkori ország északi vármegyéire alkalmazta, ahol az oktatásügy többnyire a (szlovák) evangélikus egyházhoz tartozott. A teljes igazsághoz elengedhetetlen hozzátenni, hogy a magyar lakosság egy bizonyos része (a határokon innen és túl) a mai magyar nyelvben ezt a kifejezést kifejezetten politikai értelemben használja Szlovákia szinonímájaként, amelynek a területén magyar nemzetiségű emberek is élnek.

Mikszáth Kálmánnak, mint a Felvidék (Felföld, felső vidék, illetve hegyvidék) koronázatlan királyának, a kifejezés legújabb formájával nincs semmi kapcsolata. Amikor a maga idejében a felvidék fogalmat használja, ezt kizárólag földrajzi értelemben teszi, a korabeli Magyarország északi részének megnevezésére. Az „ő” Felvidékének kapuja Eger, és beleékelődött az egész déli (lenti) Nógrád is. Fábri Anna Mikszáth felföldi embereit nagyon találóan a következő szavakkal jellemzi: „Életművében a felvidék szinte önálló ország, amelyet csak a parlamentarizmus és a közigazgatás szálai kötnek az országos politikához, elsősorban a fővároshoz, Budapesthez. Mikszáth egyszerre poétikus és humorisztikus előadásában általában önmagával beérő élet a Felvidéké. [...] Ahogy Mikszáth felvidéki falvai ritkán magyarok (itt szlovák értelemben: hungarusok, megj. K. W.), úgy a falusi házaktól, utcáktól kőkerítéssel és árnyas fákkal, parkokkal elválasztott udvarházak többnyire azok, legalábbis a bennük zajló élet stílusa szempontjából. [...] Mikszáth nemesi felvidéki

7 Kiss 1978, 219.

nemesek: sokszor szlovák vagy lengyel eredetű neveikben csak a nemesi »y« utal magyarságukra.”⁸

Ha Mikszáth sejtette volna, hogy a gyakran fordított magyar szerzők között lesz számon tartva, a fordítás is felsorakozhatott volna az emberi lélek nem létező, hibátlan élő művei, lényei és alkotásai közé a fentebb említett mottóban. A fordítás lényegében egy metakreáció, a metanyelvi kommunikációs folyamatok eredménye, metatextus, amely nem hagyhatja figyelmen kívül a szöveget, de feleslegesen nem is ismételheti azt. Egyszerűen megfogalmazva a fordítás nem lehet azonos az eredetivel. A „felvidéki” Mikszáth-művek esete fordításelméleti ismereteink szempontjából még összetettebb. A transzkripció és a transliteráció nem tartoznak a fordítói eljárások és eszközök közé, ugyanis ezekkel csak a befogadó nyelv helyesírása érvényesül, és kijelölik a célt (ún. skopos), valamint megmutatják a befogadás irányát, miközben a fordításnak a következetes olvasói kommunikációs szituációban értelmesnek és felfoghatónak kell lennie. Sajnos a kortárs (szlovák és magyar) olvasónak már gyakorlatilag nincs lehetősége elsajátítania, érzékelnie és megértenie semmilyen alapinformációt a mikszáthi „Felvidékről”, azaz nincs meg a szlovák (tót) és magyar együttélés, -működés, nincsenek meg azok az „összetevők”, tapasztalatok, amelyek kijelölik azt, amit úgy nevezünk: történelmi Magyarország és hungarus-tudat. Ráadásul Mikszáth prózájának a nyelve magyar, csak és kizárólag magyarul írt. Műveiben a „hegyvidéki” szlovák betétek háromféleképpen jelennek meg: először is *expressis verbis*, jellegzetes szlovák incipitekkel, idiomatikus szókapcsolatokkal és kifejezésekkel, kifejező szlovák szavakkal, amelyeknek elsődleges jelentésük mellett mindenekelőtt kiemelő szerepük van a mondatban; másodsor: elrejtve, közvetetten kifejezve; harmadszor: virtuálisan vagy csak a kontextusból következően. Amennyiben a fordítás folyamatában a magyar elbeszélő nyelv kicsérelődik szlovákra, az egész helyzet alapján megváltozik, ráadásul anélkül, hogy a fentebb megnevezett szlovák nyelvű betétek funkcióját és alapállását átvinné a magyar. Ezt az eljárást az eredeti magyar nyelvvel sehogy nem lehetett megoldani a fordításban megkövetelt jelentésbeli és többletjelentésbeli azonosság miatt, mert: „az empirikus megismerés megerősíti, hogy a szlovák oldalról a magyar másság idegenségként érzékelhető.”⁹ A magyar és a szlovák nem úgy tartozik bele egy egészbe, ahogy a valamikori Magyarországon, és ahogy Mikszáth felvidéki szövegeiben, hanem épp ellenkezőleg: elkülönülnek és taszítják egymást. Ezt a tényt jelentősen befolyásolja Mikszáth „felföldi” szövegeinek kölcsönös asszimilációs–akkomodációs fordítói folyamata, különösen pedig a szlovák kulturális és nyelvi közegben. Bár a mérleg nyelve

8 Fábri 2013, 130–131.

9 Dolník 2012, 249–252. „nyelv a szlovák–magyar kapcsolatokban, magyar idegenség alfejezet. A különbség a magyar és a szlovák nyelv között megfigyelhető úgy is, mint a magyar idegenség manifesztációja, ami bizonyos veszélyeztetettségérzést hordoz, amennyiben ezen a prizmán keresztül tekintünk a nyelvre, akkor egyfajta ellenszenv alakul ki felé.” (Dolník 2012, 251)

az asszimiláció oldalára billen, de a megírt szövegek irodalmi értéke azonos, és az újra aktualizálódik az új irodalmi közegben, amely már összehasonlíthatatlan az előzőekkel.

Befejezés: ez tehát az én új (szlovák) Mikszáthom, akitől elválaszthatatlan írónk eredeti (hungarus) szerzőségének mivolta.

IRODALOM

Dolník, Juraj: *Sila jazyka*. Bratislava, 2012, Kalligram.

Fábri Anna: *Mi ez a valósághoz képest? Kérdések és válaszok Jókai, Mikszáth és Krúdy olvasása közben*. Budapest, 2013, Kortárs.

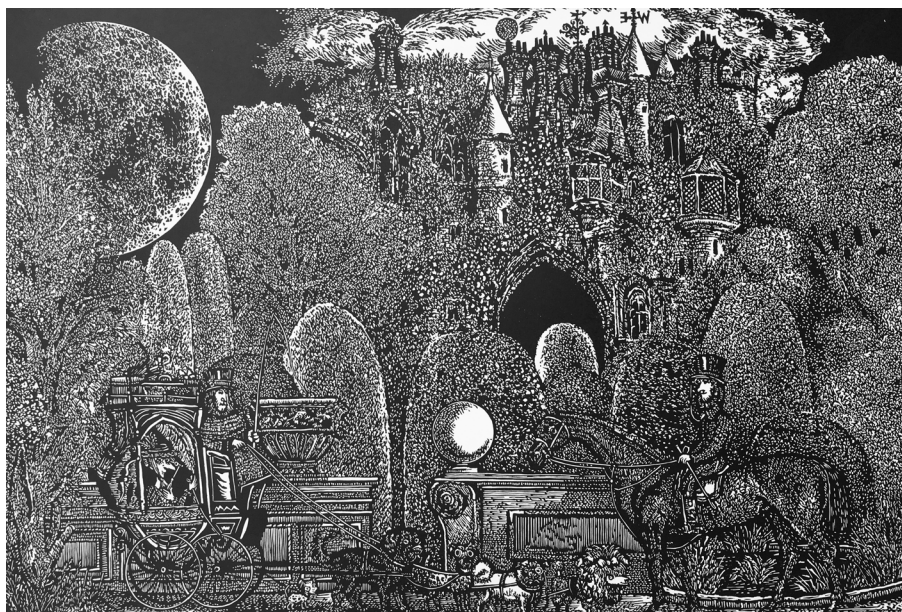
Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó.

Mikszáth Kálmán: *Výber z diela I–III. (Z kratších próz, Dáždnik svätého Petra, Posledný hradný pán, Prípád mladého Nostyho s Marikou Tóhovou, Podivné manželstvo, Čierne mesto)*. Bratislava, 1979, Tatran.

Mikszáth Kálmán: *Az én jeles mondatom*. Salgótarján, 1992, Mikszáth Kiadó.

Tomíš, Karol: *Maďarská literatúra v slovenskej kultúre I. (1860–1918)*. Bratislava, 2000, VEDA.

Hajtman Kornél fordítása

Gyulai Líviusz: Gertrúd, a nevelőnő (Leackock-illusztráció) (linóleummetszet, 1977)

HAJTMAN KORNÉL (1985) irodalomtörténész, költő.

Novák Valentin

Kinyomtatva

Betöltve minden adatod.
Az alap még üres. Két talphely.
Adalbert leszel a digitkereszttségben...
A kar megindul,
és szisztematikusan
rakja egymásra rétegeid.
Talán akaratod...

A gépben ott szunnyad az ember.
Tetőtől talpig. Vesétől agyig.
Humánszövetek, izmok, sejtek,
gének, ami kell egy ilyen,
egy ilyen
miacsudához...

És a lélekprogram,
ami párhuzamosan fut
a humán-nyomtatással.

A kar szisztematikusan mozog.
Már lábszárközépig kész vagy,
te, proosztó modern homunculus.
Már a precíziós térdszerkezetnél
tart a gép, hozzá is dukál némi
lélek-beültetés.

Délután közepére kiteszik a pontot rád,
utolsó hajtincsed,
fejtetői anyajegyed
is helyére kerül...

NOVÁK VALENTIN (1969) író, költő. Budapesten él. Legújabb kötete: *A látszat szent* (novellák, e-könyv; Hunagrovox Kiadó, 2020).

Szépen felrétegeltek,
te, rétegelt lemez ember...

A kar elpihen.
Kilenc és fél óráig
tartott a teremtés.

A program leáll.
Elégedett duruzsolás a háttérben.

Indul az animáló segédprogram.
Bútolsz, bebutulsz az életbe.

Kinyomtatódtál,
megteszed első métereid.
Inni kérsz.
Beléd egy átlagintelligenciát
nyomtatott a nagyot akarás.
Úgyhogy enni is kérsz,
s diszkréten odahajolva
a kísérletvezető tudóshoz,
érdeklődsz, hol itt a klozett,
kicsit szlengesre programoztak,
de a nyelvi regiszter beállítása
itt sokadlagos problémaszint volt,
ahol diszkréten kihányhatod magad.

Ájultan kihoznak.
Az első hibánál felszeletel a CT,
mert minden kígyó saját farkába harap...

És szeretnének belőled mindent kihozni,
te, parízer-ember, te,
hatvanöt kiló, hálátlan
akármicsoda...

Úgy hitte

Úgy hitte, ha nem tesz, jól teszi a dolgát;
ha *pusztaföldön* számol ördögmotollát,
ha égbe-létrán közlekedik le-fel,
póklábat megolvas, Isten-felesel.

Úgy hitte, ha nincs hit, sajátot teremthet.
Krisztusi korba lép, s neki is *szegelek*.
Zsákvászon lepelre stigmákat festett,
felcífrázta magát élő keresztnek.

Úgy hitte: az övé,
az érte s *körülötte* –
megannyi varázsszók.
S az ego torzszülöttje
örvénylett magában...

Sic transit gloria!
Nem szabadott volna
szirmait szórnia
a *semmibe*...

Úgy hitte, az Isten megbocsátni jött el,
s forr' vízből feltörő buborék az ember,
ki táncol kissé folyadék felszínén,
mígnem égbe pukkan ki a semmi én...

Úgy hitte, ha van is, csak megbocsátni van!
Ezért félni nem kell, és tenni hasztalan.
Buborékhártyán a spektrum színei –
a Földet csak ennyivel kecsegteti...

Úgy hitte, ha fáj majd,
s nem értik, elég az.
(Szférák fals zenéje!)
Felmagzó örök gaz:
Semmi édes kölke!

Sic transit gloria!
Ki sem kellett volna,
szirmait elszórva,
nyílnia.

Most ágaskodik benne a dacos lélek.
(Éltető sejtjei sohasem henyéltek...)
Kutacsán fénylepke ül ki, s égbe csap...
Ha nem fedné létét molyette kalap,

most hírét vinné, hogy élt egyszer egy *ilyen*,
aki sohasem élt, de meghalt hirtelen.
Akaratlanságot, *mélyűrt* hagyott hátra,
tisztelen lép az *itt* elunt halálba...

Sic transit gloria!
Semmit öröltek
malmaid, hittelen
szó-fia!

Utódal

Az egomozaik
még összerakatlan...
Valami harcol a
Semmivel lakatlan,
nem tudott tájakért...
Sic transit gloria!
Cselekvő alakban
mulasztják a hitet
romboló, vak igék,
míg van
minek
múl
ni
a...

Új évre

Új év lebeg itt
Isten íróasztalán.
(Nehezék-jelen...)

Lichthof huzatba
elrántja a végtelen.
(Karcot hagysz falán...)

Fényudvar mélyén,
hol csak dereng a lényeg –
ősi kényelem...

Karistolt jelek
s könnyen leselejtezett
istenregények...
...az emberek...

Üres edény

Virraszt bennem az aggodalom,
Jézust betiltják, s maholnapom
csak üres edény,
és tünetszegény
testem – kiadó palotárom...

Délidő

Év- és napszak Petőfinél és Aranynál

„Azzal vádolnak némelyek, hogy én el vagyok fogulva a költők ellen. Ez udvarias kifejezése annak, hogy magamon kívül senkit sem akarok költőnek ismerni...”

Aki ezeket a sorokat leendő barátjának papírra veti, már túl van a megmérettetésen, mely az elsőpró sikert, az országos ismertséget hozza meg számára. A vádként felhozott állítás bumerángxént visszaüt arra, aki írta. Nincs tévedés, a levélrészlet gazdája valóban ilyen. Becsvágyó, önérzetes lélek, aki az első pillanatban tisztában van istenáldotta tehetségével, s ennek hangot is ad, meglehetősen eredeti módon, még mielőtt a világ tudna róla: *Ki vagyok én? / Nem mondom meg; / Ha megmondom: rám ismernek. / Pedig, ha rám ismernének? / Legalább is felkötnének ...*

– Hány éves ez az ember? – kérdezi érdeklődve a kortársak feljegyzése szerint a Toldi írójáról, miután elolvasta a meghirdetett pályadíj duplájával jutalmazott költői beszély tizenkét énekének kéziratát. Megnyugszik, mikor értésére adják, hogy Arany hat évvel idősebb nála. Mi mindent tud ő hat év alatt letenni az irodalom asztalára, ha létezik egyáltalán az irodalomnak az élővilág evolúciójához mérhető fejlődéstörténete.

Talán ekkor, a bírálóbizottság által egyhangúlag első helyre javasolt írásmű kézhezvételének pillanatában kísérti meg Petőfit múltó alkalomra a féltékenység, hogy aztán mindvégig a legendásan meghitt barátság üsse rá pecsétjét kettejük kapcsolatára.

Ám egyetlen, a pusztá feltevésnél talán valóságosabb alapokon álló költői versengés mégis mintha megjelenne köztük, melyet nem várt módon – az egymásról való tudás nyitányában – a „csendesebb” pályatárs, Arany kezdeményez.

Irodalmunkban számtalan példát találunk arra, hogy egy sorkezdet, egy motívummá sűrűsödő szókép inspirálóan hat későbbi műalkotásokra. Ányos Pál pálos rendi szerzetes, költő az Egy boldogtalannak panasza a halovány holdnál című, a magyar irodalmi szentimentalizmus sokáig számon tartott,

mára a köztudatból teljesen kihullott költeményében, így zárja versét: *Talán majd valaki jön sírom széllére, / s akasztván egy darab fátyolt keresztyére, / Reá emlékezik baráttya szívére, / Egy könyvet gördítvén hideg tetemére!*

Petőfi költői világának eredetiségét sem a kortársak, sem az utókor nem kérdőjelezte meg. A formateremtő, újító költők közé tartozott mindenképpen. Hogy találkozott-e Petőfi Ányos költeményeivel, bizonyosan, hiszen a papköltő versei még 1798-ban jelentek Batsányi kiadásában. A fátyolt a temetői keresztre „akasztó” kéz toposza (ugyanezt a képet találjuk Petőfinél), a közköltészet kevésbé számon tartott darabjain keresztül is eljuthatott a költőhöz. Egy biztos: a motívumot az Ányos-vers őrizte meg legteltesebben, s mintha a tőle megörökölt költői kép hatott volna a Szeptember végén mindent feloldó, a szenvedést is elaltató, a teremtés rendjében megnyugvást találó sorára.

Arany Toldijának ősforrása – énekei elején idézi – Ilosvai Selymes Péter 1574-ben írt históriás költeménye Toldi Miklósról. A mű, mint a Toldi-monda verses elbeszélése, születése idején mindössze egy kiadást élt meg, de a 17. századtól egészen a 19. század közepéig egyik legnépszerűbb, legismertebb históriás énekünk a régműltből. Ady szerette a vándorköltőt, külön költeményt szentel Ilosvainak, és az énekszerző sorai tovább élnek a 20. század második felében is. A jó vitéz vesztesége című Nagy László-vers, Nagy László „Balassi-verseinek” sorában lát napvilágot. A toposzok, motívumok, több esetben a Balassi-sorok szövegszerű átvételében megidézett régiség, ezúttal nem a nagy költőelőd előtt való tisztelgés. A hasonlítólanul kisebb tehetségű, de Toldija révén nem lebecsülendő utóéletű Ilosvai Selymes Péter átköltött verssorával él Nagy László e versben, amikor a jobb sorsra érdemes, a hatalom hálójában önértékét vesztő egyénről ír, kinek szolgálataiért „nagy darab máj löketik vala”.

Vörösmarty Mihály 1833-ban írt Az ősz bajnok című költeményének ugyancsak Ilosvai az ihlető forrása. Vörösmarty az öreg Toldit, az elfeledett, valamikori hőst emeli át történetébe, akinek *Lova rossz szeméten / Teng erőtlenül; / Súlyos kardja, vérté / Porban feketül*. Az események menete – az öregség és elhagyatottság látványának vigasztalan ábrázolását követően – mindenben megegyezik az eredeti, Ilosvai által elbeszélte cselekménnyel; a kérkedő olasz bajnokot az öreg Toldi legyőzi, fényes elégtételt vesz rajta. Hogy kimutathatóan hatott Aranyra Vörösmarty költeménye, arra legyen példa a barátcsuhába öltözött, élemedett kora ellenére még mindig rettentő erejű ősz bajnok leírása:

*Szőrscuhával van befedve;
Dombos mellén terjedezve
Ősz szakállá leng.
Lóg nyakában bús csuklyája;
De ijesztő nagy szálfája
Vas kezében reng.
Oldalára félcsatolva
Hosszú kardja lóg ragyogva.*

Dugonics András, a magyar regényírás kezdetének tekintett *Etelka* szerzője *Jeles történetek* című munkájában leírja, hogy ő, mint gyerek, 1756-ban Budán tett látogatása során a Bécsi kapunál a vár falán felfüggesztve még látta Toldi fegyvereit. Az arra járók legalábbis így emlegették azokat a „kő-galacsinokat, melyeket Toldi Miklós, az igen régi hagyományok szerint, a Dunának egyik partjáról a másikra parittyából hagyított”. Megtekintette továbbá Dugonics a bajnok lándzsáját, páncélját, még lovának hatalmas patkóját is. És „Vólt, de már nincs ott, Toldi Miklósnak széles, hosszú tarajos sarkantyúja, melyből csizmájának nagyságát is meg-lehetett ítélni.” (Az 1363-as itáliai hadjáratban részt vett Toldit héttollú buzogányával örökíti meg Lippo Vanni sienai festő a sienai városháza nagytermének falán.) Hogy mennyire adott Arany a Toldi-monda ébresztésében előljáró nagy pályatárs ítéletére, arra bizonyosság, hogy a forradalom lázas napjaiban Petőfit kéri meg, hogy a Toldi estéje kéziratát bírálatra mutassa meg Vörösmartynak.

A fentebb már említett feltételezett versengés Petőfi és Arany között a János vitéz és a Toldi egy konkrét, az események alakulása szempontjából lényeges részletének hasonlóságát érinti. Miről van szó? A János vitéznek és a Toldinak nyitó jelenetéről, a mindkét művet elindító kezdő képsorról, az azonos év- és napszokról, a történeteknek otthont adó nyáridőről.

Erre először Riedl Frigyes, a 19. század egyik legjelentősebb, ma keveset emlegetett irodalomtudósa hívta fel a figyelmet Aranyról és Petőfiről szóló tudományos értekezésében. „Az I. énekben (Miklós találkozása Laczfi seregével) azonos az időjárás képe, mely az eseményt vezeti, a János vitéz bevezető sorraival.” (A János vitéz és a Toldi; *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1912.) Bontsuk szálaira Riedl megfigyelését.

A Toldi első énekének indító sora hasonló rokon metaforával érzékelteti a természeti időt, mint Petőfi. Nem szövegszerű egyezésben, de poétikai megoldásában a Toldi indítása a János vitéz első sorának leképezése. A déli órák rekkenő forróságának azonos stilisztikai eszközzel történő visszaadása állítja párhuzamba Petőfi és Arany sorát. „Tüzesen süt le a nyári nap sugára” – olvaszuk Petőfinél. „Ég a napmelegtől a kopár szik sarja” – így Arany. Az azonos szerepet betöltő igei metafora, „süt”, „ég” vizionálja elénk mindkét esetben az embert és állatot sújtó kibírhatatlan hőséget. Mintha tudatosan törekedne a Toldi szerzője arra, hogy Petőfi verses elbeszélésének nyitó jelenetével – melyben a déli napszak kulcsszerepet játszik – bocsássa útjára költeményét. Valami vetélkedésfélét, tehetségpróbáló igyekezetet érzünk Arany részéről; mit tudok kibontani a pályatárs sorából, hogyan tudom az elhíresült költemény elejének valószínűleg úton-útfélen idézett remeklését egy új történet indító helyzetébe ágyazni?

Az eredmény igen beszédes; rávilágít a két költő habitusára is. Tegyük egymás mellé a János vitéz és a Toldi első énekének négy sorát.

*Tüzesen süt le a nyári nap sugára
Az ég tetejéről a juhászbojtárra.
Fölösleges dolog sütnie oly nagyon,
A juhásznak úgylis nagy melege vagyon.*

„Az ég teteje”: a versszakot felszínesen követő olvasó hajlamos átsiklani a kifejezés napszakra is utaló meghatározása felett. Az égboltozat közepén álló izzó napkorong a délidőt jelzi az ég tetején. (Jankovics Marcell mesterien ábrázolja az ég közepén remegő tüzes napkorongot, a délidőt, animációs játékfilmjének grafikai megoldásában.) A nyári nap sugara, mint egy színpadi fénypászma bevilágítja a teret, ahol már jelen van a költemény főhőse. Az év- és napszak egy ecsetvonás gyorsaságával történő felvillantása magába sűríti a nyári forróságot, a tájban a juhászbojtárt, kinek lángoló szerelméből egy kis kóstolót már előre kap az olvasó. Petőfi 1848. január 2-án keltezett, Aranyhoz írt levelében keresetlen egyszerűséggel szól ars poetikája kapcsán az alkotói folyamat lélektanáról: „Én sohasem mondtam, hogy ez meg ez eddig fut, tehát én egy mérfölddel tovább nyargalok; hanem föltettem, hogy eddig s eddig megyek, ha mehetek, a többivel aztán nem gondolok, nem nézek sem jobbra, sem balra.” Arany más utat választ: elbeszélő költeményében a lendületes, nagy iramú történetmesélés helyett az aprólékos leírást részesíti előnyben. Lényegesen részletesebb képet kapunk az alföldi tájról a Toldi írójától, mint a vibráló színekkel és odavetett kontúrokkal dolgozó Petőfitől.

*Ég a napmelegtől a kopár szík sarja,
Tikkadt szöcskenyájak legelésznek rajta;
Nincs egy árva fűszál a tors közt kelőben,
Nincs tenyérnyi zöld hely nagy határ mezőben.*

Petőfi, a maga gyors, a lényegét azonnal középpontba helyező, láttatni kívánó törekvésével már a második sorban szerepelteti, bemutatja hőstét. Arany kivár. Megjelenik a tájban ugyan az ember, de Toldi még rejtve marad.

*Boglyák hűvösében tíz-tizenkét szolgál
Hortyog, mintha legjobb rendin menne dolga;
Hej, pedig üresen, vagy félig rakottan,
Nagy szénásszekerek álldogálnak ottan.*

A nagy erejű fiú színre lépését még megelőzi a pusztasíkságát szürreális módon megtörő, ahhoz elengedhetetlenül hozzátartozó „legnemzetibb kútalkotmány” (Herman Ottó kifejezése), a gémeskútnak vérszívó szúnyog képzetét keltő megörökítése. A mindennapi élet e nélkülözhetetlen tartozéka, a bőlintó eperfa mellett ott magasodott a szalontai portán is, a kis Arany naponta találkozott igéző látványával, nem csoda, ha más verseiben is felbukkan ösztövére

teste. *(Egy sovár kút... hosszú nyakát szomjan emelte égnek / Fállábon álló, ostoratlan géme – olvassuk a Bolond Istókban. De idézhetnénk Az elhagyott lak sorát: Nyösörög a kútgém betegen... Vagy, a Toldi X. énekében: Egy szomjú kútágas ácsorgott előtte...)*

A gém ostorához – maradva az első éneknél – a rekkenő forróságban nem nyúl senki, az ökrök szomjan delelnek (déli pihenőt tartanak) a vályúnál, a béresek árnyékban hűsölnek, nincs közöttük egy sem, aki vizet öntene az állatok elé. A leírásba egy néprajzi vonatkozású mondat, „felült Lackó a béresek nyakára” is belefér, melyet maga a szerző lát el értelmezéssel a lap alján. Ez a mozdulatlanságra kárhóztatott pusztai világ, szinte az egész univerzumot előtűntető sivárság a milió, melyben Toldi, mint egy gongütesre, belép a színpadi térbe.

*Egy, csak egy legény van talpon a vidéken,
Meddig a szem ellát puszta földön égen;
Szörnyű vendégoldal reng araszos vállán,
Pedig még legénytoll sem pehelyzik állán.*

Akárcsak a János vitéz nyitó jelenetében, Arany is beavat Miklós érzésvilágába, mely esetében nem a szerelem, hanem a vitézi élet, számára még elérhetetlen álmának megvalósulása. Egy többre, nagyobb feladatokra hivatott lélek áll előttünk, mint amire környezete predesztinálja. A vállán pehelysúlyként cipelt vendégoldal a majdani híres bajnok megelőlegezett attribútuma. A rúd, mellyel az utat mutatja a levették csodálatára, öldöklő kopjává változik kezében a király környezetében, a harcokban és a lovagi csatákon. A cselekmény, a tulajdonképeni történet, annak rendje szerint, az év- és napszak, s a tájban megjelenő ember (főhős) bemutatása után veszi kezdetét mindkét költeményben. Csak ezek után indulhat el Toldi, hogy faluja határából kilépve, sok nehézségen, kalandon át eljusson a királyi udvarig.

*Nagy erőt érzek mind a két karomban,
Nem vesztegetem azt szerűn és malomban;
Édes apámnak is hallám vitézségét:
Hát csak én gyaláznám meg a nemzetségét?
Felmegyek Budára bajnok katonának,
Mutatok valamit ottan a királynak...*

Fürgébb, szaladós lábakkal előtte jár János vitéz. Időben, térben neki kell messzebbre eljutnia, mint nagy erejű, súlyos léptű társának. Őt Iluska várja, az Óriások földje, Tündérország. Toldit Lajos király udvara, Rozgonyi Piroška, a cseh és itáliai hadjárat, a bajnoki csaták. De indulásuk pillanatában, a történetek kezdetén, az akkor még be nem látható út elején, ugyanaz a nyári nap ontja melegét – nyáridőben – mindkettejükre.

A költő és neje

Illyés Gyula Petőfi-értelmezései

Illyés életművében Petőfi neve sokszor előfordul. Jellemzően a 30-as évek tanulmányaiban, esszéiben, publicisztikájában hivatkozik rá, amikor Petőfi a „nép” poétikai reprezentációjáért és a politikai emancipációjáért folytatott küzdelem példáját jelentette nemcsak számára, hanem a népi mozgalom más képviselőinek is. Az életpálya későbbi szakaszában is gyakorta megjelenik a költőelőd. Természetesen nem poézise a vonzerő, hisz az avantgárdot is megjárta Illyés a modern költészet nyelvét beszélve. Petőfi alakja – némiképp absztrahálva, a történelmi konstellációból kiszabadítva – válik egy költő-értelmiségi szerep és magatartás mintájává: a közösség képviselőjét szimbolizálva.

Petőfiről alkotott képét legrészletesebben és legösszettebben az 1936-ban megjelent *Petőfiben* formázta meg.¹ Termékeny időszaka ez a pályának. Mint a monográfusok is kiemelik,² Illyés rövid idő alatt három jelentős prózai munkát publikált (*Oroszország*, 1934; *Puszták népe*, 1936), s közben teljes energiával vett részt az Új Szellemi Front vitáiban, illetve az annak elő- és utóregzéseként értékelhető publicisztikai csatározásokban. Mind a *Puszták népe*, mind a *Petőfi* egy aktuális politikai, társadalomtörténeti helyzetre reflektál, s azokra a kérdésekre válaszol, amelyeket az alakuló népi mozgalom céljai felvetnek: a társadalmi modernizáció és az alulsó társadalmi rétegekből származó értelmiségi lehetősége, szerepe, küldetése ebben a folyamatban.

A *Petőfi* megírásában több inspirációs erő hathatott. Egyfelől az a természetes azonosulás, amit a szülőföld, illetve a gyermekkor közös tája, vidéke adhatott. Emlékezetes sorok olvashatók a *Puszták népe* azon részében, amely a rádöbbenés izgalmát és feledhetetlen élményét örökíti meg. Petőfi azon a tájon élt diákkorában, amelyet ő is jól ismert: „Egy tavaszi reggel a küszöbön kuporogva, mohón és gyanútlanul olvastam egy testes könyvet, nagyanyám még a téli tollfosztások földerítésére kölcsönözte valami vándor kereskedőtől. Hirtelen forró bizsergés öntött el, kifejezhetetlen boldog kéj, nemcsak lelki, de testi is. A vér arcomba ömlött; föl kellett állnom. Azt olvastam, hogy Petőfi Sándor

N. HORVÁTH BÉLA (1953) irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA doktora.

évekig itt élt Sárszentlőrincen, itt járt gimnáziumba. Nem volt tévedés, elolvastam másodszer, harmadszer, tizedszer is. Nem Sárszenten, nem valamilyik Szentlőrincen... hanem itt, ebben a faluban járt, ott arra a jegenyék mögött...”³ Nem tudni, milyen könyvet olvasott a gyermek Illyés, de a századelőn már a kiterelvényesedett Petőfi-kultuszban népszerűsítő kiadványok is voltak. 1935-ben a felnőtt Illyés visszatért gyermekkori Petőfi-élménye színhelyére, hogy könyvet írjon a példaképnek tekintett költőről. „Ismeri a tájat, ahol Petőfi járt, ahol Uzd és Borjád között a négyökrös szekér ballagott, belép az ozorai kocsmá nagytermébe, ahol egykor lámpaláztól vörösen Petőfi Sándor legelőször tette a lábát színpadra. Személyes vonzalmat érez a témához, úgy érzi, több érdekessége, több köze van Petőfihez, mint más kortársaknak. Családjá történetében is megtalálja az egyberímelő mozzanatokat: apja éppúgy kocsmát bérel, mint Petőfié, éppúgy jóhiszeműsége, a rokoni kölcsön viszi a jégre, mint az öreg Petrovicsot, s mint ha még a két apa természetében, hajlamaiban is volna valami rokonság.”⁴

1935-ben Szabó Lőrinc felkérését elvállalva fogott neki a Petőfiről szóló könyv megírásának. A *Magyarország* szerkesztője egy népszerűsítő sorozatot tervezett a magyar klasszikusokról. A két hónap alatt elkészült könyvet azonban nem az Est-konzern, hanem a Nyugat kiadó vállalat jelentette meg.⁵ Illyés – mint írja – munkájához annyi szakirodalmat vitt magával, „amennyi egy távoli pusztára gyalogló utas irattáskájába belefér”.⁶ Hogy milyen források fértek bele az irattáskába, arról a könyv egy-egy elejtett szóval tudósít. Az életrajzhoz (egy félmondattal említett) Ferenczi Zoltán⁷ monográfiáját használta leginkább, valamint Horváth János könyvét.⁸ S vitt magával Petőfi-kötetet, s talán az úgyszintén megemlített Mikes Lajos-könyvet, amit a Szendrey Juliáról írott részekhez használt fel.⁹ Illyést – a konkrét felkérésen túl – inspirálhatta az is, hogy a számára példát és mintát jelentő Nyugat-körből többen is megírták Petőfi értelmezésüket.¹⁰ A legfontosabb két iránymutató tanulmány Ady *Petőfi nem alkuszik* és Babits *Petőfi és Arany* című írása. Igaz, ez két ellentétes irány, hisz Ady írásában „Petőfi istenül”, Babits pedig „nyárspolgárrá” fokozza le. Mindkét írás illeszkedik a századelő irodalmi kultuszképző erőfeszítéseibe és eredményeibe. Petőfi 1882-ben felállított szobra jelzi, hogy az addigi ellenszenvek, a személyiségével, költészetével kapcsolatos kérdőjelek, elutasítások idejétmúlttá váltak. Alakja, poétikája kanonizálódott. Ebben nagy szerepe volt annak a századvégi irodalomtörténeti „mozgalomnak”, amely sorra jelentette meg műveit s a Petőfiről szóló szakirodalmi munkákat.¹¹ A kanonizáció azonban sajátos módon, sajátos értékrend szerint következett be. Az alapot Gyulai Pál híres emlékbeszéde tette le, amely egy oppozíció mentén szólt Petőfiről és – az irodalomtörténet és irodalomtudat által is – hozzákapcsolt Aranyról: „Mily különbség köztök s egy eszme és érzés rokonszenvenél fogva mégis mily hévvel forrnak össze szíveik! Petőfi heves, szilaj ifjú, erélyes szellem, akinek a dacban, küzdelemben mintegy kedve telik. Arany nyugodt férfiú, megtört erélyű, aki kerüli a zajt, s inkább magában évdik, mintsem küzdjön. Petőfi vakon hisz eszméiben, bízik önmagában,

erőszakos, kíméletlen, s ezt mintegy kötelességének, elvei szolgálatának hiszi, mit sem gondolva a világgal. Arany lelkén a kétely árnya borong, önbizalmatlan, kíméletes, engedékeny, s éppen úgy lehangolja a világ, mint saját aggodalma.”¹² Ez a duális értékrend a személyiségjegyeket, mint a pozitivistá irodalomszemlélet szerint a műben leképződő s azt befolyásoló tulajdonságokat, állítja szembe. Miközben költészetük, „népiességük” forrásait, formáit is oppozíciós kapcsolatok írják le, mindkettejük költészetében a „nemzeti klasszicizmus” testesült meg – ahogy Horváth János *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése felé* című munkájában ezt később lefektette. Ezzel a képpel szakított Ady – címében is – provokatív írása, a *Petőfi nem alkuszik* (1910).

Ady cikke is épít a kanonizáció ismert formuláira, így Petőfi világirodalmi jelentőségére, az európai kultúrába való beletartozására: „Petőfi is tudott, mert Petőfi is tudott, szinte megsemmisülni nagyszerű valakik imádatában. Homér, Osszián, Shakespeare és Dickens, Tacitus és Dante ragyogtak, ha ő emlékezett reájuk. És fiatal volt, irgalmas és igazságtalan, tehát fényt tudott adni tizedrangú csillagoknak is. Béranger a magyaroknak akkor született, amikor Petőfi olvasott először Béranger-sort, s azért él ma is nekünk, mert Petőfi akarta.”¹³ (Ez a Béranger-értelmezés érvényesül Illyés könyvében is.) Ady azonban sajátos, metaforikus nyelvezettel kiemeli Petőfit a kanonizáció merev értékrendjéből, különöségét, egyediségét hangsúlyozva: „Gyermek: sohase fogom megérteni, hogy ezt a címet a felnőttek számára nem olyan kivételesen adják, mint az aranygyapjasrendet. Petőfire hiába keresnék az összes nagy szótárú nyelvekben több és nagyobb jelzőt: gyermek. Viszont nincs is e joggal megbíráható teremtésnek, világnak, életnek külön, istenibb produktuma, mint a gyermek. A gyermek az elevenség, az öröm, a jövőbe ható ígélet, a bilincsbe nem vert ember, az igazán igaz isten.”¹⁴ Ady a modernitás ízlését, világát jeleníti meg ebben az interpretációban. A Petőfi-portréba önmagát is belevetíti, különösen ami előde „hímvoltát” illeti: „Vágyas ember volt bizonyosan Petőfi, s egész bátorsággal állítom, hogy nemi kielégítetlensége nem kicsi mértékben szédítette a színpad felé.”¹⁵ Ez a „lélekelemző” modern férfikép ugyanakkor jól megfér azzal a múlt századi eredetű ellenszenvvel, amit Ady a „feleségek felesége” iránt táplált. Szendrey Júliában, az „erdődi George Sandban” a férfit tönkretevő, férfiasan emancipált szerepekbe vágyó vagy abban tetszelgő nőt írja le, a testileg is kielégíthetlent, s az asszonyt, aki nemcsak „megölte a szerelmet” férjében, hanem a halálba is behajszolta: „Petőfi azt kereste a házasságban, amitől – aminek még a gondolatától is – Szendrey Júlia menekült: egészséges, közönséges szomszédaink idilljét. Persze, hogy ilyen esetben minden Petőfi úgy lakol, mint a mienk, aki éppen Szendrey Júliában fedezi föl e nagy sorsprobléma megoldóját. Abban a Júliában, aki mikor először gondol arra, hogy Petőfi vezesse ki őt a kicsinyesség, csönd és unalom honából, csak a megszokástól retteg. Pillanatig sem iparkodik azzal tisztába jönni, hogy jól fog-e esni a petőfinőség testi konzekvenciája, amihez pedig volt talentuma, a testiséghez tudniillik. Naplójában kedve szerint tudott hazudni önmagának is, de Petőfiért még naplós áltatásokkal sem

volt eleinte túlságos kedve megerőltetni magát.”¹⁶ (Illyésnek Ady is példaképe volt, ebben a Szendrey Júlia-értelmezésben is.)

Ady sajátos Petőfi-képével ellentétes portrét rajzol meg Babits *Petőfi és Arany* portrépárosa. Babits a Gyulai által megteremtett beszédhez kapcsolódik, de az opposzió nála egyértelműbb értékrend. Ennek legnyilvánvalóbb megfogalmazása, amely egy axiomatikus metafora révén rögzült a magyar irodalmi tudatba: „Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában, Arany zseni a nyárspolgár álarcában.”¹⁷ Babits a „magyar lélek” két típusát írja le ebben a metaforikus paradoxonban, tehát kétségbe vonja a Petőfi-kanonizáció alaptézisét, amely a költő megismételhetetlen különösségéről, költészetének eredetiségéről, egyéniségének szabálytalan voltáról szól. Babitsnak esztétikai érvei is vannak, amikor Petőfi verseit, költészetét leértékeli, nyilvánvalóvá téve kánonromboló szándékát, hogy a „fél-isten” szobrát ledöntse. Mindent tagad, amit a Petőfi-irodalom dicsér: „És mint egészséges lélek nem befele néz, önmagát kínosan vizsgálva, hanem kifelé, a benyomásokat várva. Voltaképp nem szubjektív költő. [...] Petőfi általában nem nagy művész... Kevés benne az alkotó, sokkal több a tükörszerű [...] Nyelve nem mutat egyéni színezetet, mint Aranyé. Látása nem oly sajátos.”¹⁸ Babits Petőfire irányuló indulatai, túlzásai és elfogult esztétikai fejtegetései, érvei Arany védelmében születnek, valójában azonban a nyugatos műveltség- és verseszmény, az „előkelő szenzibilitás”, az esztéticizmus poétikája szembeül a Nyugattal szembenálló, konzervatív és a kései nép-nemzeti irány Petőfi-epigonizmusával. És persze Adyval, az irodalmi modernizáció másik irányát mutató, bár Babits nyelviségétől erőteljesen eltérő, más nyelvet beszélő költővel és az irodalmi vetélytárssal. Akinek Petőfi-képét, az „Ady-iskolát” a tanulmány keményen bírálja is.

Illyés – aki egyaránt kötődött Adyhoz és Babitshoz – igyekezett elszakadni a példaképektől és egyéni képet formált Petőfiről. Ez nem a nyugatos idea és értékeszmény koordinátái között alakult portré. Sokkal inkább a népi mozgalom társadalomképe, műveltségesezménye, irodalomesztétikai képzetei alakítják Petőfi-képét és költészetének értelmezését. A népi mozgalom céljai és a reformkor között vannak áthallások, hasonlóságok. A társadalmi modernizáció alapkérdésének tekintett földbirtokviszonyok rendezését, a parasztság földhöz juttatását követelő írók-költők az 1930-as években némiképp joggal vallhatták az „Új reformkor” képviselőinek magukat. S a hasonlóságot abban a tekintetben is helytállónak gondolták, hogy egy új kultúra megteremtését, a „népi”, paraszti kultúrára épülő nemzeti kultúra felépítését tekintették irányelvnek. Igaz, ezt lényegesen más gazdasági-történelmi dimenziókban gondolták megvalósíthatónak, mint a 19. század első felében elődeik. Az akkori reformkor eredményeként a polgárosodás átrendezte a társadalmi viszonyokat, s a század második felében a nemzeti liberalizmus szellemiségében formálódó kapitalizmus új tulajdon- és birtokviszonyokat hozott létre. S kialakult a modern világvárossá fejlődött Budapesten egy multikulturális közösség s ennek megfelelő sokszínű kultúra. Ebben pedig fontos szerepet játszott az a zsidó származású értelmiség,

amely az 1867-et követő nemzeti liberalizmus eszményiségének konstellációjában, az asszimiláció természetes folyamatában magyarrá vált, s amely jelentős kulturális pozíciókat birtokolt. A népi „reform mozgalom” tehát Petőfi koránál lényegesen bonyolultabb társadalmi-gazdasági kulturális viszonyok között határozhatta meg önmagát. Ez tükröződik Illyés Móricz Zsigmond 1932-es szerzői estjén elmondott szövegében is: „Ne feledjük, hogy nekünk ígértek legtöbbet. Petőfi Magyarországot és ráadásul az egész világot Athéntől Párizsig, térben és időben. // Kaptunk két bukott forradalmat és egy bukott Bizáncot, vásárolható erkölccsel és szellemmel és köréje egy kis középkort. Ennek helyére kell felrakni a mi világunkat, melynek első erkölcse – a munka.”¹⁹ Ez a társadalmi és szellemi szükség hívta elő a reformkor nagy költőjének rekanonizációját, olyan új portré megteremtését, amely a konzervatív – és részben modernista – ízlés- és eszme-rendszer ellentétében egy új, *nem népies, hanem népi* ideológia alapján konstituálódik. Olyan Petőfi-portré megteremtését, amely megalkotójának kultúra- és enteremtő szándékáról is tanúskodik. A kortárs kritikában Schöpflin Aladár²⁰ hívja fel a figyelmet, hogy Petőfiben Illyés önmagáról is szól, a társadalmi szerepet vállaló, magát ennek a szerepnek alárendelő magatartás veszélyeiről, buktatóiról.

A *Petőfi* műfaja nehezen definiálható. Illyés nem irodalomtörténeti szakmognóráfiát akart írni, hisz ahhoz néhány szakirodalom nem elegendő, másrészt a szövegben idézőjellel hivatkozott részekhez sincs megadva a forrás. Ugyanakkor megjelenik gyakran az az irodalom- és művelődéstörténeti háttér, amely értelmező szerephez jut mind Petőfi emberi, alkotói tevékenységét, mind verseinek filológiai, eszmetörténeti vagy biográfiai háttérét tekintve. Egy irodalomtörténeti és aktuál társadalompolitika történeti kontextusba helyezett, úgyszólván pozitivistá portrét rajzolt, legtöbbször ragaszkodva a biográfia történetiségéhez, hűségéhez, máskor a költői beleélés alapján. Margócsy István a *Petőfi* műfaji tisztázatlanságát, illetve sokrétűségét így interpretálja (kritikusan): „Illyés nem tisztázza, hogy tudományos értelemben vett (történelmi) életrajzot, irodalmi portrét, irodalomértelmező esszét vagy generális történelmi példázatot kíván-e nyújtani; mindvégig eldöntetlen marad, hogy a könyv mint vállalkozás egy ’valósághoz’ ragaszkodó történeti rekonstrukciót vagy pedig szépírói fikciót céloz-e meg; s nagyszabásúan kidolgozott retorikájával állandóan úgy él, hogy a műfaji kérdések feltevését eleve illegitimnek állítja be – mintha minden, amit elmesél, csak így lenne nemcsak hogy elmesélhető, hanem elképzelhető is; sőt, mintha minden, amit kimond, valóban így is történt volna, s a dolgok kizárólag éppen úgy függhetnének össze, ahogy itt prezentálva lettek.”²¹

A *Petőfi* egy életrajzot mond el, amelyre ráfűződnek a művek, illetve azok elemzése, értelmezése. Az életrajz felidéző konstrukciója irodalomtörténeti forrásokra támaszkodik, mindenekelőtt Ferenczi munkájára. Az életrajz kronologikusan épül, de láthatóan vannak kitüntetett pontjai, szegmensei: a származás-gyerekkor, a forradalom és szabadságharc történéseihez kapcsolódó biográfia, és nagy figyelmet kap a Szendrey Júlia–Petőfi-szerelm, házasság.

Illyés kultuszteremtő szándékát jól érzékelteti a könyv első bekezdése. A születendő és megszületett gyermeket predesztinálja sorsa a prófétikus szerepre, hogy közösségét új világba vezesse: a „világ népeinek közösségébe”. Ez a patetikus, biblikus allúziókkal definiált szerep ugyanakkor nagyon pontos történeti feladatot jelöl ki: a „népet” a nemzet közösségébe, az elmaradott nemzetet pedig a (fejlett) világ népeinek közösségébe kell vezetni: „A megpróbált Nemzet gyors, lélegzetelállító ütemben oktatja a fiút. Óriási feladat vár reá: bevezetni a kismimizett milliókat, a népet a nemzet közösségébe és az elmaradt, illetve fejlődésében erőszakosan visszavetett nemzetet a világ népeinek közösségébe. S mindezt egyesegyedül a szó erejével. Meg kell ismernie tehát a népet, aztán a nemzetet. Annak a jövőendő boldog honnak, amely felé irányt fog mutatni, a néptestvériség ígéretföldjének csak álomképét szabad ismernie [...] A költő, akiről beszélünk, száz és százmilliók közül választotta ki erre a sorsra, s talán már anyja méhében. S az események, amelyek megtörténtek vele, azért rendkívüliek, mert vele történtek. Ha akarom, törvényszerűnek és szükségesnek nevezhetem őket – ha akarom, káprázatosnak és csodálatosnak, s emberfeletti szándék ujjmutatását fedezhetem fel bennük.”²²

A teleologikus konstrukció – a sors által kiválasztott s prófétikus feladatra alkalmas fiú megszületése, megjelenése – után a valós történeti konstrukció értelmező szerepe következik. Illyésnek azzal, a Petőfi-kortársaktól hagyományozott, ítélettel és ellenérzéssel kell szembenéznie, hogy a magyar nemzet legautentikusabb költőjének szülei nem magyarok, hanem szlávok, szlovákok voltak. Ehhez a biográfus Ferenczihez fordul, az ő adatait, értelmezését használja fel, mind a Petrovics család, mind a gyermekkor s a fiatalkori eszmélés megidézésére és értelmezésére. Megképződik tehát egy ellentét a „szorgalmas szegény szlovákok” és a gazdag, büszke magyarok/kunok lakta Kiskőrös és Félégyháza között. S a költő választását – tulajdonképp születési adatának meghamisítását – egyetértőleg indokolja: ennek oka a pánszlávizmus mohósága: „A szorgalmas és szegény szlovákok alig száz éve kerültek a községbe; a falu náluk is szegényebb mészárosra, a kisdéd apja pedig pontosan egy éve. [...] Magyarok? Nemcsak színmagyarok, hanem ráadásul kunok ők, amin valami olyasmit értenek, hogy a magyaroknál is magyarabbak. Sőt még a kunok közül is kiválnak: jászokkal vegyült kiskunok, ami kétségtelenül csak a föld legelső népét jelentheti. Szabadok, lovon járnak, s akkora határuk van, mint egy birodalom. [...] Neki van igaza, amikor később, dacolva az okmányok bamba adataival, a köznapi, lélektelen igazsággal, ezt a várost vallja szülőföldjének, s tiltakozásul egy szűklátókörű pánszlávizmus mohósága ellen, megtagadja a szlovák Kiskőröst a magyar – azaz hogy kun! – Félégyháza kedvéért.”²³

Félégyházán ejti ki „az első, értelmes emberi szót”, azaz – a szöveg intenciója alapján – ez az a hely, amely nyelvét meghatározta. A szerzőnek azonban azzal a problémával is meg kell küzdenie, hogy Petőfi szlovák szülei a gyermekkel milyen nyelven beszéltek, azaz mi volt az anyanyelve. „A drága Hruz Mária, a kedves hajdani kis cselédlány, aki a kinti kurjongató világban csöndesen

meghúzza magát, s csak akkor beszél, ha kérdezik, mosolyogva s óvatosan adja fia szájába a magyar szavakat.”²⁴ Illyés itt is Ferenczire hagyatkozik, amint a csak megemlített nemesi oklevél (Ferenczinél történeti forrásokkal igazolt) felidézésében is: „A mézszáros család egyelőre szegény. A családapa, annak ellenére, hogy beszármazott, jól érzi magát. Noha neve szláv, külsejében és természetében semmi abból, ahogy a szlávokat általában elképzelik. A színmagyar Kartalon született s nevelkedett nagyon is rátarti magyarnak. Csak magyarul beszélt jól, s szinte még erre is büszke volt. A kutatás később kiderítette, hogy ha kedve tartja, dicsekedhetett volna azzal is: ősei magyar nemesek voltak. Nem rí ki Attila fiai közül. Könnyen fölmérgesedik, s ilyenkor a keze is könnyen lódul. Nem ment-e rögtön öltre, amikor egyszer tót származéknak nevezték? [...] Kiskőrös szlovák szegénységéből kiszakadt Petrovicsékat a magyar föld terített asztalhoz ülteti.”²⁵ Persze Illyésnek jó oka volt rá, hogy nem hangsúlyozta a Petrovics család nemesi felmenőit, a plebejus származás jobban illett a plebejus költő képéhez.

A könyv elején, a gyermek nyelviségével kapcsolatban említett „agresszív pánszlávizmus” az ifjúkorban, az eszmélet éveiben is magyarázó szerephez jut. Ez váltja ki – Illyés értelmezésében –, hogy Petőfi megtagadja szláv eredetét, nevét. Az aszódi s majd főleg a selmeci diákevek alatt elszenvedett sérelmek, ahogy a szlovák nemzeti öntudatot erőszakosan képviselő tanárai megbántották magyarságában, a magyar nyelv használatában, az a *Petőfi* szövegének helyenként erős szlovákellenességet kölcsönöz. Illyés megint Ferenczire támaszkodva idézi fel a történéseket, s adja meg a magyarázatot: „Ennek oka a szláv eredettel való ellenszenvében rejlik s ez az ellenszenv benne már Aszódon fölébredt; még inkább kifejlett Selmeczen, a hol először volt alkalma a pánszláv törekvéseket megismerni. Ekkor fölébred büszke dacza s ő, ki sem vallásánál, sem neveltetésénél, sem lelkiismereténél fogva nem akar csak tősgyökeres magyarnak tartatni: magát kún eredetnek vallja s így születése helyével és származásával együtt.”²⁶ Ferenczi a diák Petőfi szlovák ellenes kitörését egy történetbe ágyazva meséli el: „Magyarságára ekkor kezd először büszke lenni, s tagadja, hogy szláv vagy tót eredet. E mellett öntudatára jut, hogy tanárának is szláv rokonszenvei vannak, efféle hatásnak kell tulajdonítanunk, hogy 1837-ben Korennél egy kukoriczatörés alkalmával oly nemzetiségi dühbe jött, hogy így kiáltott fel: »A tótok közt egy becsületes ember sincsen.«”²⁷ Illyés ugyanezt így interpretálja: „Az ifjúnak azonban itt is lelkes pánszlávokat sikerült kifognia. Ezek agitációja sincs hatás nélkül. Egyikük tüzes beszéde után az ifjú is úgy tűzre lobban, hogy így kiált fel társai közt, épp egy kukoricatörésen: »a tótok közt egy becsületes ember sincs!«”²⁸ A selmeci diáknak Daniel Gabriel Lichard nevű tanárral voltak leginkább személyes konfliktusai, aki büntetésből rossz jegyeket adott neki („szekundába ponálta”): „Lichard, a másik tanár, ki a hittant, római régiségtant és magyar történetet adta elé, 1838. nov. 9-én foglalta el székét; azelőtt ochtinai ev. lelkész volt. Magyarul nem tudott, érzelmeire nézve magyarellenes vala, s ő alapítá mindjárt odaérkezte után »a nemes magyar társaság«

mintájára és ellensúlyozására a tanulók egy részével a »tót irodalmi kör«-t, melynek főcélja a tót nemzetiségi érzület, szláv szellem keltése és ápolása volt. Vele kezdődnek az első nemzetiségi torzsalkodások a tanulók között. Ezért és szigorúságáért kezdettől fogva nem kedvelték.”²⁹ Illyés – némiképp kiszínezve és magyarázva – ekképp írja le ugyanezt: „Lichard tanár úrral kivételt tehetünk, nyugodtan rossz tanárnak, rossz embernek s ráadásul rossz szlovák hazafinak is tarthatjuk. Hamarosan eléri, hogy lángeszű tanítványa megutálja kedvenc tárgyát, a történelmet, az iskolát s egy kicsit az egész életet. S a papokat is? Lichard Isten szolgálatából állott a műveltség és az osztrák titkosrendőrség szolgálatába, hivatásos lelkész és besúgó. Az ő lelkét terheli, hogy a fiatal költő kilép a rendes kerékvágásból; a megpróbáltatások özönét zúdítja a rokonszenves kamasz fejére.”³⁰

Illyés korának történeti igényei s a népi mozgalom nemzettudat konstrukciója tűnik fel a Petőfivel kapcsolatos szlovákellenességben. Ebben szerepet játszhat a trianoni veszteség is, mintegy ellenpólusát adva annak a magyarázatnak, hogy Trianon az elnyomott nemzetiségek jóvátétele. Ez látszik abból a szövegrészből is, ahogy Illyés jellemzi a magyar nép békés természetét, a más népekkel való együttélését: „Az archívumokban egyetlen olyan jelentés sem olvasható, amely arról szólna, hogy a különben nagyon is harcias magyar parasztok valamelyik községe vallási vagy nemzeti indulattól vezérelve egy másik falut megtámadt. A magyarok ugyan büszkéek eredetükre, a testvértelen voltokra (minden nemzet arra büszke, ami), de ahogy vallási türelmetlenség nincs bennük, a nemzeti türelmetlenségük is oly kicsi, hogy szinte a nemzeti tudat hiányáig ér. Őszinte csodálkozás és valamiféle könyörület önti el őket, ha idegen nyelvet hallanak.”³¹

A könyv legterjedelmesebb része s a biográfia legfontosabb időszaka a reformkor kiteljesedéséhez kapcsolódó s az abban szerepre találó költő életszakasza. Érthetően, hisz a forradalom első néhány hónapját leszámítva Petőfi nem tudja már kiteljesíteni azt a „lángoszlop” szerepet, amelyet verseinek politikai programja s retorikus stilizáltsága, ereje révén a forradalom előtti időszakban betöltött. Petőfi színrelépésének és sikerének titkát művészet- és politikatörténeti kontextusban jeleníti meg Illyés. A Petőfi korabeli népiesség sikerét egy azzal ellentétes ízlésvilág szükségszerű romlásával, lerombolhatóságával magyarázza: „Ritkán volt korszak, amely művészeitől akkora fokú hazugságot kívánt, mint az 1848-as forradalmakat megelőző. [...] A polgári megelégedettség, a gondosan óvott látszat korszaka ez, a titkolt erényeké s az éppúgy titkolt nemi betegségeké. E levegőben mindennek szelídnek, puhának, halknak kell lennie, akár a divatos zeneeszköznek, a hárfának. A szellemet az ilyesmi korlátozza annyira, mint egy inkvizíció.”³²

Az új irány, a népiesség megjelenését, szükségszerűségét Illyés olyan művelődéstörténeti kontextusban értelmezi, amelynek egyes elemei mutatják a rendszerezés célirányos megkonstruáltságát: „A kor, Európa-szerte, a népiesség kora is. A jövevény társadalmi osztály, a polgárság a magaslat fele útvjáról, hova

majd fölkerül, még egyszer visszahajol a néphez szellemi útravalóért. Mint a forradalmi harcok alatt szövetségeseket, most ősöket keres a nemesi műveltség hagyományainak ellensúlyozására és pótlására. A néphez mindenkinek köze van, hisz valamelyik őse minden embernek földművelő volt [...] A nyugati polgároknak még a nagyapjuk, sőt apjuk is az volt; amikor elvenni lehet valamit, akkor nem tagadják meg a származást. A polgári irodalom Angliában éppúgy népies visszaemlékezéssel kezdődik, akár Németországban, Finnországban vagy Bulgáriában.”³³

Petőfi népiessége egy történetileg felvázolt szerkezetben nyeri el jelentését és igazulását. A népiesség érzékelhetően az alábbi – a Horváth János által leírt – premisszákra épül: a nemesi népiesség („csak a dal lelkét tanulmányozták”), a felvilágosodás rousseau-izmusa (Csokonai, Fazekas), s majd ezután az „igazi” népiesség: „A magyar irodalom útját már Csokonai és Fazekas erre kanyarította, s nemcsak külsőségekben, hanem úgynevezett világszemléletben is. Batsányi élete mutatja, mi vágta el ezt az utat: igen, a Habsburgok börtöne, Kufstein. De most mintha ismét hajnal virradna. Előre érezve a szellem megújódását, írók légiója igyekszik behatolni a népdal elbűvölő erejének titkaiba. Az érthetetlenül ellenáll nekik. Miért? Csak a dal lelkét tanulmányozzák, nem a népét, amelyet melleleg »tanulmányozással« úgysem lehet megismerni s főleg nem elsajátítani. Munkásságuk majd úgy ömlik, úgy vész el a fiatal költő művében, mint az ezernyi patak a Dunában. Nevet és irányt a nagy mozgalomnak ő ad, aki a forrástól indult.”³⁴ Ezt pedig két aspektusból mutatja be: a nép között élő költő toposzával és népies költészetének formajegyveivel. Előbbit egy Ferenczi leírására épülő anekdotaszerű történet illusztrálja, miszerint az emberek vontatta hajón utazó Petőfi énekelte a „nép” dalait, illetve maga is megtanította a hajóvontatókat saját verseire, dalaira. A nép által befogadott, annak sorsával azonosuló költő portréja után a poétikai argumentum következik, értelmezendő a korábbi megállapítást, hogy azért köthető népiesség az ő nevéhez, mert „a forrástól indult”, azaz népi származék, a nép fia. Itt újfogalmazódik a *Puszták népéből* is ismert gondolat, hogy a népről autentikusan csak az szólhat, akit származása hitelesít: „A nép észjárását utánozza, nem a sorkezdő természeti képpel, a darabossággal vagy kerekdedséggel, a népdal jellegzetes fogásaival, amelyek közül melleleg minden kor mást tart jellegzetesnek. Mikor pályatársai közt már műköltőnek, akár poeta doctusnak is a legkülönb, akkor is nyugodtan, minden elhatározás nélkül üti meg a népdal szólamát, és sohasem fog félre. Magyar ritmusban éppúgy beszél, mint hexameterben. Nem »száll le a néphez«. Lelke a népbe fészkelte be magát; merészsége az volt, hogy tudta: azt a réteget akkor sem kell elhagynia, ha a legmagasabbra akar emelkedni.”³⁵

Az Illyés intencionálta új Petőfi-kánon a népiesség politikailag és irodalom-esztétikailag megalapozott talapzatára épül egyfelől. Ebben a kontextusban kíséri a könyv szövege a költői pályát, ismertetve, értelmezve a népiesség stíljegyében született verseket. Petőfi költői programjának – illetve a könyv bevezetőjében jövendölt sorsának – azon részéhez, amely a nemzeti költő szerepét

teljesíti ki, szükség van ennek a kontextusnak a megalapozására is. Illyés ismét a történeti esszé eszközeivel rajzol fel egy korszakot és alappremisszákra építve értelmezi a reformkor nagy átalakulását, az evolúció revolúcióba hajló átmenetét. A premisszák közül a legfontosabb a szellem embereinek felvilágosultsága és tisztánlátása. „Hatni kezdenek Széchenyi igéi” – olvasható a jobbagyfelszabadítás történelmi „csodájának” indoklásában. A nagy társadalmi átalakulás élére álló, a felvilágosult középnemesség nemesi osztályrendet és osztályérdeket áttörő szerepvállalásáról így ír Illyés: „Ha látni nem látják is mindig jól, a helyzetet azok érzik legjobban, s a legnagyobb lendítő erőt azok hordják, akiknek helyzete a legzavarosabb, akik a nagy megosztásban tulajdonképpen már sehova sem tartoznak, akik hitük szerint tehát még mindenhova tartozhatnak. A szellem emberei, akik a múltból, mintegy végkielégítésül, csak műveltséget kaptak, s akik azt remélik, hogy ezzel meghódíthatják a jövőt. A fejlődés meg a sors szerencsés rendezése következtében ők egyúttal a magyarság bajnokai is, a nemzeti gondolat és a nép harcosai.”³⁶ Ez a romantikus frazeológiával és politikai retorikával leírt szerep túl is nő a magyarság etnikai határain. A klebelsbergi neonacionalizmus kísérti meg Illyés szövegét: „A maroknyi magyarság nem csak a szabadságharc alatt, már évtizedekkel azelőtt, valóban mint lángoszlop világít, mint mágnes rántja magához a körülötte élő népek fiait; minél értékesebbek, műveltebbek azok, annál biztosabban. Magyaroknak lenni tán sose volt oly dicsőség, mint azokban az esztendőkből. Honnan a varázslat? [...] A legnagyobb csábító erőt a szellem sugározza a nemzet arcába. A dunai népek közt a magyar a legműveltebb. [...] elsőnek fogadja be a nyugati eszméket, amelyek alapos megértésére, sőt továbbfejlesztésére a főúri és nemesi műveltség szétszivárgása már régtől előkészítette. Különös, mindmáig eléggé számba nem vett erők kezdenek működni. A magyar nemzet a népvándorlás legutolsó hullámaként érkezett Európába. Szomszédai közt tehát származásra ő a legkeletibb; ugyanakkor, mint mondtuk, errefelé ő Nyugat-Európa legelőbb tagja. Mert meddig terjed Európa? Ameddig a sajátságos eszméi, vagyis a civilizációja. Hogy egy nemzet Európához tartozik-e, vagy nem, s mióta tartozik oda, azt ilyesféle kérdések döntenek el: részt vettél a keresztesháborúban? A reformációban? Voltak jakobinusaid?”³⁷

Illyés, amikor a magyarság kivételes lehetőségéről, nota bene kultúrfölényéről ír („A Kárpátok kohójában a magyarság érce csurgatja a legnemesebb anyagot”),³⁸ akkor Petőfi költészeti jelentőségének, hatásának koordinátáit jelöli ki: először a magyarság közvetlen környezetében, az őt körülvevő nemzetiségek kulturális relációjában, másodsorban az európai viszonylatokban. Hisz nyilvánvaló az előbbi szöveg kérdéseinek válasza: Európa addig tart, amíg a civilizációja, ahol még hatott a reformáció, a felvilágosodás. Ennek határa pedig – a szöveg intenciója szerint is – Magyarország. A magyar kultúra – épp Petőfi barátai és kortársai társadalmi függetlenségének köszönhetően („Társadalmi helyzetüket nézve nagy többségük szabályszerű polgár vagy népi ivadék...”) – belesimul az európai áramlatokba, azokkal parallel: „A magyar író lelkileg szabad,

minden gondja a közé, a hazáé és a népek hazájáé: Európáé. A Pilvax levegője ugyanaz, akár azé a Palais-Royal-beli kávéházé, amelyben Diderot, majd Marat, majd Béranger és Louis Blanc körmölt. Sőt rosszabb, ha a rosszon ezúttal mi is azt értjük: forradalmasítóbb. A Pilvax nemesei két pad közt vannak: az idült feudalizmus már, a fejletlen honi kapitalizmus még nem tudja méltó kenyérhez juttatni őket. Mindkettőt szolgálhatnák, ami azt jelenti: a jobb esélyút fogják szolgálni, mint egykor Desmoulin.

Illyés – mind az eredeti kiadásban s mind az átdolgozott, a francia olvasóknak, a Nyugatnak szánt változatban – jelentős figyelmet fordít a magyarság „nyugatosságának”, európai mentalitásának hangsúlyozására. Erre nem csak azért volt szükség, hogy Petőfi személyiségét és költészetét európai kontextusba helyezze. Jól érzékelhetően többféle gondolkodásmód ötvöződik itt. A harmincas évek második felében különösen felerősödő nemzetkarakterológia, a ki a magyar kérdése és a kultúrnacionalizmus gondolatvilága jelenik meg egy sajátos egyensúlyban az európai, elsősorban a francia történelem és kultúra által meghonosított eszmeiséggel. A *Magyarokban*, a *Ki a magyarban* kiteljesedő magyarságkép premisszái tűnnek elő, amikor a magyarság keleti származásáról és nyugatos lelkiségéről szól, amikor Attila lovagiasságának eseteit említi, nem feledkezve meg a hun–magyar rokonság konstellációjáról sem, s amikor ilyen következtetésekre jut: „E keleti származású, de nyugatvá vált nép története azoknak a rettenetes csapásoknak a sorozata, amelyeket Keletről kell elszenvednie Nyugat helyzet- vagy hivatástudata védelmében.”⁴⁰ A „nyugat bástyája” – a magyar történelemszemléletben oly kitüntetett szerepű – toposzának kifejtése történik meg mindazon méltánytalanságok és igazságtalanságok ellenében, amelyeket a magyarság elszenvedett történelme során s legújabban a békeszerződés(ek) következtében. Ennek jegyében kapnak nagy hangsúlyt azok a részek is, amelyek a magyarságot védik a nacionalizmus vádja ellenében: „A nemzet erjedni kezd minden rétegében, s természetesen kezd új egységet, új közösséget teremteni. A környező többi néptől abban különbözik, hogy számára nem a nemzeti lét fölfedezése a nagy élmény, hisz idestova ezer éve hogy az ország független keresztény királyság lett, hanem annak fölfedezése, hogy a nép szabad lehet; vagyis az, ami a nyugati nemzeteknek az élménye.”⁴¹ Hasonló a szándék, amikor a magyar reformnemesség polgári mentalitásáról s a francia forradalom eszméinek hatásáról ír. Illyés frankomán elkötelezettségét számos írása hitelesíti, most azonban különösen fontosnak érezhette az ilyen gondolatok kimondását: „A nemzeti nagy elv francia járulékait: a szabadságot, a függetlenséget sehol sem értették meg úgy, mint itt.”⁴² S nemcsak a harmincas évek politikai–történeti konstellációjában megerősödött németellenesség kap itt (ismételten) hangot („A szorító német öv a sváb és a zsidó művelt rétegek által hasztalan próbálta átszivarogtatni lelkületét”), hanem annak deklarálása is, hogy a magyar irodalom mindig „a legnyugatibb vidékkel tartott közösséget”.⁴³ Azaz nemzetet és költőjét ugyanazon szellemiség élteti, ugyanaz a mentalitás jellemzi: a nyugatosság – s megkülönböztetetten a francia kultúra.

Illyés Petőfi-képéhez és a *Petőfi* műfaji többrétűségéhez hozzátartozik az a „betét”-regény, amely leírja a Petőfi-Szendrey Júlia ismeretséget, szerelmet, házasságot s az özvegyet, aki eldobta az özvegyi fátylat. Illyés ismeretei a részben jól ismert, illetve Júlia néhány évvel azelőtt publikált naplójából kiegészült történetre épülnek, s ehhez kommentárokat fűz. Mikes Lajos, a Szendrey Júlia naplójához írott kritikai jegyzeteiben feltárja, hogy Petőfi özvegyének köz tudatban megőrződött negatív értékelését, különösen második házassága tekintetében, Ferenczi monográfiája szilárdította meg, amelyre – mint láttuk – Illyés gyakran hivatkozik. Márpedig ez a háromkötetes, a korban legautentikusabbnak tekintett életrajz hitelesítette azokat a közléseket is, amelyeket olykor kritikátlanul átvett a *Petőfi*: „a férfias hajlamu és férfi multságokra, cselekvésre, függetlenségre törekvő nőt a forradalmi események árja és zavarai mindinkább kihozták szelid nőiességéből és lejtő felé sodorták. Ezek későbbi fejlemények; de csiráik már most fejledezőben voltak a nő lelkében, s midőn a költő elesett, vele meghalt az ő Juliskája is, mond jellemzőleg Dekániné, és kétségtelen, hogy ha a költőnek nem vagy kevéssé adatott alkalom, hogy megizlelje a családi boldogtalanságot, ez csak azért történt, mert megakadályozta benne a végzetes segesvári csata.”⁴⁴ Ez a negatív Júlia-kép visszaköszön Illyés kötetében is. Ő is idéz egy civódó jelenetet, most megadva a forrást is, amely a közismert történetet és vádat emlegeti fel, miszerint Júlia hajszolta bele a költőt, hogy vegyen részt katonaként is a szabadságharcban. „Júlia megharagszik.

– Én nem bánom. Tégy, amit akarsz!

– Talán nehezedre esik, hogy kardot kötök? Hiszen most minden jóra való ember a csatátéren van.

– A te dolgod! Csak azon csodálkozom, hogy te még csak most jöttél erre a gondolatra, mikor a haza fiatalságának színe-java harcol!

A lelkes házi buzdítónak ilyen szavai is voltak? Júlia meg szokott jelenni a népgyűléseken (derekán hatalmas nemzetiszínű szalaggal, ha hitelt adhatunk Vahotné pletykáinak). Az ott hallott szép szólamokat ilyenkor alkalmazta?⁴⁵

Illyés, mint hiteles szöveget idézve, eleveníti meg ezt a jelenetet. Ugyanúgy, egy félmondatos megjegyzésben sejtetően utal egy pesti pletykára, miszerint férje halála után Júlia útlevelet szeretett volna kapni Törökországba, ezért felkereste Liechtenstein herceget, Pest osztrák városparancsnokát. A kapcsolat azonban folytatódott, s a pletyka szerint a herceg is meglátogatta az özvegyet, annak környezetében nagy felháborodást okozva. A sztori olvasható Júlia naplójának bevezetésében, amely felidézi Petőfi özvegyének második házasságát.⁴⁶ A herceg szerelmi ajánlatával zsarolta Júliát, aki ezért menekült boldogtalan házasságába, ment feleségül Horváth Árpádhoz. A *Petőfi* azonban nem tér ki a részletekre, jóllehet számos helyen támaszkodik Júlia naplójára. Illyés szemléletét elárulja a Júlia-történetet felvezető rész néhány mondata: „Julia most a palyolatramosottság állapotában van. A két emberöltönyi gyalázkodás után a penitenciaszerű lovagiasság se tévesszen meg bennünket. Hagyján a gyászévből hiányzó végzetes tíz nap – a nemzet épp azt bocsátotta meg neki, amire férje

oktatta: a társadalmi formák megvetését –, de azt hiába szépítjük, hogy Júlia egy kicsit túl szívélyesen érintkezett a hóhérokkal. [...] Senki sem vetheti a szemére, hogy nem maradt hű férjéhez – de mért nem maradt hű az eszményhez?”⁴⁷ Illyés ugyan elfogulatlan szemléletet ígér, a tárgyilagosság azonban láthatóan nehezebbre esik.

Vitathatatlan, a „pesti George Sandról” alkotott kép nagyon is kritikus a korabeli viszonyokhoz képest túlságosan is emancipált, hajviseletében, öltözködésében is kirívó asszonnyal, aki maga is írói ambíciókat (is) dédelget. S nemcsak a „nemzet özvegyéről” alkotott elítélő nézetet osztja Illyés, hanem a költő életében a múzsa szerepet betöltő, de feleségnek alkalmatlan asszonyról kialakított képet is: „A fiatalok az ebédet vendéglőből hozzátják. Júlia nem vezet háztartást; haját George Sandosan rövidre vágatja; még a szivarozással is kísérletet tesz. Nem olyan asszony, amilyen ennek a családias fiúnak való...”⁴⁸ Júlia bemutatásában és gyakori megítélésében a szöveg ritkán folyamodik az argumentációhoz, olykor idéz valamely véleményt vagy kijelent: „Szendrey Júliában – írja egy író társ, Hiador – volt valami férfias, ami az embert nem érzelmre, hanem eszmékre ébreszté. Rá nem lehet alkalmazni a francia causerie szót, ő nem csevegett, hanem értekezett: tudós tudóssal, ellen ellenféllel. Alig volt tárgy, miben otthon nem volt. Férje tisztelettel hallgatta őt mindig, és csak néha szólt bele a vitába, de korántsem, hogy ellentmondjon, hanem hogy neje állításait megerősítse. Valahányszor e nőt meglátogattam, mindig olvasva találtam őket.”⁴⁹ A naplót író Júlia tehetségéről s munkája színvonaláról a szerzői autenticitás nyilatkozik: „Naplója egyre irodalmibb lesz, a szó rossz értelmében. Külön is lemásol belőle terjedelmes részleteket, s a levelek mellé azokat is postára adja barátnőjének. Tele van udvarlóval, báli és öltözködési gonddal, de »nagy Ő«-jét nem tudja kivetni kis fejéből. [...] Júlia nemcsak leveleit, de naplóját, valómásait is a nyilvánosság előtti lámpalázzal rója, s nem az olvasót, elsősorban magát vezeti félre. [...] Újra és újra régi regényekbe való terveket és együgyű, bájos fondorlatokat sző, ezekbe is maga bonyolódik bele. A szenvedélyek és szenvedélyek hínárjából fuldokló kétségbeeséssel kapkod a valóság, valami biztos, életből való dolog után, a távolodó költő után.”⁵⁰ (Illyés itt Ady nézetét osztja, csaknem szó szerint idézve szövegét.)

A *Petőfiben* megrajzolt negatív Szendrey Júlia valamilyen különös antipátia tükrében s a *Petőfire* átruházott rajongás ellenében egy ellenszenves, csak testi értékekkel bíró feleség képében jelenik meg. Ez az ellenpontozás abban a relációban különösen elgondolkodtató, ha figyelembe vesszük, hogy Illyés lapja, a *Nyugat*, a korszak női emancipációjának legfontosabb irodalmi színtere. Bohuniczky Szefi, Kádár Erzsébet, Lányi Sarolta, Lesznai Anna, Kaffka Margit, Erdős Renée a lap munkatársai. Utóbbi híres regénye (*A nagy sikoly*) az addig kimondhatatlan témáról, a női orgazmusról (is) szól. A *Nyugat* liberális szellemiségéből következően nemcsak a női írók, hanem a „női” témák előtt is nyitottnak mutatkozott: a házasságnak cikksorozatát szentelt, a freudi hisztériaértelmezés is hangot kapott.⁵¹ Igaz, a nőírók sérelmezték, hogy a *Nyugat*

törzsasztalát kiegészítette a nőírók és írófeleségek törzsasztala. Felvetődhet, vajon melyik asztalnál ült Török Sophie, Babits ugyancsak emancipált s ugyancsak irodalmi babérokra vágó felesége? Illyésnek volt alkalma látni.

A nyugatos Szendrey Júlia-kép két pólus körül alakult ki. Ady azt a 19. századi vélemények által inspirált alakot írta le, aki nemcsak emancipált, a környezetét meghökkentő, „excentrikus” asszonyként viselkedett, hanem aki szeretőként, feleségként ki akarta használni a nagy költő életében betöltött különleges státusát, s aki más értékekkel, mint érzéki testisége, nem rendelkezett. Schöpflin Aladár – a napló ismeretében s részben azt értelmezve – új Szendrey Júlia-képet és új nőalakot formáz. Mint írja, a költő halála után megindult bűnbakképző mechanizmus természetes áldozata Júlia, akinek alakja, tettei gyökeresen eltérnek a kor bidermeires özvegy értelmezésétől.⁵² Bűne nem más, minthogy a hosszú utazások és keresések után sem akadt rá férje nyomára, s nem akart a „temetőben síremlék” lenni, hanem fiatal nőként élni akart tovább: „Ehhez vagy temperamentum nélküli alkalmazkodó lélek kellett volna, vagy rendkívüli nagy, erős, tragikus ösztönű lélek. Ő pedig nem volt sem nagy lélek, sem kis meghunyászkodó. Temperamentumos, ideges teremtés volt, hogy dacos is volt, azt megmutatta apjával szemben. Huszonkét éves volt, szép és kívánatos volt, ahogy régen mondani szokták, érdekes özvegy. Nyilván úgy érezte – s ki vonná kétségbe, hogy joggal –, hogy még előtte áll az élet, még joga van javaihoz, még nem illik bele a temetőbe síremléknek.”⁵³ Schöpflin ezt az élni akarást – miközben a naplót és a kísérő tanulmányokat idézve védi az asszonyt a rászórt rágalmaktól – azzal is magyarázza, hogy „Júlia ereiben sem folyt szilvalé”. Ez az érzékiségét természetesen megélt női alak beleillik abba a modernista narratívába, amely nemcsak kiszabadítja a nőt a hagyományos szerep kérékvilágából, hanem a nőiség természetes attribútumának ismeri el a romantikus máztlól megszabadított „femme fatale” testiségét. Schöpflin Szendrey Júlia-értelmezése egy paradigmaváltás igényét és természetét is leírja: „A 19. században még kifejezetten férfiasnak láttatott Szendrey Júlia alakja a 20. század első felében úgy válhatott a modern nőtípus magyar szimbólumává a nyugatosok számára, hogy a korábban férfiasként (tehát nők esetében visszataszítóként) számon tartott attribútumok vonzóvá, izgalmassá és nőiessé váltak a nacionalista narratívát elhagyó és egy Nyugat-Európa-centrikus gondolkodásmód felé mozduló folyóirat diskurzusában.”⁵⁴ Illyés azonban nem ezt a szemléletet vallja: az utókor nevében sem bocsátott meg, még a nyugatos ízlés ellentétében sem.

A *Petőfi – a Puszták népe* mellett – Illyés legnagyobb hatású könyve. Méltán. Válaszol a kor, korának, s a népi mozgalomnak aktuális kérdéseire, még ha azok – különösen mai optikával – nem mindig tűnnek adekvátoknak. Petőfi alakjának, politikai aktivitásának feltétlen igazsága az „új reformkor” aktualizációjában érthető meg igazából, hisz az a társadalmi radikalizmus, amelyet Petőfi nézeti olykor képviseltek, s az a poétikai hatás, amelyet költészete gyakorolt, mindenképp mintát jelentett a népi mozgalomnak.

A kötetet költő írta költőről. A *Petőfi* azonban nemcsak egy költői portré, amelyhez úgy rendelődnek az életrajzi és kortörténeti összefüggések és adatok, hogy azok a mű bevezetőjében megjelölt teleológikus képzeteknek megfeleljenek, hanem olyan olvasmány is egy költőről – a magyar irodalmi tudatban „legnagyobb” tartotról –, amely a küzdelmes embert, a sikerekhez vezető utat, a sikert és az áldozatos hősi halált ábrázolja. Illyés nemcsak a nagy költőről, hanem a húsvér emberről is képet ad. Az ő „Juliskájáért” rajongó, annak testi gyönyöreiben elmerülő szerelmes férjről is olvashatunk könyvében, s még inkább a kultúra elsődlegességét valló értelmiségiről és az anarchisztikus, a kötöttségeket nem tűrő, radikális politikai nézeteket valló emberről, a forradalmárról is. Aki a Batthyány-kormányra „a kutyáját sem bízta volna”, akitől idegenkedett Kossuth, Görgey letartóztatott, Klapka fel akarta akasztatni. Hogy csak a forradalom és szabadságharc legkiemelkedőbb vezetőit, vezéreit említsük.

JEGYZETEK

- 1 Illyés Gyula Petőfiről szóló könyvét *Petőfi* címmel jelentette meg. A későbbi kiadásokban Petőfi Sándor a címe. Tanulmányunkban az 1963-ban napvilágot látott (Szépirodalmi K.) kiadás szövegét idézzük. A későbbi, a francia olvasók számára készült szöveg a magyar történelem (kisebb részben irodalom) bizonyos részletkérdéseit világította meg. A *Petőfi*-ben kevésbé exponált a Kossuth–Görgey-vita, s Görgey alakja kevésbé negatív. (Az első kiadás 22 fejezetből áll.)
- 2 Tüskés Tibor: *Illyés Gyula*. Bp., 1983, Szépirodalmi, 173; Izsák József: *Illyés Gyula költői világképe*. Bp., 1982, Szépirodalmi, 264.
- 3 Illyés Gyula: *Puszták népe*. Bp., 1936, Nyugat Kiadó Vállalat Rt., 24.
- 4 Tüskés, i. m. 169–170.
- 5 Illyés Gyula: *Petőfi*. Bp., 1936, Nyugat Kiadó Vállalat Rt.
- 6 Tüskés, 170.
- 7 Ferenczi Zoltán: *Petőfi életrajza*, I–III. Bp., 1896, Franklin.
- 8 Horváth János: *Petőfi Sándor*. Bp., 1922, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.
- 9 Mikes Lajos: *Szendrey Julia naplója*, 1928.
- 10 Hatvany Lajos: *Feleségek felesége. Petőfi, mint vőlegény*. Bp., 1919, Pallas.
- 11 A kultusz alapkövét Gyulai Pál rakta le 1854-ben, amikor „Petőfi Sándor és lírai költészetünk” című tanulmányában költészetének jelentőségét úgy határozta meg, hogy Petőfi a kor, a nemzeti szellem költője. Az első „Petőfi-összeszt” is ő jelentette meg három kötetben 1863-ban. A kultuszépítést szolgálták a népszerűsítő illusztrált albumok, versmagyarázatok, illetve az olyan kiadvány, mint az Athenaeum Kiadó egykoronás Petőfije. Ferenczi Zoltán és Endrédi Sándor szerkesztésében harminc füzetben jelentek meg Petőfi művei (1908–1911). A centenárium idején újabb kiadványok láttak napvilágot.
- 12 Idézi Margócsy István: „Korszülöttek egymás kiegészítői” (Petőfi és Arany kettős kultusza és kettős kanonizációja). *ITK*, 2003, 4–5, 442–469.
Margócsy áttekinti a szintetizációs kísérlet különböző szakaszait, majd a hasadást.
- 13 Ady Endre: *Petőfi nem alkuszik*. In *Ady Endre Összes Prózaí Művei*, X., s.a.r. Láng József és Vezér Erzsébet. Bp., 1973, Akadémiai, 76.
- 14 I. m. 78–79.
- 15 I. m. 84.
- 16 I. m. 87.
- 17 Babits Mihály: *Petőfi és Arany*. In *Esszék, tanulmányok*, I. Bp., 1978, Szépirodalmi, 176.

- 18 I. m. 170.
- 19 Illyés Gyula: Móricz Zsigmond. In *Ingyenlakoma*, I, 141.
- 20 Schöpflin Aladár: „Mint az igazi jó arcképfestő, egyszerre két képet fest: Petőfiét és Illyés Gyuláét. Azokon a pontokon ragadja meg Petőfi alakját, amelyeken azonosnak érzi magát vele, s innen formálja ki többi arcvonásait.” Illyés Gyula Petőfije. *Nyugat*, 1937, 1, 11–15.
- 21 Margócsy István: Illyés Gyula Petőfi könyvéről. *Holmi*, 2009, 8. sz., 1094–1114, 1096.
- 22 Petőfi, i. m. 15.
- 23 I. m. 19.
- 24 I. m. 20; 22. Petőfi anyanyelvének kérdését, Illyés sajátos válaszait Margócsy István is értelmezi.
- 25 Petőfi, 21–22, 25.
- 26 Ferenczi, 29.
- 27 Ferenczi, 89–90.
- 28 Petőfi, 40.
- 29 Ferenczi, 105.
- 30 Petőfi, 49. Megjegyzendő: Ferenczi nem ír arról, hogy Lichard az osztrák titkosrendőrség szolgálatában állt volna.
- 31 Petőfi, 35.
- 32 Petőfi, 80–81.
- 33 I. m. 82–83.
- 34 I. m. 83.
- 35 I. m. 84.
- 36 I. m. 189.
- 37 I. m. 190–191.
- 38 I. m. 193.
- 39 I. m. 194.
- 40 I. m. 92.
- 41 I. m. 192.
- 42 I. m. 193.
- 43 I. m. 195.
- 44 Ferenczi III., 294–295. Ferenczi itt Dekaniné Vadadi Berta 1889-ben megjelent rendkívül elfogult könyvére utal, másrészt azt a korabeli Szendrey Júlia-képet idézi, amely a férfias viseletével és emancipált magatartásával kortársait megdöbbentő és irritáló nőalakot örökített meg.
- 45 Petőfi, 567–568.
- 46 Szendrey Julia ismeretlen naplója, XIV. rész, Bécs vagy kiutasítás. Meg kell jegyezni, a Dernői Kocsis László által írt szöveg – noha forrásokra hivatkozik – olykor regényes ízű.
A naplót 2015-ben újra kiadták, kiegészítve és új szemléletű bevezetővel. „Naponként árvább” – Szendrey Julia naplója. Szerk. Ajkay Alinka, Szentes Éva. Bp., 2015, Editio Princeps.
- 47 Petőfi, 285.
- 48 I. m. 430–431.
- 49 I. m. 429–430.
- 50 I. m. 327.
- 51 Nőírók és író nők. Irodalmi és női szerepek a *Nyugatban*. Szerk. Borgos Anna–Szilágyi Judit. Bp., 2011, Noran Könyvesház.
- 52 Schöpflin Aladár: Szendrey Julia. *Nyugat*, 1930, 12, 958–962.
- 53 I. m. 961.
- 54 Gyimesi Emese: Szendrey Júlia pályafutásának társadalomtörténeti kontextusai. Bölcsész-doktori értekezés, 2019, 29. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/44626/dissz_gyimesi_emese_irodalomtud.pdf.pdf?sequence=1

Tönköl József

A tél árnyékában

Csak az tudja, milyen egy üres ház, aki halott anyja arcába
hosszan belenézett, ott, abban a harmat-hideg szobában,
éjfélután, miután betörte az ajtót,
és az őrangyal csak fekete szárnyát lobogtatta a tükörben,
talán már délután óta, el nem hagyott, székeket tolt szét,
hogy lefeküdhess az ágyba, de nem értél el odáig,
a kályhában se gyújtottál tüzet, s más lett minden,
itt sem ősz, sem tavasz nincs,
akácfák, síkságok, varjak vannak,
a vánkos tolla bűdösödni kezdett, a dunyha rám nehezült,
néztem az esőcseppeket, hogyan vándorolnak az üvegen,
mert mást nem lehetett abban az iszonyú szobában tenni,
csak üres szemmel bámulni ki az ablakon az esőbe,
csak nem mondani neked semmit az októberről, a városról,
és nem félni tőled, hideg kezedtől, homlokodtól,
csak éreztem, milyen öreg itt minden, asztal, szekrény,
a vasalatlan kabát, nadrág, meg az ingek,
észre sem vettem, micsoda magasban jársz, s utána tél jön,
s tavasz és újra nyár, hétfőre kedd, s közelebb a vasárnap,
a tél árnyékában előhívódik minden, látható valami olyan új,
ami csak hangtalanul megindul, aztán zeng, zeng, folytatódik.

TÖNKÖL JÓZSEF (1948) Győrött élő költő, újságíró. Utóbbi könyve: *Bölcsőben fűszál* (2021).

Szerelmesvers

Ma este egyedül vagyok,
reggeltől viola-árva,

kölesgyémántos mezsgyéken
sajmeggy megfagyott virága.

Hová iramodsz el szökve,
hová futsz tőlem vadcsapán?

ahogy két szemem lezárul,
dermed már, mint a hold, a szám.

Egyszer szörnyű éjszakám lesz,
ne légy adósom semmivel,

ha csak egy éjjel, majd akkor:
szeress meg engem hirtelen!

Esti elköszönés

Hajamnak hollószárnya volt,
barátaim alig vannak,
jég égeti csontig ingem,
mondom magam ártatlannak.

A nádas közt bíbic-sereg,
patak csörög ezer éve,
megszakad gyík ásítása,
és aztán mindennek vége.

Mohai V. Lajos

Egy baljós év érzeményeiből

(Noteszlap, saját bejegyzés és recenzió)

Bizton állítható, hogy egyetlen – bármily tehetséggel is megvalósuló – alkotás sem mentes saját korától, saját korának érzelmeitől, a hangulatától, saját kora tekintetétől vagy elforduló tekintetétől – bizonyos értelemben tehát minden alkotás a saját kora követelményeinek a lenyomata vagy az ellenkövetelményekre adott válaszok sokasága és sokfélesége. A művész vagy közvetlenül reflektál a kortársi világra, vagy áttételeken keresztül, és mindkét mód elárul valamennyit a korról, vagy egyenesen árulkodik róla, stilizáltan, álruhát öltve, vagy a valóság képébe vágva a maga igazát-igazságtalanságát. A jó mű mindig hozzászól valamennyit a saját korához, a saját korának érvényes igazságához – ha még használhatók a mai káoszra olyan fogalmak, hogy érvényesség és igazság. 2020 egyszerű igazsága egy világméretű, országhatárokat nem ismerő vírus-lázadás: a Földön mindenki egyformán volt és van kitéve a kórnak, amely életeket követelt és követel milliós számra. Erre a szó szerinti halálos érintettségre reagál a művészet; valószínűsíthető, hogy a világ minden sarkában mindenféle műfajban születtek és születnek alkotások róla. Vagyis, amivel addig a science fiction élt akár művészi lehetőségként is, egy szemvillanás alatt beköltözött a szobánk falai közé, radikálisan átrendezte a mindennapjainkat és a lelki törénéseinket. Kényszer alatt élünk, a kényszer foglyai vagyunk.

Vírusidő.

Noteszlap

(Saját bejegyzés)

Kővé dermedtünk – ezzel a címmel írtam rövid „noteszlapot” 2020 áprilisában Cs. Liszka Györgyinek, a *Vasárnap* főszerkesztőjének, Pozsonyba; amikor az alábbiakban bemutatandó kötetet elolvastam, egy költő és egy grafikus közös munkáját, elővettem a saját jegyzetemet, amit most idemásolok:

MOHAI V. LAJOS (1956) József Attila-díjas költő, író, irodalomtörténész. Legutóbbi könyve: *Tintaceruza a sörösládában* (A város és söre – Próza és esszé, 2020).

„Akkor még hidegek voltak a nappalok, talán még a tócsákat is jégvárta borította; március 2-a volt az utolsó nap, hétfő, amikor még bármikor elhagyhattam volna a lakást. Azon a héten, szerdán egy kisebb orvosi beavatkozást végeztek a katonai kórházban, arra készültem, nem mentem sehová; utána a hétvége következett a négy fal között; nem volt miért kimozdulnom.

Utána meg hirtelen az élet kiejtette kezünkől a napjainkat. Kővé dermedtünk.

A hely, ahol élek, egy aprócska budai utcában, hosszú hetek óta veszteglőházzá változott; Széchenyiék idejében így használták a karantén fogalmát. Én azonban mást próbáltam a helyzetre kitalálni; úgy gondoltam, hogy a rám nehezedő nyomás elől valamiféle varázshegyre húzódok vissza, ahol én idegen volnék, és úgy szervezném meg a védekezést. Az elzártságban írt leveleim címéül, fellengzős módon, azt adtam: *Jelentés a Varázshegyről*. Egyik irodalmi kollégám, Zsávolya Zoltán a válaszában lecsapta a magas labdát: »látom, kijelölted ehhez is a klasszikus világirodalmi sarokpontot«. Ez véleményem óvatosságra intett; beláttam, hogy a varázshegy-hasonlatom kiigazításra szorul, mert ez az én a varázshegyem nem akar a betegek és halálraítéltek (utolsó) menedéke lenni, mint ahogyan abban a híres regényben írva van. Sőt, azt szeretném, ha egészséges maradnék, és a szerencsejövajaim szavatolnának ezért. Erre emberi számítás szerint, pro forma, van esélyem, de van az ellenkezőjére is. Azt is szeretném, hogy az élet szerencsejövajai reményt adnának mások számára is: az élet nem veszíthet az értékéből, bármi történik is. Most napjaink-éjeink kimondott és magunkban elsuttogott fohással telnek; fogyjanak el minél előbb a rossz hetek, a megmérgezett hónapok körülöttünk, és az árnyékokkal terhes külvilág szabaduljon meg az újsütetű démonoktól. Marad elég gondunk a régiekkel is.

Ez nem lehetetlen kívánság.

Nehézség, hogy a mi köznapi fölfogásunknak is megvannak a gyengeségei, amit nem tudunk levetkőzni. Lassan érzékeltük, észleltük, hogy a betegség hatalmas, eddig soha nem tapasztalt árja ostromolja az emberi létezést, mégpedig országhatároktól és földrészekről függetlenül, tengereken, hegyeken áthajolva, küklopszai erővel szorongatva a Földünket. Ami tegnap beláthatatlanul messze volt tőlem, az mára beláthatóan közelre ért hozzám; későn jöttünk rá, hogy a baj velünk is megtörténhet. Sokáig nem láttuk, vagy fölényesen elhárítottuk magunktól a veszély lehetőségét is. Előnyös képet igyekeztünk festeni a saját helyzetünkről, külön erőnkről. Megingathatatlanok maradtunk, mert önvédelmi rendszerünket addig-addig finomítottuk, amíg a valóságos vészhelyzetekben már nem is jelezhet a mutató. A poshadt víz észrevétlenül a bokánkig, majd a térdünkig szökött föl, mostanra már lassan a mellünkig ér, és holnapra, holnaputánra elnyelhet minket, mindegyikünket – ez a baljós látomás kísért világszerte, fölborítva az életünk kiismert és megszokott medrét.

Ez a vírushalál ismeretlen nyelven beszél számunkra, nem értjük még.

Nehéz búvóhelyet találni előle; erőlködünk, de tudjuk és érezzük a lelkünk mélyén, hogy minden pillanatban ránk zárulhat a félelem lakatja; egy komor, elsötétített szobában állunk, ahol a lábunk egyelőre képtelen kitapogatni a padlón a szilárd pontokat.”

Recenzió

A vírusidőt szólítja meg az *Eső Könyvek* egyik mutatós, szinte még nyomdameleg kötete, *Jenei Gyula verseivel és Verebes György grafikáival. Légszomj* – mondja a vírusidőről a kötet címe. Jenei Gyula a költészet nyelvén, apró élet- és helyzetképekben, imitált naplótöredékekben, napok töredékes történéseinek sorában keresi az utat (és a kiutat) a maga számára a járvány első évében. A költő lélekállapota zilált, a zilált lélekállapotot rögzítő prózaversek mégis megfegyelmezett tollra vallanak, a költemények szakmailag készek, a szerző létrehozott bennük egy önálló, melankolikus árnyalatú költői világot – erről beszélék később. A naptár lapjait követő versek mellett oldalpárban állnak Verebes György grafikái. A versekben megjelenik a költő „önportréja”, vagyis hogy mit és hogyan gondol a vírusbetörésről, megjelennek benne a külvilágot kísérő jelenségek és a szerzői reakciók hozzá, Jenei Gyula sokszor él belső felidézéssel. Példa erre az apja névnapja után bekövetkező halál mint kísértő motívum, saját születésnapjához kapcsolva:

NEGYVENEGYEDIK NAP/04. 20.

„félek a születésnapjaimat követő napoktól
mióta apám
a születésnapja utáni napon halt meg”

A jelen lyukas, torz hálójában fölerősödik a múlt mintázata: azt is mondhatnám, hogy a múlt árnyékai életre kelnek. (Ahogy határ- és vészhelyzetekben ezek mindannyiunkban föltámadnak.) Másik szemléltető példa erre Jenei számára a kiüresedő égbolt megfigyelése: ahol hiába van légifolyosó időtlen idők óta, most nem járnak arrafelé repülők. A jelen alapélménye a félelem, a szorongás, az ürességérzés és a haláltudat. A kötet prózaversei és a grafikák egymásra épülnek, ha szabad így fogalmazni: egymásra (is) kíváncsiak. A grafikák elmosódott emberalakokat ábrázolnak, többnyire elesett, esdeklő tartással. A kötet hangulatát ebben az elesettségben találhatjuk meg; a fehér lapokon szétmorzsolódó emberalakok, arcok jelennek meg, mint saját sorsuk számkivetettjei, szellemképei. A grafikák betöltik a szerepüket: az élet megszokott keretei eltűntek, a fehér papírok üres terek, ezekben a terekben jelenik meg árnyalakként az ember, pontosabban az emberi test körvonalai, az arcok pedig tekintet nélküliek.

Ezekkel a fogalmakkal körülírható a kötetkompozíció egésze, vagyis a versek és a grafikák jelentése nem korlátozódik önmagukra, vers a versre, grafika a grafikára, a szöveg és a kép, a kép és a szöveg nem önkényesen kerülnek egymás mellé, hanem közösséget alkotnak egymással. Vagyis a két szerző látásmódjában, észjárásában megvan a közös nevező. A grafikák ezért is mindig csak emberalakok körvonalait ábrázolják, mutatva az ember, az egyén kiszolgáltatott helyzetét a járványban. A versek beszélője is idegen világban, idegen partokon mozog; többször látjuk utcán, folyóparton, városi környezetben: jellemzője a kiszolgáltatottság. Ha a tanári szobában lejátszódó „jelenetre” gondolunk, még a gyanakvás is az eszünkbe juthat.

A vírus nem kíméli az emberi kapcsolatokat sem, mi több: megnyomorítja. A költő válaszából is ezt olvasom ki:

TIZENNYOLCADIK NAP/03. 28.

„sokan találgatják, mondják, szajkózzák
reménykedve,
hogyan amikor túlleszünk a járványon, karanténon,
semmi nem olyan lesz, mint eddig,
hanem bölcsebb,
jobb, tisztább, tisztességesebb,
én nem hiszem ezt.
az ember nem változik,
semennyit, soha.”

Úgy látom, hogy Jenei Gyula e verseiben a legerősebb két szál a melankóliáé és a halálé. A vírus halálközelséget jelent a költő számára: ebben a járványvilágban a temetések kétszer is szinte szó szerinti ismétléssel földézett rituáléja a saját halál képzetkörébe tartozik:

HATODIK NAP/03. 16.

„olyan ez kicsit, gondolom,
mint mikor a sír mellett azt mondja a pap,
imádkozzunk azért a testvérünkért,
aki közülünk elsőnek fogja követni a most elhunytat,
eltöprengek, hogy a legközelebbi értekezleten
vajon ki vagy kik miatt kell majd felállni,
és ha miattam?”

és a

TIZENHATODIK NAP/03. 26.

„amikor a katolikus pap azt mondja a sír mellett
imádkozzunk azért a testvérünkért,

aki közülünk elsőnek követi a most elhunytat,
akkor az ember,
miközben tudja,
hogyan az ima érte is szólhat,
körbenéz, eljátszik a gondolattal”

A kötet szaggatott (megszaggatott) világát, melyet a naplókijavításokkal is jelez a költő, a város, a kórház, a halál és a mindezekhez érzületként kapcsolódó melankólia határozza meg; közben fölötlik benne, hiszen a napok peregnek, hogy hogyan illeszthető be a láthatatlan ellenséggel való együttélés a családban, a munkahely és a város kisvilágába? A költői válasz rá: a vírus gyilkos jelenléte szinte mindent szétbomlasztott, és mindent bedarált abból, ami a korábbi élet kereteit, érzésvilágát, természetét meghatározta. Okkal vetődhet föl tehát a kérdés, mely egyben a mű végső kérdése is, hogy vajon illúziók szülője vagy temetője lesz a járvány következménye? Más szóval, rosszabb vagy jobb lesz az élet utána:

A KÉTSZÁZHARMINCHETEDIK NAP/11. 02.

„az elején sokan mondogatták, divat volt mondogatni:
a járvány után nemcsak más,
de jobb lesz a világ,
emberibb.
mintha lehetne mérni a jóságot mérlegen vagy centivel.
pedig a görögöktől is tudhatjuk, az ember nem jó,
csak *csodálatos*,
más fordításban: a *sok szörnyű csodafajzat* között
a *legszörnyebb*.

A kötet tehát egy baljós év – mindannyiunkat foglalkoztató és érzelmileg, lelkiileg megdolgoztató – érzeményeit foglalja magába. Hiába azonban a légszomj, az író, a grafikus mi mást tehetett volna, dolgozott. Az élet különös adalékkal szolgált a munkájukhoz. Hogyan is lehetne másképp ezt a vallomást és recenziót befejezni, mint várakozással: várakozunk. Várom, sokunkkal együtt, hogy az idő vészforgatókönyve becsukódjék. És kerüljön a szerzőpárostól és mindenki mástól mielőbb egy másik, ezt a vírusidőt feledtető, felszabadító könyv az asztalunkra.

(Légszomj. Jenei Gyula versei Verebes György grafikái. Első Könyvek. Szolnok, 2020, Szolnoki Művészeti Egyesület)

Kinek hazatalál szívében az ég

Szikra János: *Míg haza nem érsz*

Lakitelek, 2020, Antológia Kiadó

„én mondlak ki / gondolat”
(*mondóka*)

Fényesen illatozó a magyar költészet csilagkertye, s egy benne termett 21. századi köteté: Szikra János *Míg haza nem érsz* című könyve a maga hetvenhét költeményével igazi szépirodalmi termés, amely olvasóért kiált. A legutóbb 2012-ben gyűjteményes kötettel jelentkező szerző az elmúlt években, 2013–2020 között – főként a *Hitel* hasábjain, de a *Vár Ucca Műhelyben*, a *Pannon Tükörben* vagy az *Aracsban* is – publikált verseit válogatta gondosan egy kiadványba. A *Közép-európai nyár* (2012) harminchat év gyümölcsöző terméshez ma egy olyan válogatása az addigi életműnek, amelyben a szerzőnek a költészethez való érzékeny odafordulása is jól kitapintható. Mert ahogyan azt több helyen is megvallotta: „Az irodalmi pályára versekkel »léptem«, időközben írtam pár más ezt-azt, de máig a költemények világát tartom a valódi varázsnak az irodalom műnemein belül” (*Hitel*, 2016/2, 114). A magyar poétikatörténetet igen jól ismerő, benne otthonosan mozgó Szikra János költészete a személyesség és eredetiség, magyarság és európaiság égisze alatt született s formálódott olyanná, hogy teljes meggyőződéssel és nyomatékkal ki tudja mondani kötete záró kulcsmondatát: „Ország, világ legyen hazám, / ország, világ legyen hazám” (*Járja a férfi szál bottal*).

A *Míg haza nem érsz* Szikra János tizedik kötete, melynek fő szerkesztőelve a ciklusokra osztás. Öt szövegblokk követi egymást a maga rendjében. A kötet nyitóverse címével is *Belépő* abba a szöveggörpuzsba, amely magas esztétikai léccet állít fel magának, hogy azt a jól felkészült szerző – olvasóközönségében bízva –

könnyedén átugorhassa. A lírai alanyban artikulálódó megszólalás: „Mint elhagyott, néma hangszer, / eszköze a zenének, / úgy süvített át az élet / üres folyosóimon” – nem mindig egyszerűen lekövethető útja az önértelmezésnek; olykor perszónifikáción keresztül érkezünk el a felismerésig: „Ágyat bont üres szívemben / saját hiányom” (*Csend*); „belém vág bordón a bánat” (*Ikon*); „Fésülködik a szél a csend íriszében” (*Meditációk*). A *Szendergő vicinálisok*ban a rondószerű építkezés a ciklus zeneiségét erősíti, ahogyan az alliterációk is: „fatuskón a fejszefok”; „foszló felhőrojtok”; „vonagló, vad katyusa” (*Tanyák*); „tükrök tükre tükröződik” (figura etymologica – *Meditációk*); „bamba bolondok” (*Sejtjeidben éjszakázom*).

Az *Elementek mind a megmaradtak* címet viselő ciklus egy igen ritmikus verssel indít: a *mondóka* kurziválva is kiemeli a költői ént, de mielőtt eljutna önmagához, a cselekvés, történés huzamosságát, ismétlődését, meg-megszakadását kifejező gyakorító igealakokkal szemlélteti környezetét: „gondolgat”, „sejteget”, „rejteget”. A címében ellentétet hordozó *Himalája, Mariana* vers strófaszerkezete egy szótagbővülő szerkezetre épül: 4, 4/3, 4/4/3. Huszonegy kérdő versmondat szervezi a költeményt, amelyben egy Ady-allúzió és egy bibliai szöveghely is megbújik: „Elfusson-e / mind, akinek nincs bora?” (Ady Endre: *A fekete zongora*); „Ki nem zörget / mit keres, ha nem talál” (Lukács 11:10). Szikra János *Így áldlak, élet* című versének szövegébe szintén egy ismert Ady-versszálat szőtt: „Éhe kenyérnek, éhe a Szónak, / Éhe a Szépnek...” (kiemelés:

az eredetiben. L. N.; Ady Endre: *Csák Máté földjén*).

Az idő múlását tapasztaló lírai én is kiszól egyes versekből: például „befelé vérzik el fiatalságom” (*szocreál*); „mikor még sok volt mögöttem az élet”; „gyérülnek az évek” (*A Navona téren*). A „hazafelé készülődő Szikra János” (Léka Géza nevezi így a költőt a kötet hátsó borítóján) korábban ekképp nyilatkozott az öregedés jellemformáló folyamatáról: „Észleléseim gondolatokká csiszolása közben kopottabb lett a kedvem, gyűröttebb az arcom, de tiszta lélekkel nézek a jövőndé elé, s öregedőben is hajlíthatatlan hittel állok a számomra kijelölt helyen.” Ez a hely nem reflektorfényben izzó hely, de Szikra Jánostól egyébként is távol állna az efféle kiemelés. Ő inkább a csendben alkotók táborának tagja, akinek versei viszont képesek hangosan is szólani. A ciklus „zárszava” egy, a *Kedvest* felvillantó haiku: „éneklő moha / a hajnali háztetőn / annim mosolya” (*Varga Anikó*), s ezzel máris a kötetben centrális helyet elfoglaló ciklus szövegdarabjai felé vehetjük az irányt, amely szerelmes-erotikus tónusú versek egyberostált költeményei.

A „Balladába falazott csók” (*Népmese*) ciklusa (*Ha a halál fölugrik a fákra*) tizenhét költeményt számlál. Kiemelkedően szép képrendszer (többnyire rész-egész metonímiára épülő) működtet ebben a szövegblokkban a költő, amelyekből érdemes idézni ide a következőket: „Hiába fönna holdmárvány, / ma minden sínpár holtvágány” (*Kisujjadért*); „húsos ajkad redőibe horzsolom / ... / ezt a verset sós öledbe csókolom” (*puncs*); „hetekig tőlem könnyezett öled” (*Hajózhatóbbá vált*); „s én fél óra múlva, / öled pusztá látványától, / szétnyíló combod közt azonnal / elélvezek (*Holtág*); „este horgonyt vet és vitorlát bont / az én szerelmem homlokán / a hó” (*Ha a halál fölugrik a fákra*); „Jó nekem / a combaid közelében jó nekem” (*Selyem*).

A legterjedelmesebb, utolsó előtti szövegblokk (*Kihűlt kémény a hold alatt*) 22 verssel gazdagítja a kötetet. Mindjárt egy antithesis-szel indul a ciklus: „Megfagyott

az ég fölöttem. / Összekoccan szívemben a nyár” (*Tél*). A cikluscímadó versben a szülőket idézi meg: „Szívemből hulló korom vagy, apám / Anyám, fehér fátyladdal mi lett?” Majd egy kétütemű hetest (4/3) számláló párrímű sorokkal zárul a ciklus (*Bár lehetnék*): „szerelemföltő pofon / necc leszek a combodon”; „merengő vízisikló, / csókért esengő csikló”; „emlőd bódító halma, / fölrobbant gránátalma”.

Az utolsó versciklus elnevezésében is a vég felől közelít a lírai aposztrophé önmagához: *Velem a világ ma véget ér*. A *Hitel* hasábjain 2014 és 2020 között olvasható tizenhárom költemény közül a nyitóvers (*A nagy szem*) eredetileg *Néz a nagy szem* címmel jelent meg (2014/4). A záró vers pedig a 2020. augusztusi lapszámban található, illetve másodközlésként a *Kárpátalja* 2020. november 1-jei (1030.) számban, Penczófer János magyarázó jegyzetével. A *Járja a férfi szál bottal* balladai-drámai hangvételű szabadvers, amelyben a távolságtartó harmadik személyű versfelütés azonnal átvált első személybe, a fekete tónus mellett ott „libben a kendő fehéren” éles kontrapunktként. Az előismétléseket („Táncol a férfi...”, „Táncol a lány...”, „Sokáig hittem...”, „Sokáig hittem...”, „bal kezembe adták búcsúzóul jobb karom, / bal kezembe jobb karom”) egy hangsúlyos, „a vers egészét átható tragikumú” sorismétlés követ, amely egyben a költemény záróakkordja is lesz, amely szerint: „Ország, világ legyen hazám, / ország, világ legyen hazám.” És tulajdonképpen abszolút joggal merül fel a trianoni évfordulóra irányuló kérdés Penczófer Jánosban, mely szerint: „a személyes sorson túl [...] vajon miért rémlik föl az olvasóban a haza megcsontításának és feldarabolásának éppen száz évvel ezelőtti képe?”

Balladai szólamvezetés érezhető még a *könyvhét provinciában* szabadversben, amelyben az inverziós szerkesztésmód alkalmazása során – ami olykor bizonyos szójátékként is értelmezendő – itt komoly hangsúlyeltolódást mutat a tartalomban: „sej-haj rózsám”, „rózsám sej-haj”; „nem

vagy itt”, „nem itt vagy”; „teli az üres tér / üres a teli tér velük”. A Bethlen Anna bal-ladájából vett kurzivált pretextus („*talpig vagyok aludt vérben / magam pedig halófélben*”) a lírai alany azonosulása és sorsvállalása a másik nemmel.

Végezetül a pályatárs, Szöllösi Zoltán (1945–2018) 2018. március 21-ei halálára reflektáló búcsúvers, a *semmit öklöző bogár* (*Hitel*, 2018/6) egy olyan komplex, szöveg-grammatikai-tipográfiai kiemelésekben, szójátékokban gazdag költemény, amely-ről érdemes szólnunk. „március van, még-is / hónap kéne esni / zuhogjon a zsoldár / hóból való zsoldár / a fekete égig” (Kiemelés az eredetiben: L. N.). A kurzivált szöveg-részlet valójában egy 1989-es, a Széphalom Könyvműhely gondozásában megjelent háromszerzős (Agócs Sándor, Szöllösi Zoltán, Újházy László) antológia címe. A friss gyászra utaló jelzős szerkezet („fekete ég”) után az első szójáték máris: „betört a kór a házba”, majd később realizálódik a kór: „betört a kór a torkodba”. Az „éjfél előtt én nem megyek haza” dőlt betűs szedés a József Attila-díjas költő 1998-as verseskö-tetének a címe, ahogyan a „*fölöttem a tenger hiába rúgkapál*” sorban Szöllösi Zoltán 2017-es összegyűjtött verseinek címe is belekomponálódik a vers zenéjébe, amit még két alakzat erősít tovább. A ráolvasásszerű három szövegbetét: „kerengjen a kerengő / merengjen a merengő / fusson a futó / jöjjön a jövő”, majd: „kerengő ke-rengjen / merengő merengjen / fuss futó / jöjj jövő / huss” s végül: „fuss futó / huss jövő / kerengjen a kerengő / merengjen a merengő / huss huss huss”. A költemény utolsó harmadában hangzik el a ciklus-címadó sor is a v-hangok alliterációjával: („velem a világ ma véget ér”), ami tovább sűrűsödik a „kívül-belül vakon vonagló vonító seb vagyok” sorban. A verzális be-tűhasználat (A FÖLD ALATT IS HÓNAK

KÉNE ESNI) még egy utolsó nyomaték a költőtárs hiányának kifejezésére, hogy aztán intarziás mintázatként még egyszer utoljára önmagát is beleékelje a verset író a saját szövegébe: „rázkóva zörög az emberiség összes rozsdás étkezéslete ben-nem / az örök sóvárgás ezüstkései ezüst-villái ezüstkanaikai / ötszáz éve koplaló magyar falu vagyok / a hajnali busszal most hurcolják el belőlem / az utolsó pátkai rabszolgát Afrikából vason...”

Amint az a fentiek által is igazolódni lát-szik: Szikra János versbeszéde nem a leg-könnyebb sodrású, ám mondanivalójának mélységében és költői kvalitásában is képes kiemelkedőt alkotni, felrajzolni magát a kortárs magyar líra térképére. Az eddigi egész Szikra-életmű virrasztás egy olyan anyanyelvű költészet felett, amelyből már rég kikoptak az egykori értékmérők, így például a szókincs gazdagsága vagy a stí-lusbeli kifogástalanság. Nem egyszer egye-diség helyett egyedieskedés, személyes-ség helyett személyeskedés tapasztalható. Ám aki „Utassy József modern dalainak madárcontozatát ölti fel”, s „Tornai Józseffel tart leginkább rokonságot”, arról meggyőződés, hogy költészete szívem-hez közelálló. Falusi Márton fentiekben emlegetett laudáló szavai Szikra János Utassy-díjához kapcsolódnak. S ahogyan azt a 2018-ban megjelenő Nagy Gábor-féle Utassy-monográfia kapcsán megjegyez-tem, hogy tudniillik: méltánytalan köl-tészettörténeti pozíciójából talán sikerül kimozdulnia Nagy Gábor irodalomtörté-nész segítségével Utassy költészetének, úgy gondolható, hogy Szikra János szép-írói munkássága is eléri méltó rangját. A Ba-lassi-emlékkarddal is kitüntetett szerző valójában már ezt húzza alá, ugyanis eme jeles díj tulajdonosáról elmondható: élet-művével őrzi nemcsak a magyar, de az eu-rópai szellemiséget is.

Lajos Nóra

LAJOS NÓRA (1977) Debrecenben élő irodalomtörténész, tanár, költő, író, kritikus, szerkesztő. Utóbbi kötete: *szívben fészkelő* (140 haiku, 2020).

Közép-Európa három közép-európai szemével

Bába Iván–Gyurcsík Iván–Kiss Gy. Csaba: *Közép-Európa magyar szemmel*

Kőszeg, 2020, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete (iASK)

2020-ban már több mint három évtized telt el a Közép- és Kelet-Európát 1989–1990 fordulóján radikálisan átalakító eseménysozortól óta. Az államszocializmus összeomlását, a pártállami diktatúrák leépítését vagy bukását és a szovjet csapatok kivonását kezdetben szinte általánosnak nevezhető eufória kísérte a régióban. Ez azonban gyorsan szertefoszlott az egymást követő gazdasági és politikai válságok, társadalmi és etnikai konfliktusok hatására. Mindazonáltal a „nyugati jólét és szabadság” eljövételére irányuló illúziók még jó ideig – legalább a térség euroatlanti integrációjának sikeres lezárásáig – kitartottak. Addig a nyugati politikusok és értelmiségiek többsége, összhangban a közép- és kelet-európaiak nagyobb részével egyértelmű sikertörténetként értékelte az „európai projekt” előrehaladását, a kontinens „elrabolt” keleti felének (re)integrációját. Ám a 2000-es évek második felétől újabb kihívásokkal kellett szembenéznie Közép-Európának, ráadásul egy egyre instabilabbá és kiszámíthatatlanabbá váló globális kontextusban – pénzügyi összeomlás, geopolitikai változások, menekült- és migrációs hullámok, Brexit stb. közepette. Az újabb és újabb válságok pedig nemcsak a korábban nem megfelelően kezelt (vagy alábecsült) problémákra irányították rá a figyelmet, hanem arra a mély törésvonalra is, amely még mindig elválasztja egymástól Európa két felét, nagyjából ugyanott, ahol a második világháború után leereszkedett a vasfüggöny. Az Unió „gazdag nyugati fele” és a főleg a keleti „periférián” levő szegényebb, eltérő történelmi és részben kulturális tapasztalatokkal rendelkező tagállamai közötti különbségek számos területen

nehezítik meg a válságjelenségekre adandó közös, európai válaszok megtalálását.

Bába Iván, Gyurcsík Iván és Kiss Gy. Csaba – három tapasztalt, Közép-Európával foglalkozó magyar értelmiségi – ezt a gazdasági, történelmi és kulturális törésvonalat vizsgálta meg a *Közép-Európa magyar szemmel* című, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete (iASK) gondozásában megjelent könyvben. A szerzők a bevezetőben először tisztázzák, hogy mi készítette őket erre: munkájukkal egy osztrák szerzőpáros, Emil Brix és Erhard Busek 1986-ban, majd 2018-ban publikált kötetekre¹ reagáltak. A „nyugat-közép-európai”, liberális nézőpontból kifejtett gondolatok arra inspirálták a magyar szerzőket, hogy magyar – illetve „kelet-közép-európai” –, konzervatív szemszögből reflektáljanak Brix és Busek újabb írására. Könyvük (amely talán egy szebb borítót is megérdemelt volna) azonban nem is annyira válasz, hanem inkább az osztrák szerzők felvetéseinek továbbgondolása, bemutatva és érzékeltetve az eltérő véleményeket és hangsúlyokat is. Tulajdonképpen egy arra tett kísérlet, hogy a régió „keleti” feléből nézve fogalmazzák meg és foglalják össze a térség sajátos helyzetét Európán belül az utóbbi három évtized, illetve az aktuális helyzet tükrében. Egyúttal pedig egy vitairat is, amely az olvasót is további kérdésekre – vagy akár vitára – készíti.

1 Az 1986-os *Projekt Mitteleuropa* című kötetre több mint három évtizedes távlatból reflektáló újabb kiadványt lásd Emil Brix–Erhard Busek: *Közép-Európa újragondolása: Miért Közép-Európában dől el Európa jövője?* Kőszeg, 2019, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete (iASK).

Ami a kötet egészét illeti, műfaját tekintve némileg nehezen besorolható. Vita-iratjellege mellett egyes írások alapján inkább esszégyűjteményre, máskor tanulmánykötetre, megint máskor pedig kézi- vagy tankönyvre emlékeztet, és a történelem, a művelődéstörténet, a nemzetközi kapcsolatok és a politológia közötti folyamatos mozgás sem könnyíti meg a „beskatulyázást”. A szerzők egyéni stílusából és a választott témák jellegéből is következik, hogy az olvasmányos esszé időről időre kissé szárazabb felsorolás vagy szikár elemzés váltja. Mindezt azonban ellensúlyozza a szerzők nézetei közötti közelség és főleg a választott közép-európai nézőpont, amely az egész munka keretét alkotja.

A bevezetőt és a bibliográfiát leszámítva a könyvben nyolc, az egyes szerzők által külön-külön jegyzett írás és egy záró szöveg kapott helyet. A legtöbb tanulmányt ugyan Kiss Gy. Csaba írta, de a szövegek terjedelme nagyjából kiegyensúlyozottan oszlik meg a három szerző között. Kiss Gy. Csaba irodalom- és művelődéstörténész, egyetemi oktató a bevezetőt követő három írásában a régiót összekötő, annak egyedülálló jellegét kölcsönző történelmi és kulturális sajátosságokra koncentrál. Az elsőben (*Miért más itt a nemzet?*) – amellett, hogy röviden ismerteti a Közép-Európa meghatározását övező hosszú vitát, illetve elutasítja a szerinte összemósó és leértékelő Nyugat- és Kelet-Európa felosztást² – egy rendkívül fontos kérdést boncolgat, amelyre már a cím is utal: miért „más” a nemzet Közép-Európában, mint Nyugaton? Noha a szerző természetesen tisztában van a tagadhatatlan különbségekkel – ahogy azt később a közép-európai nemzetné válások bemutatásán is szemlélteti –, és nem hagyja figyelmen kívül az (etnikai) nacionalizmus okozta katasztrófákat sem, nem fogadja el a „nyugati” (állampolgári) és a „keleti” (kulturális vagy

etnikai) nacionalizmusok közötti, a nyugati álláspont felsőbbrendűségét sugalló különbségtételt. Anthony D. Smith etnoszimbolista koncepciójára támaszkodva utasítja el ezt a szemléletet,³ felsorakozva azok mellé, akik ugyancsak megkérdőjelezzik az ilyen felosztást,⁴ mint például a nyugati társadalmak bevettnek számító, „banális” nacionalizmusát elemző Michael Billig.

A régió egyik jellegzetességét Kiss Gy. Csaba egészen a modern korig meghatározó „történelmi multikulturalitásban”⁵ és a politikai nemzetépítés kudarcaiban találja meg. Különösen az előbbi kapcsán viszont elkerülhetetlenül felvetődnek azok a különbségek is, amelyek még a szűken vett Közép-Európán, vagyis a Habsburg Monarchia és utódállamainak területén belül is megfigyelhetők. A korabeli Nyugat-Európában már többé-kevésbé sikerrel felszámolt, de térségünkben még a 20. század elején is jelenlevő (sőt, egyes helyeken még napjainkban is létező) etnikai és felekezeti tarkasághoz ugyanis az oszt-rák-magyar kiegyezést követően másképp viszonyultak a Lajtán innen és túl. Míg Bécs újabb és újabb „regionális kiegyezésekkel” alkalmazkodott ezekhez az adottságokhoz – természetesen a német nyelv és kultúra bizonyos fokú dominanciájának fenntartása mellett –, ezzel szemben Budapest – bár némiképp következtelen rendületlenséggel – továbbra is a klasszikus nemzetállami eszme megvalósítására törekedett, amire viszont nem volt sem elég ereje, sem ideje.

3 Uo. 13–15.

4 Lásd Michael Billig: *Banal Nationalism*. Los Angeles–London–New Delhi–Singapore–Washington DC, 1995, Sage.

5 Bába Iván–Gyurcsík Iván–Kiss Gy. Csaba: *Közép... i. m. 19. Ugyanezt Kollai István „hagyományos multikulturalizmusnak” nevezi, lásd István Kollai: A Capital on the Borderland – Traditional Multiculturalism in Contemporary Bratislava*. Budapest, 2009, Terra Cognita Foundation.

2 Bába Iván–Gyurcsík Iván–Kiss Gy. Csaba: *Közép-Európa magyar szemmel*. Kőszeg, 2020, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete (iASK), 16.

Nagyon aktuálisnak tűnik, amit a következő esszében (*Mítoszok és jelképek – kölcsönös előítéletek*) Kiss Gy. Csaba a történetírók szerepével kapcsolatban ír, amelyet a „nemzeti mitológiák megformálásában” játszottak a romantika korában. A tudományosság szempontjai ugyanis ekkoriban gyakran alárendelődtek a nemzet (elképzel) érdekének. A szerző számos példát hoz az egész térségből a lehetőleg minél dicsőbb múlt megkonstruálására irányuló igyekezetekre (a hun–magyar rokonság mítoszától a dákoromán eredetmítoszig),⁶ de kitér a mitizált nemzeti tájakra, aranykorokra és panteonokra, valamint a nemzetek vélt küldetésére, a kollektív katasztrófákra és ellenségképekre is. Ezek ugyan kiválóan alkalmasak a közösség (a nemzet) építésére, ám a tudományossághoz sokszor csak kevés közülük van.

Azt a tanulságot sem lehet elég sokat hangoztatni, amelyhez a harmadik, *Birodalmi integráció vagy föderáció?* című írásban jut el Kiss Gy. Csaba. A régió középkori, dinasztikus integrációs kísérleteinek áttekintése után rámutat, hogy az egymás rovására érvényesülni akaró közép-európai nacionalista mozgalmak képviselői „valahogy” mindig csak vesztes vagy legalábbis nem domináns pozícióból voltak készek kompromisszumot kötni egymással. A szerző František Palackýt, Kossuth Lajost, Aurel. C. Popovicit és Milan Hodžát említi,⁷ de hozzájuk tehetné még akár Edvard Beneš is, annál is inkább, hogy ő mindkét szerepet megtapasztalta: a nyomás alatt 1938-ban hajlott a megegyezésre, a második világháború után viszont könnyörtelen győztesként lépett fel. A sikeres középkori és a nem túl biztató újkori előzményekből mindazonáltal leszűrhető, hogy térségünkben az összefogásnak és a kompromisszumnak – vagy legalább egy elfogadható megoldás keresésének –

is megvannak a hagyományai, nem csak a konfrontációnak.⁸ Erre pedig lehet építeni a visegrádi együttműködés folytatása során is.

Kiss Gy. Csaba negyedik írásában, *Az emlékezet dilemmáiban* egyértelmű választ ad arra a kérdésre, hogy beszélhetünk-e valamilyen sajátos „közép-európaiságról”: „Nem kérdéses, hogy létezik a közös mentális tulajdonságok jellegzetes együttese [...] [a közép-európaiak számára] néhány célzás elegendő [...] ahhoz, hogy az otthonosság levegőjébe kerüljünk. Az észjárás, a mentalitás hasonlósága hamar nyilvánvalóvá válik. Különösen a jellegzetes humor és önirónia. Benne van ebben a sajátos elegyben a német vagy zsidó városi kispolgáré éppúgy, mint a falusi nemesé vagy parasztemberé, és hozzá még a közép-európai nemzeti múlt emlékezete, a gőgnek és az önálábecsülésnek különös ötvözetével.”⁹ A közös vonásokat jól jelképezik a tragikus nemzeti sorsról szóló nemzeti himnuszok – amelyeknek a szerző már külön könyvet is szentelt¹⁰ –, a kollektív egzisztenciális fenyegetettség, a kevertség vagy például az abszurd is, amely mélységesen áthatja a régióban élők mindennapjait, minden komikumával és tragikumával együtt.¹¹ Kiss Gy. Csaba a nyugat- és kelet-európai emlékezetek közötti aszimmetriára is kitér, amely abból fakad, hogy míg Nyugat-Európában egy, addig a kontinens középső és keleti részein két totalitárius rezsim is uralmon volt (ráadásul meglehetősen hosszú ideig). Többek közt ezzel magyarázható a nyugatiak értetlensége a közép- és kelet-európaiak anti-kommunizmusával kapcsolatban. Vitán

8 Vö. Emil Brix–Erhard Busek: *Közép... i. m.* 198–199.

9 Bába Iván–Gyurcsík Iván–Kiss Gy. Csaba: *Közép... i. m.* 126.

10 Kiss Gy. Csaba: *Hol vagy hazám? Kelet-Közép-Európa himnusai. Egy nemzeti jelkép történetéhez.* Budapest, 2011, Nap Kiadó.

11 Bába Iván–Gyurcsík Iván–Kiss Gy. Csaba: *Közép... i. m.* 128.

6 Bába Iván–Gyurcsík Iván–Kiss Gy. Csaba: *Közép... i. m.* 26–27.

7 Uo. 38–43.

felül áll, hogy a kommunista diktatúrák öröksége ma is tovább él,¹² ám ezt nem lehet csupán az egypártrendszerreig visszavezetni. Azok ugyanis több tekintetben csak a korábbi berendezkedések társadalmi és mentális gyakorlatait vitték tovább – folytatva a régiókban nagy hagyományokkal bíró klientúraépítést és nepotizmust, a meritokrácia elvét a lojalitásnak alárendelő reflexeket, a szervilizmust, a korrupciót, az autonómiák letörését stb. Írása végén a szerző kreatív választ is kínál arra a dilemmára, hogyan lehetne feloldani a közép-európai emlékezetek közötti ellentéteket: egy atlasz összeállítását veti fel a visegrádi közös emlékezethelyekről.¹³ Ez a megszívlelendő javaslat nem is nélküli az előzményeket, hiszen az emlékezet helyeivel és a párhuzamos nemzeti narratívákkal már többen is foglalkoztak regionális szinten.¹⁴

Bába Iván, a külügyminisztérium volt tisztviselője, diplomata és egyetemi oktató *A kommunizmus bukása* címet viselő tanulmányában ugyancsak a két totalitarizmus és a kommunizmus közös tapasztalatának jelenségéből indul ki – a totalitárius paradigmán¹⁵ belül mozogva –, mint ami megkülönbözteti a régiót Nyugat-Európá-

tól.¹⁶ A szerző áttekinti a közép-európai diktatúrák összeomlását, az értelmiségiek szerepétől, a rendszerváltoztatás előzményeinek ismertetésén át az alternatívák és az útkeresés korlátainak bemutatásáig. Érzékletesen jeleníti meg az írók szervezkedését, valamint az antikommunista ellenzéki csoportok ténykedését és a regionális kölcsönhatásokat¹⁷ – aminek ma már örvendetesen gyarapszik a szakirodalma¹⁸ –, beleértve a szamizdat szovjet(!) találmányát is. Az antikommunista ellenállásról rajzolt kép viszont teljesebb lenne, ha a régió társadalmainak folyamatos lázongására és elégedetlenségére felvonultatott példák mellett megjelenne az államszocialista berendezkedések kétségkívül sokáig meglévő támogatottsága is. Azaz, hogy a kommunista diktatúrák nem zárólag a Vörös Hadsereg jelenlétére építhettek, hanem uralmukat a második világháború előtti szociális igazságtalanságokkal, a mobilitási pályák elégtelenségével, a régió lemaradásával is legitimálhatták. A problémákra pedig a kommunista modernizáció utópiáját kínálhatták vonzó – igaz, végül hamisnak bizonyuló – megoldásként. A szerző sorra veszi a közép-európai diktatúrák bukását, ami során a központtal, azaz a Szovjetunióval kezdi. Történelmi perspektívából ítéli meg Mihail Gorbacsov reformkísérletét:¹⁹ a szovjet főtítkárr meghatározó szerepét később is úgy értékeli, hogy bár nélküle is összedől volna a kommunizmus, de „talán nem ilyen békésen, szelíden, »bársonyosan«. Az agónia még évekig eltarthatott volna, s az össze-

12 Uo. 125.

13 Uo. 130–131.

14 Lásd pl. Marcin Moskalewicz–Wojciech Przbyski (eds.): *Understanding Central Europe*. London–New York, 2018, Routledge; magyar vonatkozásban pedig pl. S. Varga Pál–Szász Orsolya–Takács Miklós (szerk.): *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*. Debrecen, 2013, Debreceni Egyetemi Kiadó.

15 Ezzel kapcsolatban lásd Horváth Sándor: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég*, 2006/2, 3–30, illetve Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. *Eszmélet*, 2003, 57. sz. http://www.eszmelet.hu/bartha_eszter-a-sztalinizmus-a-regi-es-uj-historiografiaban/ (letöltve: 2021. 03. 12.).

16 Bába Iván–Gyurcsík Iván–Kiss Gy. Csaba: *Közép... i. m. 46.*

17 Uo. 46–51.

18 Lásd a Courage nemzetközi kutatócsoport (Horizont 2020) eredményeit: <http://hu.culturalopposition.eu/>, illetve magyar–lengyel vonatkozásban pl.: Mitrovits Miklós: *Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés, 1976–1989*. Budapest, 2020, Jaffa.

19 Bába Iván–Gyurcsík Iván–Kiss Gy. Csaba: *Közép... i. m. 52–55.*

omlás sokkal több emberi áldozatot követelt volna.”²⁰ Az egyes országokban lejátszódó folyamatok bemutatása közben Bába Iván a magyarországi békés átmenetre is kitér, és kiegyensúlyozottan mutatja be a később egymás vetélytársaivá váló ellenzéki csoportokat (az MDF-et, a demokratikus ellenzékét, majd SZDSZ-t, a Fideszt, illetve az állampárton belüli mozgódásokat). A szerző részletesen taglalja a kommunizmus gazdasági örökségét, a nehezen kezelhető válságot, az adósságtérhet (külön kitérve a magyar esetre). A számos egyedi jelenség mellett rámutat a hasonló folyamatokra és helyzetekre, amelyek közé a kapitalizmus árnyoldalainak láthatóvá válását és a fordulatok utáni „politikai bosszú” elmaradását is besorolja (némi élel jegyezve meg, hogy helyette a fiatal kommunisták szociáldemokratákká és szocialistákká „vedlettek át”).²¹ Nem túl szívderítő megállapítást tesz a térségünkben oly nagy hagyományokra visszatekintő „harmadikutas” elképzelések realitása kapcsán: „Közép-Európa országainak rendkívül nehéz társadalmi-gazdasági öröksége, a kommunista uralom negyven évének következményei, a térség determinált helyzete minden országban beszűkítette a választási lehetőségeket, megszabott alternatívák közötti döntéskényszert teremtett, lényegében kijelölve a követendő utat”.²² Akárhonnan is nézzük, ezzel nem nagyon lehet vitatkozni.

Bába Iván másik írása (*Közép-Európa az Európai Unióban*) az EU aktuális kihívásainak kontextusában foglalkozik a régióval. Emil Brix és Erhard Busek megállapítására – hogy az Európai Unió létrehozása során „eleve tudatosan kirekesztették a történelmet és a hagyományokat”, ami sokáig célravezetőnek bizonyult, ám elodázta az EU értelmére vonatkozó kérdés megválaszo-

lását²³ – Martonyi János volt magyar külügyminisztert idézve reflektál. Martonyi úgy vélte, hogy „az igazi gond [...] a kulturális dimenzió kiszorulása volt, aminek fő oka nem volt más, mint az európai identitással, mint a közösségi identitásnak a nemzeti identitás utáni legfontosabb formájával szembeni érzéketlenség, sőt bizalmatlanság”,²⁴ és hogy az európai identitás épp azokban az országokban erősebb – mint például Lengyelországban és Magyarországon –, ahol különösen erős a nemzeti hovatartozás érzése is. Közép-Európa biztonságának kérdése kapcsán Bába Iván kifejti, hogy az eleve szubjektívnek számító fenyegetettségérzés miatt olyan erős a térségben. Meggyőzően támasztja alá az itteni országok és közösségek létbizonytalanságát, felsorolva azokat az eseteket, amikor a régió a nagyhatalmak játékkerévé vált: Lengyelország több felosztásától Trianonon és Münchenen át a jaltai világrend kialakulásáig.²⁵ Ezeket az – inkább az áldozatnarratívákra jellemző – példákat azonban ki lehetne még egészíteni azokkal a nagyhatalmi döntésekkel is, amelyek pozitív irányba mozdították el a régió sorsát. Igaz, ilyenekből sajnos kevesebb volt, de meg lehetne említeni egyes, a tengelyhatalmak legyőzését megalapozó lépéseket a második világháború alatt, a kommunista és szovjet dominancia fellazításához is hozzájáruló helsinki folyamatot, illetve az 1989 végén George Bush és Mihail Gorbacsov között folytatott máltai tárgyalásokat. És természetesen az egyes döntések sem mindig ugyanúgy érintették a régió nemzetét: például a történelmi Magyarország felbomlását és a magyar nemzet megosztottságát megtestesítő trianoni békeszerződés egészen máshogyan van jelen a cseh és szlovák, illetve a román és a délszláv történelmi tudatban csakúgy, mint

20 Uo. 86.

21 Uo. 88.

22 Uo. 84.

23 Emil Brix–Erhard Busek: *Közép...* i. m. 190.

24 Bába Iván–Gyurcsík Iván–Kiss Gy. Csaba: *Közép...* i. m. 154.

25 Uo. 156–157.

például az 1938-as müncheni szerződést vagy az 1938-as és 1940-es bécsi döntéseket is másképp értelmezik az érintettek.

Az 1980–90-es évek fordulóján bekövetkezett kelet- és közép-európai biztonságpolitikai fordulat, valamint az új struktúrák kialakulásának és működésének bemutatása után három további, rendkívül aktuális témát is érint a szerző. A Brexit és az orosz birodalmi érdekek jelentette fenyegetés mellett különösen a migrációnak szentel nagy teret, nem kerülve meg ezt a nagyon összetett és morálisan is ellentmondásos kérdéskört. Elismerésre méltó őszinteséggel és a „Nyugatra” – azaz Magyarországra is – irányuló önreflexióval vázolja fel annak az ökológiai válságnak a hátterét, amely a tömeges migráció egyik kiváltó oka, és amely a jövőben várhatóan még hangsúlyosabb lesz. Egyúttal az embercsempészeket és az „úgynevezett civil szervezeteket” is kritizálja, amelyek Európába juttatják a migránsokat (és a menekülteket, tehetjük hozzá, hiszen sokan már nemcsak a fegyveres konfliktusok miatt kénytelenek elmenekülni otthonról, hanem a természeti körülmények rohamos romlása következtében is, ugyanúgy a puszta túlélés érdekében). Itt a főleg nyugat-európai baloldali és liberális politikai csoportosulásokat is bírálja Bába Iván, amelyeket a feltétel nélküli befogadás álláspontjával azonosít. Ez viszont meglehetősen leegyszerűsítő állításnak tűnik, mivel ebben a formában az egész kérdés politikai instrumentalizálása során merült fel, mégpedig a menekültek és bevándorlók befogadását mereven ellenzők részéről megfogalmazott vádként.²⁶ Hasonló szemmel értékeli a migráció kapcsán a nyugati és egyes közép-európai országok közötti nézeteltéréseket is: felhívja a figyelmet a menekültkérdés kezelésének jogi hátterére, tagadja a kelet-európaiak állítólagos önzését és hálátlanságát, és a bevándorlás káros következményeivel érvel.

Ugyanakkor nem említi azokat a masszív kormányzati vagy radikális jobboldali szervezetek által lebonyolított kampányokat, amelyek olyan helyeken is kiváltották a lakosságnak a bevándorlókval és menekültekkel szembeni ellenérzését és félelmét – pl. Magyarországon és Szlovákiában –, amelyek valójában nem is szerepeltek a bevándorlók elsődleges célpontjai között. Pedig talán érdemes volna megfontolni, hogy nem lehetne-e feleleveníteni azt, amit Kiss Gy. Csaba egyik már említett írásában történeti multikulturalitásnak nevezett.²⁷ Vagyis az etnikai, vallási és felekezeti közösségek – nem idealizálandó, de sok esetben valóban és máig működő – együttélésének azt a közép-európai hagyományát, amelyet a 19–20. században először a türelmetlen és kizárólagosságra törekvő nemzetállam-építés, majd a náciizmus tombolása és a háború utáni kollektív bűnösség elvének alkalmazása sodort el. A holokauszt, az etnikai tisztogatások, az elűzések, a ki- és áttelepítések, a lakosságcsere, az erőszakos asszimiláció – illetve a békés együttélés – tapasztalataiból tanulva talán újra lehetne definiálni a menekült- és migránskérdéshez való viszonyulást is. Mégpedig az újkori bevándorlás – nemritkán valóban problematikus – következményei által már egy ideje érintett nyugat- és dél-európai országokkal közösen.

Fontos kérdéseket vet fel tanulmányában a kötet harmadik szerzője, Gyurcsík Iván is. A külügyminisztérium tisztviselője és diplomata az aktuális európai és regionális együttműködési formákat bemutató, *Térségi együttműködés 1989 után* című írásában az amúgy nehezen megjeleníthető, a kooperáció megalapozásához viszont nélkülözhetetlen diplomáciai aprómunka is érzékelhetővé válik. A szerző felsorolja az egyes fórumokat, a CEFTA-tól a kissé egzotikusan hangzó Craiovai Csoportig, röviden ismertette történetüket és funkciójukat, amelyek közül a kötet szem-

26 Uo. 170.

27 Uo. 19.

pontjából kétségekívül a visegrádi együttműködés a legrelevánsabb.²⁸

Különösen magyar szemmel izgalmas *A demokrácia és a kisebbségi kérdés* című írás, még akkor is, ha nem csak a magyarokat érinti, hiszen Közép-Európa etnikai szempontból még ma is sokszínű térség. Ahogy a szerző is írja: itt él Európa népcsoportjainak több mint a fele.²⁹ Azt pedig, hogy mennyire központi jelentőségű a címben is szereplő összefüggés – a demokrácia és a kisebbségi (nemzetiségi) kérdés kapcsolata –, az is tanúsítja, hogy ez már a kötet korábbi írásaiban is megjelent. A kollektív jogok – legitim – követelése ugyanis nem egyszer megoldhatatlannak bizonyuló kihívást jelentett a multietnikus államalakulatok elitjei számára, amikor a nemzetállam építése és a demokratikus elvek érvényesülése között kellett választaniuk. Így volt ez például a Magyar Királyságban 1848–1849-ben, majd a dualizmus alatt, továbbá az Osztrák–Magyar Monarchiában és utódállamaiban, illetve Csehszlovákia 1989 utáni rövid története folyamán is.

Gyurcsík Iván külön kitér arra a töresre, amit a második világháború okozott a kisebbségvédelemben, valamint arra az igazságtalan paradoxonra is, hogy bár a két világháború közötti intézményesített (népszövetségi) kisebbségvédelem nem igazán volt képes biztosítani a kisebbségek kollektív jogait, 1945 után gyakran mégis kollektív büntetés sújtotta őket. A nácik által lejáratott és hiteltelenített kérdést még inkább az egyéni – emberi – jogok szférájába utalták, ugyanakkor Nyugat-Európában számos modellt sikerült kialakítani az állam és a nem domináns közösségek viszonyának rendezésére, beleértve a különféle autonómiaformákat is.³⁰ Ezzel szemben a közép- és kelet-európai térség-

ben a kommunista diktatúrák idején is megoldatlan maradt a kisebbségi kérdés, amely 1989 után hirtelen újra napirendre került, annál is inkább, hogy a rendszerváltások közös – többségi–kisebbségi – élmenye mindenhol gyorsan elmúlt.

A tanulmány egyúttal számvetést is kínál a kisebbségi önszerveződés 1989 utáni eredményességéről: a célokról és megvalósulásukról, a jogi és intézményi keretekről, az alapszerződések és az euroatlanti integráció, illetve a csatlakozás hatásairól. A kisebbségi (etnikai) pártokat az érdekérvényesítés bevett modelljének tekintve megállapítja, hogy azok bel- és külpolitikai szempontból egyaránt stabilizáló szerepet játszottak a térség országainak politikai életében, és az euroatlanti integráció elkötelezett híveinek is számítottak.³¹ A szerző jól érzékelteti, hogy 1989 után az európai kisebbségvédelem épp a közép- és kelet-európai fejlemények (pl. a jugoszláviai polgárháború) hatására, mintegy „menet közben” intézményesült, miközben mára az is nyilvánvalóvá vált, hogy az uniós tagság önmagában korántsem jelent megoldást. Az erőszakos konfliktusok elhárítása (pl. az EBEÉ, majd EBESZ révén) és a kisebbségek számára is barátságosabb, élhetőbb közeg kialakítása (a nyelvi jogok bővítése, a sokféleség mint európai érték deklarálása, a diszkrimináció tilalma stb.) ugyan kétségekívül alapvető eredménynek számít, ám a kisebbségi kérdés nemzetállami vagy egyenesen biztonságpolitikai értelmezése még mindig túl gyakran kerül szembe a kulturális és emberi jogi diskurzussal.³² Ez aktuális ügyekben (mint például a Minority SafePack kezdeményezés) és régóta húzódó államjogi kérdésekben (a kisebbségi autonómia merev elutasítása a jelentős kisebbségekkel rendelkező Szlovákiában vagy Romániában) egyaránt megnyilvánul.

28 Uo. 138–140.

29 Uo. 94.

30 Uo. 89. Erről bővebben lásd pl. Győri Szabó Róbert: *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Budapest, 2006, Osiris Kiadó, 111–271.

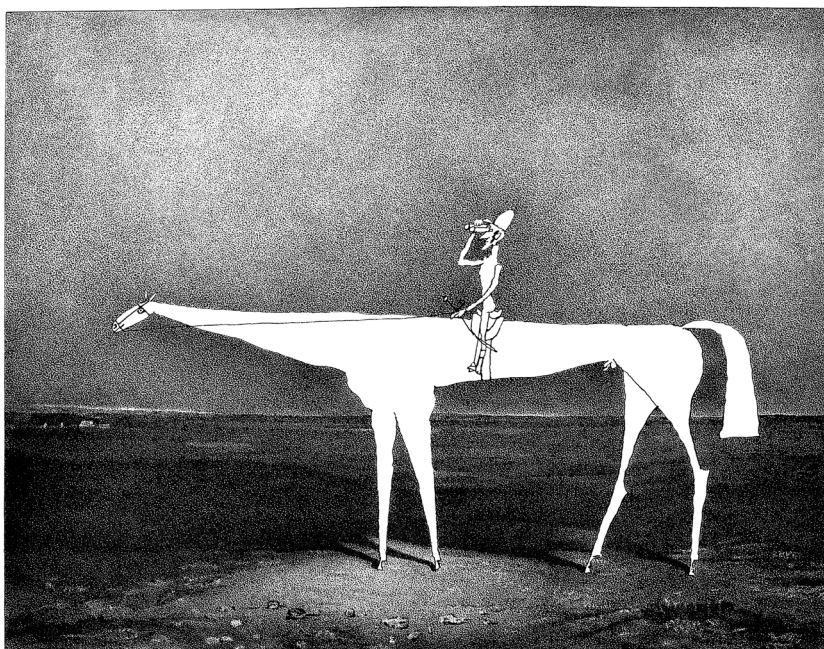
31 Bába Iván–Gyurcsík Iván–Kiss Gy. Csaba: *Közép... i. m. 103.*

32 Uo. 112–113.

A kötet végén a három szerző Emil Brixnek és Erhard Buseknek arra a felvetésére is reagál, hogy játszhat-e Közép-Európa meghatározó szerepet Európa jövője kapcsán. Kiss Gy. Csaba, Bába Iván és Gyurcsik Iván úgy vélik, hogy régiónk folytatódó európai integrációja és emancipációja egyaránt hozzájárulhat az Unió megerősödéséhez. Ám ha a jelenlegi helyzet nem változik, és az Európai Unióban továbbra is döntően a nyugati tagállamok dominanciája fog érvényesülni – a vezetéstől a Közép-Európához való leereszkedő viszonyulásig –, az nemcsak az EU-n belüli Nyugat–Kelet törésvonal konzerválódásához vezet, hanem

végző soron az Unió egységét és működését is kockára teszi. Ebben az értelemben tehát valóban „Közép-Európa teljes integrációján múlik” Európa jövője, szögeznek le, „az integráció sikere azonban korántsem csak Közép-Európában dől el! Ahhoz közös európai erőfeszítésre van szükség” – teszik hozzá a szerzők a kötet végén. A zárzóban így mintegy sűrítve jelenik meg a három szerző véleménye Közép-Európa emancipációjának szükségességéről és az Unió jelenlegi működésének a – visszafogott – kritikája, a magyarságtól és közép-európai identitásuktól elválaszthatatlan európai elkötelezettségükkel együtt.

Zahorán Csaba

Gyulai Líviusz: Magányos lovas (tollrajz, 1975)

ZAHORÁN CSABA (1966) PhD, NKE EJKK Közép-Európa Kutatóintézet.

Amerikai diplomaták feljegyzései Mindszenty József bíboros követségi menedékének idején

Menedékben. Amerikai diplomaták Mindszenty bíborosról, 1957–1970. Dokumentumgyűjtemény. Válogatta, az előszót írta és a dokumentumokat jegyzetekkel ellátta Deák András Miklós, Somorjai Ádám, Zinner Tibor. Bp., Magyar Napló.

Nem könnyű recenziót írni egy olyan nagy vállalkozásról, amely sok éves munka eredménye, s amit több, szintén fontos, Mindszenty bíboroshoz köthető könyv előzött meg. A recenzens általában azzal a szándékkal kezdi munkáját, hogy az előtte levő kötetet minden oldalról megvizsgálja, s rámutasson nem csupán a pozitívumokra, hanem esetleges gyengeségeire is. Esetünkben azonban néhány stiláris hibát – leginkább anglicizmust – leszámítva, nehéz hiányosságokat felsorolni e vaskos munka kapcsán. Mindebben nyilvánvalóan fontos szerepet játszott a kutatásban és a szöveg gondozásban részt vevő csapat, így Balogh Margit és mások segítő munkája, akik hozzájárultak a Somorjai Ádám és a bevezető tanulmányt jegyző Zinner Tibor teljesítményéhez. Harmadik szerzőként a fordítást végző, s óriási diplomáciai tapasztalatait mobilizáló Deák András Miklós nevét szükséges megemlíteni, aki „A fordító gondolatai” című bevezető írásában számos olyan mozzanatra hívja fel a figyelmet, ami egy kevésbé szakmabeli fordítónak fel sem tűnt volna.

Kötetünk központi alakjának, Somorjai Ádámnak a munkásságára, ezen belül főként Mindszenty József esztergomi érsekkel kapcsolatos kiadványaira, tanulmányaira külön is szükséges utalni, ma már megkerülhetetlenek azok számára, akik érdeklődnek a bíboros életműve iránt. A kitartó anyaggyűjtés célja is egyértelmű: nem feltétlenül egy új, több kötetes monográfia áll figyelmének középpontjában, hanem a kardinálishoz köthető források, dokumentumok megjelentetése, aminek segítségével az olvasó maga alkothat ké-

pet Mindszenty József személyiségéről. A 33 ívnyi válogatás az Amerikai Egyesült Államokban őrzött, nem magyar nyelvű levéltári források mintegy ötödét adja közre. A 336 számozott – alapos jegyzet-apparátussal ellátott – dokumentum nagy hányada több iratot, azaz levélváltásokat is tartalmaz.

A közelmúltban lehetőségem volt Somorjai Ádám két kisebb könyvéről ismertetőt készíteni,¹ és az egyik – *Az ügyeletes tiszt kézikönyve* – bemutatásakor leírtam hiányérzetemet, hogy egy ilyen alig-alig jegyzetelt kiadvány a nagyon sok ismeretlen adat miatt a korszakot nem ismerő számára kevésbé érthető. Akkor még nem tudtam, hogy az ügyeletes tiszt kézikönyve hamarosan része, kiindulópontja lesz a most tárgyalandó kötetnek is. Somorjai Ádám így ír erről szerkesztői előszavában: „A budapesti amerikai követségi anyagban érdeklődésünket fölkellette a Duty Log”, amely az amerikaiak számára fontos eseményeket rögzítette arról, hogy „mi a halaszthatatlan teendő akkor, ha a bíboros olyan időpontban tesz rendkívüli kezdeményezést, amikor az apparátus nem tartózkodik a követség épületében, és az

1 Két könyv Mindszenty József bíboros környezetének forrásaiból. *Levéltári Szemle*, 2020, 1. szám, 83–92 (Somorjai Ádám OSB: *Duty log. Cardinal Mindszenty in the American Legation at Budapest – Az ügyeletes tiszt kézikönyve. Mindszenty bíboros az amerikai követségen, 1956–1971.* Pannonhalma, 2018, 212 p.; Somorjai Ádám OSB: *Nuove fonti per la Causa Mindszenty nelle carte Casaroli. – Újabb Mindszenty-források Agostino Casaroli levéltári hagyatékában, 1962–1995.* Budapest, 2017, 146 p.)

ügyeletes tisztnek magára hagyva kell cselekednie. [...] Ezért [a bíboros] személyére és levelezésére vonatkozóan minden fontos és idáig figyelmen kívül hagyott információt dokumentál ez a kézikönyv” és „betekintést enged az amerikai diplomaták szempontjaiba egymás közti kapcsolatot tartására. Kutatásunk során adódott a következő lépés, amelynek eredménye ez a kötet.” A gyűjtemény alapját tehát a *Kézikönyv* adja, s a bevezető írásokat követően ezt olvashatjuk először, amit kronológiai sorrendben követnek a követségi diplomaták jelentései, elemzései a bíboros tevékenységéről, gondolkodásáról a vele kapcsolatos eljárásrendről. S ebben az értelemben a források mintegy magyarázatai az ügyeletes tiszti jelentések száraz, táviratszerű tömondatainak. A *Duty log* tehát ebben a kötetben válik teljessé és érthetővé a laikus olvasó számára is.

Ez a „napló” arra szolgált, hogy „a hivatalos órák után a követség épületében maradó ügyeletes diplomata akcióképes legyen, ha szolgálati ideje alatt valami történik a bíborossal”. Ne várjunk hosszú, szabatosan megírt jelentéseket: itt csak olyan rövid, száraz feljegyzésekkel találkozhatunk, amelyek a követség munkatársai, de akár az amerikai külügy számára napi szintű jelentőségűek voltak. Ilyen pl. a változás a gyóntató személyében, ki látogatta meg, mi a teendő egy hirtelen fellépő probléma esetén, ha csak az ügyeletes diplomata érhető el. A napló bevezető részében leírtak alapján pontosan követhetők a bíboros családjának tagjai, ki mikor született, halt meg, lánytestvéreinek gyermekei mikor látogatták meg, kik a felelős személyek a State Departmentben, kit kell értesíteni veszélyhelyzet esetén. Ugyancsak itt található az az biztonsági utasítások, hogy mi a teendő akkor, ha a bíboros „kisértálna” az épületből, vagy ha elhagyná az országot. Ezekre a helyzetekre pontos eljárásrend készült, amit szigorúan be kellett tartani.

Az ügyeletes tiszt rövid megjegyzései jelzik Mindszenty bíboros kettős rab életét.

Visszatükröződnek a különböző Kádár-kormányzathoz kötődő nyilatkozatok, illetve azok a tények, hogy nem engedik el édesanyja temetésére, nem mindig fogadhatja rokonait, nem mehet el a pápaválasztó konklávéra.

A feljegyzések egyúttal utalnak az egyes követségi álláspontokra, esetleges félreértelmezésekre is. Pl. az 1962. március 26-án azt, az utóbb minden alapot nélkülöző feltételezést olvashatjuk: „lehetséges, hogy a bíborosra is kiterjed a magyar kormány amnesztiája”.

A kötet tehát a naplóban olvasható száraz tényeket bontja ki, s a korábban már megjelent amerikai diplomáciai levelezés, illetőleg Mindszenty bíboros különböző helyekre írt – címzettek eléré avagy visszatartott – leveleinek követségben belüli háttérkörülményeibe enged betekintést. A Magyarországon szolgáló diplomaták és felső kapcsolataik tapasztalatainak s ezek alapján kialakított véleményüknek a teljes spektruma az olvasó elé tárul. Ezáltal érthetővé válik az amerikai diplomácia működési rendje, ami nem csupán Budapesten működött hasonló módon.

Amint arra Deák András Miklós fordítói megjegyzései utalnak, munkájukat a kelet-európai gyakorlattól teljesen eltérő hivatali magatartás határozta meg, azaz az egymás alá, fölé rendelt vezetők – államtitkárok, igazgatók, nagykövetek – mindig nyitottak egymás gondolataira, felvetéseire, és minden esetben megfontolják a másik fél érveit, logikáját. Ez a működési rend is hozzájárult ahhoz, hogy a bíboros mindig a lehető legudvariasabb kiszolgálást kapta, ami enyhített bezártságán. A kényszerű rabság ellenére teljes szabadságot élvezett a követség épületén belül. Az amerikai diplomaták nem korlátozták abban sem, hogy milyen műveket olvasson a külképviselet könyvtárában. Sőt kérésére előfizették a Magyar Szocialista Munkáspárt kiadásában megjelenő magyarországi megyei lapokat: a bíboros kíváncsi volt arra, milyen vidéki híreket közvetítenek. Az iránta megnyilvánuló nagy tiszteletet

jelzi az is, hogy pl. Martin J. Hillenbrand nagykövet 1967. október 23-ai első munkanapján azonnal bejelentkezett hozzá. Az sem merült fel, hogy a bíborosnak át kellene adnia lakóhelyét, ami történetesen a mindekorai követ kétszobás irodája volt.

A dokumentumok arra is utalnak, hogy az Amerikai Egyesült Államok diplomatái nem mindig értették a Vatikán gondolkodásmódját és belső működését. Csak évekkel később ismerték fel (erre a budapesti ügyvivő egyik 1965. szeptemberi jelentése utal), hogy „a Vatikánnak nincs nagy hatalma arra, hogy befolyásolja a bíboros döntéseit” (501).

Fontos kérdés, hogy milyen témaköröket dolgoznak fel a kötet forrásai. A „Duty log” feljegyzéseinek tematikája erre jó fogószót nyújt, ami a kor változatos történeti háttérének ismeretében még inkább érdekessé teszi a diplomaták feljegyzéseit, jelentéseit. Mint azt Zinner Tibor írja: „Oly korban lett Magyarország menedéket kapott prímása a budapesti misszió váratlan ’vendége’ hosszú-hosszú éveken keresztül, amikor az ismert nemzetközi konfliktusok a nagyhatalmak vezetőit, nem kis mértékben az Amerikai Egyesült Államok külügyi tárcájánál dolgozó szakpolitikuskokat a szokásosnál is felelősségteljesebb politizálásra készítették. Elég itt csupán az ismert történelmi események jelzésszerű említése: a U-2-es amerikai kémrepülőgép lelövése a Szovjetunió felett, a berlini fal felépítése, a kubai válság, az amerikai elnökkel szemben elkövetett gyilkos merénylet, a vietnami háború, a nyugat-európai diákmozgalmak erjedése, a ’prágai tavasz’ eltiprása és így tovább” (34).

A közzétett levéltári források afféle sajátos összegzést adnak, vállalva egyúttal a mazsolázás, a szemezgetés, illetve az esetenkénti rövidebb-hosszabb idézgetés, összefüggések jelzésének ódiomat is. A szerkesztők mindezt nem szokványos módon teszik, hanem néhány témakört – például a szent korona és az emlékiratok sorsának, avagy ezek kapcsolatának alakulását – kiemelve az időrendből, ugyanak-

kor az arra vonatkozó közzétett teljes dokumentációt nyomon követve.

Az igazságosságot hangoztató, sokszor hezitáló esztergomi érsek helyzetéből adódóan – az Apostoli Szentsek és Washington külpolitikájától – eltérő módon érzékelt a folyamatokat. Magatartása, az amerikai menedékben maradás vállalása saját szerepének történelmi magyarázatán alapult. Másfelől tudjuk azt is, hogy miért és hány alkalommal kívánt távozni a követségről. Ez utóbbiak közül az 1967 őszi a legismertebb – a kötetben is gazdagon dokumentált –, amikor az Amerikai Egyesült Államok első nagyköveteinek Budapestre érkezése ellen kívánt tiltakozni, és csupán a pápai tiltásnak engedelmessé maradt a Szabadság téri épületben.

A diplomaták világosan látták a bíboros helyzetét, amit pl. az ideiglenes ügyvivő már 1957 novemberében közölt Washingtonnal: „a bíboros nagyon körülhatárolt és frusztrált életet él. Nem lehet arra számítani, hogy mindig a legjobb humoránál lesz. Sőt, tényszerűen igaz, hogy rendkívül türelmes és nyugodt természetű [ember]. Ugyanakkor téves felfogása van a követség »vendégként« élvezett helyzetéről, illetve a State Departmenttel, a külügyminiszterrel és az elnökkel való kapcsolatról. [...] Meglehetősen makacs öregember, aki nem könnyen változtat a nézetein” (211).

A kötet, ha úgy tetszik, egy ember élet-történetén keresztül mutatja be egy kis alárendelt ország vezetésének és a világpolitikának az összefüggéseit, a nagypolitika minden rezdülése visszatükröződik egy kétszobányi területre bezárt személy sorsában. Jól látható az a háromszögmint leírható viszonyrendszer, amelynek kényszerű középpontjában élt tizenöt évig Mindszenty József. Az Egyesült Államok, a Vatikán és a fogva tartó hatalom, a Kádár-rendszer stratégiai vagy csak taktikai kérdései mellett a bíboros különböző ügyekben írt tiltakozó levelei – a korona visszaadása elleni tiltakozása, kisebbségi kérdések, egyházmegyei átalakítások –

inkább kiegészítő elemként szerepeltek, még ha ő ezeket súlyponti kérdésnek is tekintette.

A bíborosnak a Vatikánnal szemben tanúsított magatartása, úgyszintén ebben a viszonyrendszerben válik érthetővé. A fegyelmezett főpap nem fél kimutatni rosszszallását amiatt, hogy a Szentszék szoba állt a kommunista rendszer képviselőivel. Agostino Casarolinak, a Rendkívüli Egyházi Ügyek helyettes államtitkárának is kifejezte nemtetszését budapesti útjai alkalmával. 1963. május 8-ai találkozása után a szentszéki diplomata az amerikai ügyvivővel is beszélgetett: Casaroli szerint a „látogatás nagyon hasznos volt a Vatikán számára, és remélhetőleg Mindszenty számára abban, hogy érzékeli a jelen helyzet realitásait. Casarolit, miközben a Mindszentyvel való találkozása és kezelésének a nehézségei kijózanították, a probléma nem taglózta le. Mivel meg van győződve arról, hogy a probléma megoldása az egyház jóléte számára alapvető, úgy tűnik, hogy azt Casaroli mint súlyos, de nem szükségképpen leküzdhetetlen feladatként közelíti meg” (396).

Ugyanide tartozik, hogy 1964. szeptemberi látogatásakor Casaroli átadta a bíborosnak a magyar–vatikáni részleges megállapodás szövegét és az 1963 májusától folytatott megbeszélések összefoglalóját. Erről a követség is tudomást szerzett, ami az ideiglenes ügyvivő szerint „egybevágna a Vatikán azon erőfeszítéseivel, hogy elérje: a bíboros működjön együtt a saját és az egyház problémáinak általános megoldása érdekében” (460).

Lényegében nem bízott a vatikáni diplomáciában, s amikor komolyan felmerült távozása, csak Franz König bécsi érsek személyét fogadta el, túlbecsülve a bécsi bíboros lehetőségeit. Mint az a nagykövetségi első titkár beszámolójából kiderül: „Nyomatékosan megismételte: nem óhajt olyan vatikáni küldöttekkel együtt távozni, akik tárgyaltak a Kádár-rezsimmel, amelyet most éppen úgy törvénytelennek tekint, mint tizenegy évvel ezelőtt” (582).

A követség diplomatái természetesen tudták, hogy mi lehet a bíboros szándéka König érsek bekapcsolásával. Mint az ideiglenes ügyvivő írta a State Departmentnek szóló táviratában: „megkérdeztem a bíborostól: igazából mit gondol, mit tehet érte König? [...] Azt mondta, úgy véli: a bécsi bíborosnak van egy kis reménye arra, hogy a magyar rezsim megengedi neki, hogy kocsival kivigye őt Magyarországról Bécsbe. Azonban felismerte, hogy Kádár szívesebben látná őt Rómában, a vatikáni küldöttek felügyelete alatt, ott, ahol könnyebben el lehet hallgattatni” (579).

A kötetből világosan látszik, s ezt már 1957. tavaszán tudták az amerikai diplomaták, hogy Kádárék elégedettek voltak „a bíboros jelenlegi státuszával, amely nem ártalmas a magyar kormánynak, miközben nem kielégítő és kellemetlen a menedéket élvező vendégnek és a házigazdájának. Úgy tűnik, hogy ezt a feltételezést megerősítik Kádárnak Nagy volt miniszterelnökről tett ezt követő megjegyzései, akiről az idézetek szerint kijelentette: »miként Mindszenty, Nagy jól van ott, ahol most tartózkodik«” (177). Kádár, véleménye később sem változott, mint azt egy 1964. októberi sajtóinterjú után készült ügyvivői távirat tanúsítja: „a magyar kormány számára nincs jobb megoldás annál, mint hogy a bíboros ott marad, ahol most van. Ha fogságban lenne, mondta Kádár, Mindszenty mártír lenne; ha pedig szabadlábban, a magyar kormány gondja akadna vele; és ha a Vatikánban lenne, továbbra is reakciós maradna. [...] miközben Mindszenty továbbra is nagyon komoly probléma a Vatikán számára, a magyar kormánynak többé már nem jelent belpolitikai gondot” (469).

Kádár összes megnyilvánulását figyelték az amerikai diplomaták, s érzékelték annak a szándéknak a túlzott hangoztatását, hogy a Mindszenty-ügy „nem fontos”. Nyilatkozó kormánytagjai, külügyi képviselői lényegében ugyanezen propagandaszólam szerint működtek. Elég csak Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes-

nek az amerikai kongresszus tagjai előtt 1964 decemberében Mindszenty bíborosról tett nyilatkozatára utalni: „a magyar kormány nem véli úgy, hogy Mindszenty bíboros ma fontos szerepet játszana. Politikailag 'halott' ember. Nem foglalkozunk vele” (478).

A kötet forrásai egyértelműen tanúsítják, az amerikai diplomácia világosan látta a magyar politika súlypontjait, és soha nem tévesztette szem elől a magyar-amerikai kapcsolatok fejlesztésének elsődlegességét, a Mindszenty-kérdést ennek alárendelt részeként vizsgálta. Személyének fontosságát azonban pontosan jelzi Alfred Puhán budapesti nagykövet 1970. szeptember 22-ei levele, amelynek gondolatai minden bizonnyal hozzájárultak a bíboros egy év múlva bekövetkező kiengetéséhez, s nemcsak az amerikai, hanem a többi szereplő belső gondolkodását is kimozdították a holtpontról a korona és a bíboros ügyében. Eszerint „nem vagyunk, és nem is szabad közvetlenül érintett felekké válnunk a bíborosról folytatott bármilyen tárgyalásokban, amelyeknek közte,

a Vatikán és a magyar kormány közötti ügynek kell maradniuk. Ugyanakkor, miután a bíboros 14 éve a mi területünkön tartózkodik, az nem állítható, hogy a jövőjében nem játszunk majd semmilyen szerepet. Régóta érzem úgy, hogy a megfelelő feltételek megléte esetén lenne értelme annak, hogy amolyan bábáskodó vagy katalizátor szerepet játszassunk, és ezáltal elérjük a bíboros sorsának és a korona visszajuttatásának a megoldását. [...] el kell érniük, hogy a magyarok eltöprengjenek [e két tétel] kapcsolatán, és levonják a megfelelő következtetéseket, bármit is szeretnének a Vatikánnal kezdeni, vagy amit esetleg a Vatikán kezdene velük, miközben mi megmaradnánk a jól kialakított semleges álláspontunkon” (743–744).

A kötetet alapos tájékoztató mellékletek egészítik ki, amelyek segítő fogódzót nyújtanak nemcsak a szakmai olvasóknak, hanem a laikus érdeklődők is. Jó szívvel ajánlom e nagyszabású kiadványt azoknak, akik Mindszenty bíboros sorsa mellett az őt körülvevő politikai környezet összefüggései iránt érdeklődnek.

Ólmosi Zoltán

ÓLMOSI ZOLTÁN (1953) a Magyar Nemzeti Levéltár nyugállományú főlevéltárosa, jelenleg a Habsburg Ottó Alapítvány munkatársa. Legutóbbi kötete (Kocsis Piroskával közösen): *Habsburg Ottó és az államhatalom. Levéltári források az utolsó magyar trónörökösről* (Corvina, 2020).